

DOOPSGEZINDE BIJDAGEN

DOOPSGEZINDE BIJDAGEN

NIEUWE REEKS

NUMMER 44

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

NIEUWE REEKS
NUMMER 44

Verzameld door de
Redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

Theo Brok
Daan de Clercq
Mechteld Gravendeel
Adriaan Plak
Pieter Post
Mirjam G.K. van Veen (hoofdredactie)

Uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
<http://www.dhkonline.nl/>

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

NIEUWE REEKS
NUMMER 44 (2018)

AMSTERDAM
DOOPSGEZINDE HISTORISCHE KRING
2018

Omslagillustratie: Hendrick M. Sorgh, *Jacob Bierens met zijn vrouw Cornelia Haeck, hun drie kinderen en een dienstmeid* (1663), Amsterdam Museum.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen [verz. door de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring]

Nieuwe reeks 1 (1975)-...

Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring

ISSN 0167-0441

Verschijnt jaarlijks

Bijdragen nr. 44 (2018)

Met lit. opg.

ISBN 978-90-8704-738-2

Trefw.: doopsgezinden; opstellen/bibliografie

© 2018 Doopsgezinde Historische Kring

Uitgever: Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Inhoud

MIRJAM VAN VEEN, Redactioneel 7

ARTIKELLEN

NINA SCHROEDER, 'Heerlijk beplante Boomgaerden als Paradijsen'.
Natuur en beeldende kunst bij doopsgezinden in de Republiek der
Nederlanden 9

FRANCESCO QUATRINI, Adam Boreel (1602-1665) en John Dury
(1600-1680): Nederlands-Engelse pogingen om kerkelijke eenheid te
bereiken 57

ASTRID VON SCHLACHTA, Dopersporen. Doperse geschiedenis:
zichtbaar en tastbaar 83

RUUD LAMBOUR, Het sterfjaar van Dirck Jacobsz Leeuw herzien:
niet 1652 maar 1664 89

RUUD LAMBOUR, Met Von Uffenbach in 1711 op bezoek in Amsterdam bij
acht doopsgezinde verzamelaars van kunst, boeken,
penningen en naturalia 95

ADRIAAN PLAK, Twee zilveren boekbanden 119

SIMON VUYK, Leve de Bataafse Republiek! Brieven van de doopsgezinde
student Marten Martens uit 1794 en 1795 133

RECENSIES

- Jelle Bosma: Mark Jantzen, Mary S. Sprunger & John D. Thiesen (eds.), *European Mennonites and the Challenge of Modernity over Five Centuries; Contributors, Detractors, and Adapters* 149
- Alle G. Hoekema: Alan Kreider, *The Patient Ferment of the Early Church. The Improbable Rise of Christianity in the Roman Empire* 151
- Alle G. Hoekema: Luke S. Martin, *A Vietnam Presence: Mennonites in Vietnam during the American War* 153
- Mirjam van Veen: David L. Weaver-Zercher, *Martyrs Mirror. A Social History* 155
- Piet Visser: James W. Lowry, *Documents of Brotherly Love. Dutch Mennonite Aid to Swiss Anabaptists* 156
- Piet Visser: Bridget Heal & Anorthe Kremers (eds.), *Radicalism and Dissent in the World of Protestant Reform* 161
- Flora Visser-van Enkhuizen: Wolfram Weiße, Fernando Enns (Hrsg.), *Reformation, Aufbruch und Erneuerungprozesse von Religionen* 164
- Theo Brok: Klaas van der Zwaag, *Reformatie vandaag. 500 jaar Hervorming in de context van het debat met Rome en nieuwe vormen van doperse radicaliteit* 166
- Rineke Verheus-Nieuwstraten: Jeroen Giltaij, *Jan de Braij (1626/1627-1697) schilder en architect* 168
- Rineke Verheus-Nieuwstraten: Flip van Doorn, *De eerste wandelaar. In de voetsporen van een wandelende dominee* 171

SIGNALEMENT

- Theo Brok: Henk van den Belt en Fred van Lieburg (red.), *Zuurdesem verandert alles. Het Kerkhistorisch Gezelschap (1946-2016) tussen theologie en geschiedenis* 174

PERSONALIA AUTEURS 175

Redactioneel

Dit nummer is andermaal een sprekend voorbeeld van de rijkdom van het dopers erfgoed in Nederland. Francesco Quatrini en Nina Schroeder putten beiden uit de doperse archieven in Nederland. Nina Schroeder werpt nieuw licht op de doperse landschapsschilderkunst en analyseert aan de hand daarvan doperse opvattingen over het landschap. Francesco Quatrini analyseert de relatie tussen Adam Boreel en John Dury. Zijn artikel is een sprekend voorbeeld van het grensverkeer tussen de verschillende confessionele groeperingen in de Republiek: de nauwe betrekkingen die Dury en Boreel onderhielden, bewijzen andermaal dat de gereformeerden zich door vertegenwoordigers van de radicale reformatie lieten beïnvloeden.

Ruud Lambour doet in twee artikelen verslag van zijn, als immer, boeiende onderzoek naar Amsterdamse doopsgezinden in de Gouden Eeuw. In zijn stuk over de reis van Von Uffenbach staat ook hij stil bij de doperse waardering voor het Boek der Natuur. Zijn artikel is andermaal een voorbeeld van de prominente plaats die doopsgezinden in de samenleving van de Republiek verwierven en de invloed daarvan op hun religieuze identiteit. Zijn korte artikel over Dirck Jacobsz Leeuw is een welkome correctie op het bestaande onderzoek.

Ook Adriaan Plaks bijdrage over *Twee zilveren boekbanden* is een sprekend voorbeeld van het rijke doperse leven. Hij beschrijft twee boekbanden om twee vroeg 17de eeuwse doperse uitgaven.

Simon Vuyk schreef voor dit nummer van *Doopsgezinde Bijdragen* over Marten Martens en maakte twee brieven van hem toegankelijk.

Het artikel van Astrid von Schlachta tenslotte voert ons naar de Duitse dopers: zij laat zien welke initiatieven de Duitse dopers ondernemen om hun geschiedenis toegankelijk en zichtbaar te maken.

Al met al een fraai boekje dat door een (deels) vernieuwde redactie is verzameld. Een aantal mensen heeft na jaren trouwe dienst het stokje overgedragen aan anderen. Anna Voolstra zullen we met haar kritische vragen over de koers van *Doopsgezinde Bijdragen* en over onze beoogde lezerspubliek node missen. Jelle Bosma zullen we met zijn kritisch oog voor tekst en beeld eveneens missen. Langer dan ik mij kan heugen droeg Jelle zorg voor de eindre-

REDACTIONEEL

dactie. Mede dankzij hen is *Doopsgezinde Bijdragen* tot een blad geworden dat leesbaar is voor ieder die geïnteresseerd is in doperse geschiedenis en tot een zeer gewaardeerd medium om resultaten van onderzoek te publiceren.

Mirjam van Veen

‘Heerlijck beplante Boomgaerden als Paradijsen’

Natuur en beeldende kunst bij doopsgezinden in de
Republiek der Nederlanden *

NINA SCHROEDER

Zeventiende- en achttiende-eeuwse schilderijen, prenten en tekeningen weer- spiegelen niet alleen de belangstelling voor, maar ook de opvattingen over de natuur zoals die bijvoorbeeld gangbaar waren in kringen van Nederlandse doopsgezinde verzamelaars, intellectuelen en kunstenaars. Uit archivalische gegevens en levensbeschrijvingen valt af te leiden dat er in de vroeg moderne tijd tientallen doopsgezinde kunstenaars waren.¹ Vanaf het midden van de zestiende eeuw zou menige artiest bijdragen aan het steeds gunstiger onthaal van landschapsschilderkunst, terwijl bij liefhebbers ook de behoefte aan het illustreren van planten en bloemen toenam dankzij de groeiende populariteit van het tuinieren en de hovenierskunst. Gegoede doopsgezinden die vermogend waren geworden door de handel en industrie, investeerden herhaaldelijk hun geld in kunst en daarmee verbonden natuurthema's. De rijkste families kochten landhuizen, wat hen vaak de gelegenheid bood omvangrijke lusthoven aan te leggen en bijzondere zeldzaamheden uit de natuur te verzamelen, zoals exotische vruchten en bloemen. De eigenaars van dergelijke bezittingen met al hun plantenrijkdom legden hun voorliefde voor de natuur vaak vast in familieportretten die in opdracht werden vervaardigd, waarop hun landgoederen en tuinen duidelijk uitkwamen. Die verbeelde werkelijkheid, hier onderwerp van bespreking, brengt enkele kenmerkende inzichten aan het licht: niet alleen over welke ideeën de doopsgezinden rondom de wereld der natuur koesterden, maar ook hoe zij hun eigen plek in zo'n landschap beschouwden. Voorbeelden uit de portretkunst, de landschapsschilderkunst en de stichtelijke literatuur, zoals embleemboeken, tonen zonder meer aan dat ook doopsgezinden zich bezighielden met de sociale, ethische en theologische betekenisystemen die vaak inherent waren aan de natuur als zodanig, en aan de weergave daarvan in de eigentijdse Nederlandse kunst. Een tuin rondom een buiten bood volop gelegenheid voor allerlei vormen van

ontspanning, van dagelijks handwerk, botanisch onderzoek en zelfs godgeleerde openbaring. In kunst weergegeven landschapselementen konden niet enkel documentaire waarde hebben, maar ze konden net zo goed genoten worden wegens hun schoonheid, of beschouwd vanuit een moralistische en religieus-contemplatieve optiek.

GRONDBEZIT OP PRENT EN SCHILDERIJ: DE DOCUMENTAIRE WAARDE

In Nederland woonden en werkten de doopsgezinden te midden van burens met andere geloofsovertuigingen, of het nu op het platteland of in de stad was. In tegenstelling tot de culturele en religieuze afzondering die elders vaak bij doperse plattelandsgemeenschappen waar te nemen is, was dat in de Lage Landen niet of nauwelijks het geval.² Een deel van hen vond zijn nering eveneens in de landbouw, als boeren, vooral in Groningen, Friesland en Noord-Holland.³ Anderen waren betrokken bij productieprocessen van half- en eindfabrikaten, zoals in het molenbedrijf en de weverij, niet enkel op het platteland, maar evenzeer rondom stedelijke gebieden, zoals Twenthe en de Zaanstreek. Een flink deel van de doopsgezinden kwam echter in de steden zelf aan de kost. Hoewel de achtergrond van een kerkelijke minderheid soms beperkingen met zich meebracht, toch hebben dopers van Vlaamse, Friese, Waterlandse, Hoog-Duitse origine, of hoe die andere splinters ook mogen heten, niet alleen geprofiteerd van alle hier geboden vrijheden, ook hebben zij hun bijdrage geleverd aan de economische en kunstzinnige vernieuwing die zo kenmerkend was voor de Gouden Eeuw.

Binnen de rijkste kringen van doopsgezinden kwamen nogal wat onderlinge huwelijks- en zakelijke verbanden voor, zoals bijvoorbeeld bij de (Amsterdamse en Haarlemse) families De Neufville, Van Lennep, De Flines, De Wolff, Rutgers, De Clerq, Leeuw en Van Eeghen.⁴ Dit versterkte hun financiële aanzien en bracht hen in de stand der koopmans- en zakenelites. Dergelijke families konden met gemak geld steken in de aankoop van luxueus vastgoed, waaronder woonpanden in de meest chique stadswijken, zoals in de pas ontwikkelde 'Gouden Bocht' van de Amsterdamse Herengracht, terwijl zij net zo goed investeerden in de ontwikkeling van landgoederen, vooral langs de Vecht en het Spaarne.⁵ Toen er in de vroege achttiende eeuw in die streken sprake was van uitermate hoge concentraties landhuizen en lusthoven in doopsgezinde handen, werden die regio's aangeduid als *Mennisten-hemels*.⁶ Kunstzinnige weergaven van deze doperse bezittingen komen niet

alleen voor op familieportretten die in opdracht van de eigenaren zijn vervaardigd, maar ook op topografische prenten en landschapsschilderijen die simpelweg landhuizen en/of tuinen als zodanig afbeelden.

Portretten bevatten vaak zeer persoonlijke gegevens over de specifieke bezittingen die door de eigenaars gebruikt werden. Portretten van doopsgezinden op hun landgoederen dateren over het algemeen van de late zeventiende eeuw en van de achttiende eeuw. Dit komt enerzijds door de veranderde portretconventies die in deze tijd in de algehele maatschappij een voorkeur te zien geven voor een meer ‘glossy’ en classiciserend kleurgebruik, aankleding en décor, en anderzijds door de omstandigheid dat vanaf pakweg 1660 de doopsgezinden in toenemende mate tijd en geld begonnen te spenderen aan de aanleg van tuinen bij buitenplaatsen. Weliswaar hadden doopsgezinden ook al in de vroege zeventiende eeuw enkele buitens in bezit, maar deze waren doorgaans op of nabij het boerenland gelegen. De portretten uit de tweede helft van de zeventiende eeuw en later geven een volgende fase te zien van hoe dit buitenbezit zich zou ontwikkelen: in toenemende mate investeerden families in prachtig verzorgde tuinen, beelden en op de klassieke oudheid geïnspireerde paviljoens.⁷ Op sommige portretten is vooral de afstamming van een familie in beeld gebracht, waarbij het landgoedbezit voornamelijk geldt als een aanwijzing voor welstand en maatschappelijk aanzien.⁸ Maar tal van andere, rijkelijk gestoffeerde portretten benadrukken – afgaande op de poses der afgebeelden – de aandacht die sommige familieleden leggen op hun tuinen, wat evenzeer naar voor komt in de gedetailleerdheid waarmee de door hen gekweekte planten zijn afgebeeld.

Het landgoed *Vijverhof* duikt op tal van schilderijen op waar de doopsgezinde Agnes Block (1629-1704) op staat, die alom bekendheid genoot wegens haar botanische tuinen en volières. Block had het buiten in 1670 verworven na de dood van haar eerste echtgenoot, Hans de Wolff. Er stonden meer dan vierhonderd soorten planten in haar tuin, en wat haar veelzijdige hovenierskunst betreft, wordt zij vooral geroemd wegens haar in onze contreien eerste met succes gekweekte ananassen.⁹ Op een van omstreeks 1694 daterend portret door Jan Weenix (1640-1719) staat Block naast haar tweede echtgenoot, de doperse zijdehandelaar Sybrandt de Flines (1623-1697), een neef van de eveneens doopsgezinde zijdekoopman, enthousiaste kunstverzamelaar en botanicus Philips de Flines (1640-1700). Hij is afgebeeld terzijde van een selectie uit haar omvangrijke kunstcollectie, terwijl Block in het midden zit met achter zich haar vogelhuis, broeikas en tuin, temidden van andere planten met op de voorgrond een cactus en een ananas (afb. 1).¹⁰ Op de pen-

1 Jan Weenix, *Agnes Block (1629-1704), Sybrand de Flines (1623-1697) en twee kinderen op de buitenplaats Vijverhof*, 1684-1704 (ca. 1694) olieverf op doek (Amsterdam Museum).

dantportretten die Adriaen van der Werff van Block en De Flines maakte, zijn hun bezittingen eveneens op de achtergrond te zien; met name op dat van Agnes Block is het terrein goed zichtbaar (afb. 2).

Het schilderij dat Michiel van Musscher (1645-1705) maakte van het gezin De Neufville, bevat op de achtergrond hun buiten *Meer en Berg*, in de buurt van Heemstede. Het landgoed was door de familie in 1696 aangeschaft, het zelfde jaar dat dit schilderij werd besteld.¹¹ Het schilderij vertoont de succesvolle Vlaams-doopsgezinde zijdehandelaar David de Neufville (1654-1729) met zijn vrouw Agneta (ca. 1658-1719) – een nicht van Agnes Block – en hun dochter Catherina (1683/4-1729) (afb. 3). Catherina houdt een tekening op die zij gemaakt heeft van de bloem die haar moeder in de hand heeft, terwijl haar vader goedkeurend naar de botanische schets van zijn dochter wijst. Houding en gebaren verbinden de familieleden zichtbaar met elkaar en dat benadrukt hun gemeenschappelijke voorliefde voor kunst en natuur.

Na het overlijden van David en Agneta zou Catharina *Meer en Berg* erven.

2 Adriaen van der Werff, *Portret van Agnes Block* (1629-1704) (1675-1699), olieverf op doek, 48 x 39 cm, privécollectie (foto: RKD te Den Haag).

Haar tweede echtgenoot, Dirk van Lennep, zou spoedig na haar dood een schilderij van alle kinderen van Catharina laten maken.¹² Hoewel dit schilderij ten doel heeft om de afstamming van de familie vast te leggen, zijn er desalniettemin twee kinderen op te zien die een racketsport beoefenen, wat het portret een dynamisch en speels karakter verschaft. Daarmee wordt het familiegevoegen van vrijetijdsbesteding in de buitenlucht beklemtoond (afb. 4). Niet lang na de voltooiing van dit schilderij zou ten gevolge van Dirck van Lenneps financiële moeilijkheden Petronella de Neufville, Catharina's zuster die eveneens binnen de Van Lenneps was getrouwd, dit onroerend goed aankopen.¹³

Evenzo brengt het weelderige familieportret door Nicolaas Verkolje (1673-1746) van de Van Mollems op het buiten *Zijdebalen* een opeenvolging der geslachten in beeld, doch dit schilderij is ten aanzien van de interactie tussen

3 Michiel van Musscher, *David de Neufville, Agneta de Neufville, en hun oudste dochter Catharina* (1696), olieverf op doek, 149 x 167,5 cm (Amsterdam Museum).

de verschillende generaties veel dynamischer, terwijl de nadruk ligt op het genoegen dat de familie ontleent aan de natuur en de kunst die zij hier op hun landgoed aangelegd en vergaard heeft (afb. 5). David van Mollem was primair verantwoordelijk voor de verdere ontwikkeling van de tuinen van het landgoed, die door zijn vader, naast diens besognes voor de zijdefabricage op het familiebedrijf, waren aangelegd. Daartoe had hij steeds meer grond aangekocht en tuinattributen geïnstalleerd, zoals een grote zonnewijzer en standbeelden.¹⁴ De uitbreiding en omvang van deze luthof zijn rond 1745 verder gedocumenteerd in een reeks van drie-en-twintig tekeningen door Jan de Beyer (1703-ca. 1780).¹⁵ Op de veranda van Verkoljes familieportret met schoonzoon Jacob Sydervelt in het midden vallen de potplant (een moerbeiboompje) en het verse fruit met plukloof nogal op, evenals een schilderij dat

4 Toegeschreven aan Jacob Appel, *Portret van de kinderen van Catharina de Neufville* (ca. 1730), olieverf op doek, privécollectie (foto: RKD te Den Haag).

rechts tegen de ballustrade leunt. Links toont David van Mollem zijn kleinzoon een prent of tekening over de Barmhartige Samaritaan, wat beklemtoont dat de komende generatie het belang van collectioneren wordt bijgebracht.¹⁶

Dan zijn er nogal wat landhuizen die meer lukraak lijken te zijn afgebeeld, simpelweg omdat kunstenaars in bepaalde regio's of landschappen geïnteresseerd waren, terwijl er daarnaast ook huizen en tuinen in beeld zijn gebracht, die net als bij de hiervoor besproken portretten in opdracht van de eigenaren tot stand zijn gekomen. De door Jacob Isaacksz van Ruysdael gemaakte schilderijen van het landschap nabij Haarlem behoren wel tot de meest iconische van de Gouden Eeuw. Twee versies van dit onderwerp, waarvan het schilderij uit het Rijksmuseum hier getoond wordt, bieden niet alleen een bijzonder goed zicht op de bleekvelden van de doopsgezinde zwagers Lucas van Beeck en Lucas de Clercq, maar evenzeer op hun gemeenschappelijke landhuis, *Clerck-en-Beeck*, dat met zijn dak net boven het beboste deel aan de rechter-

5 Nicolaas Verkolje, *Portret van David van Mollem met zijn familie* (1740), olieverf op paneel, 63,5 x 79 cm (Rijksmuseum, Amsterdam (bruikleen van het Amsterdam Museum)).

kant uitsteekt (afb. 6).¹⁷ Ruisdael begon in de vroege jaren zestig met het schilderen van dergelijke scènes uit de Haarlemmer contreien – vaak ‘Haerlempjs’ geheten – toen hij al enige jaren de Spaarnestad voor Amsterdam had verruild.¹⁸ Helaas weten wij niets concreets over de oorspronkelijke eigenaars van de schilderijen, zoals er überhaupt nauwelijks iets bekend is over Ruisdaels vroegste cliëntèle, wat evenzeer opgaat voor de provenances van het gros van zijn schilderen vóór de eerst helft van de achttiende eeuw. Alhoewel, het ziet ernaar uit dat uitgerekend de ‘Haerlempjes’ eerder door Amsterdammers dan Haarlemmers verzameld werden: er zijn tenminste acht exemplaren van dit genre in Amsterdamse boedelinventarissen uit de jaren 1664-1740 aangetroffen!¹⁹ Gezien de onzekerheid over de vroegste provenances van deze schilderijen, en het flinke aantal dat Ruisdael ervan produceerde, valt er niets zinnigs te zeggen over enigerlei directe Van Beeck- en/of De Clercq-betrokkenheid bij de totstandkoming van dit werk.

6 Jacob Isaacksz van Ruisdael, *Gezicht op Haarlem uit het noordwesten, met de blekerijen op de voorgrond* (ca. 1650-ca. 1682), olieverf op doek, 43 x 38 cm (Rijksmuseum, Amsterdam).

De schilder van stadsgezichten, Jan van der Heyden (1637-1712), lidmaat van de Vlaams doopsgezinde gemeente ‘by ’t Lam’ in Amsterdam, produceerde verschillende buitenplaatsen voor doperse eigenaren. Dat betrof onder meer het landhuis in de Purmer van zijdekoopman en hovenierhobbyist Pieter de Wolff, dat *Wolfenhoeck* geheten was (afb. 7), alsmede een landgoed waarvan vrijwel zeker is vast komen te staan dat het om een buitenplaats van doopsgezinde herkomst ging, *Spruytenburg* genaamd.²⁰

Afbeeldingen van landschapsscènes rondom Haarlem, gemaakt door leden van de kunstzinnige Van der Vinne-familie die tot het Waterlandse doperdom behoorde, leveren eveneens belangwekkende voorbeelden op van topografisch prent- en tekenwerk. Dat betreft afbeeldingen van landhuizen langs het Spaarne door Laurens Vincentsz van der Vinne (1658-1729), waar tal van doopsgezinden domicilie vonden.²¹ De weergave van het ‘Menniste bosje’ door Jan Vincentsz van der Vinne (1663-1721), de alledaagse benaming

7 Jan van der Heyden, *De hofstede Wolfen Hoeck aan de Purmer bij Purmerend*, olieverf op paneel, 33,8 x 39,7 cm, privécollectie (foto: RKD te Den Haag).

voor een stuk van de bosrijke Haarlemmer Hout, is evenzeer indicatief voor de mate waarin de aanwezigheid der doopsgezindheid in deze streek ervaren werd (afb. 8).²²

Landgoederen langs de Vecht werden eveneens gedocumenteerd in topografische prentverzamelingen, met name die gemaakt waren door Daniël Stopendaal en met inleidingen in proza en poëzie gepubliceerd werden in *De zegenpraalende Vecht* (1719).²³ Dit fraaie boek bevat 98 gravures van 44 verschillende buitenplaatsen, waarvan tal van huizen en hofsteden doopsgezind bezit zijn.²⁴ In de meegegraveerde onderschriften zijn de namen van de toenmalige eigenaren te lezen, waaruit met behulp van bestaande studies, indexen van landhuisbezitters en genealogische data makkelijk de doopsgezinde eigenaren te traceren zijn.²⁵ Te beginnen vanaf Utrecht is het landgoed van David van Mollem, *Zijdebalen*, erin opgenomen.²⁶ Onder de landhuizen bij Maars-

8 Jan Vincentsz van der Vinne, *Bij't Menniste bosje* (1688-1690), ets naar een tekening van vermoedelijk Isaac Vincentsz van der Vinne, 158 x 188 mm (Rijksmuseum, Amsterdam).

sen zijn er de afbeeldingen van *Otterspoor*, dat vanaf 1710 in bezit was van Jacob van Lennep de Jonge.²⁷ Bij Breukelen is *Groenevecht* van David Rutgers senior en Adriaan Rutgers te zien.²⁸ Rutgers zoon, David junior, was in het bezit van het eveneens afgebeelde *Sterreschans*.²⁹

Nabij Nieuwersluis was Anthony van Hoeks *Ouderhoek* gelegen, dat al vanaf 1619 in familiebezit was. Van dit landgoed zijn maar liefst zes prenten – meer dan gemiddeld – in het boek opgenomen, ondermeer van het landhuis zelf, het speelhuis waar tsaar Peter de Grote zich in 1717 vermaakte, de visvijvers en de siertuinen (waaronder afb. 9). Dat *Ouderhoek* zo prominent vertegenwoordigd is in dit luxe landhuizenboek, terwijl het ook in De Leths inleiding dankzij loflichten de meeste aandacht verkrijgt, suggereert op z'n minst dat Van Hoek een van de belangrijkste sponsors van de publicatie was.³⁰ Van het aanpalende *Middelhoek*, destijds in eigendom van Anthony Bierens, zijn drie prenten opgenomen. Anthony komen we later nog tegen als de *viola da gam-*

9 Daniël Stopendaal, *Ouderhoeks Gesigt van het Bergje naer het Huis* || *Ouderhoek veüe de la petite Montagne vers la Maison* (gravure). Stopendaal e.a., *De zegepraalende Vecht* (Amsterdam, 1719), prent 51 (UB Amsterdam, sign.: OF 63-984).

ba spelende jongen op het zeventiende-eeuwse schilderij van de in hun keuken bezige Bierens familie (zie afb. 14).³¹ Veel noordelijker van deze Menniste Hemel, tussen Weesp en Uytermeerse Sluys, lag huize *Vechtwyk* van Dirk Bosch.³² Net westelijk van Weesp, in de hoek waar het Gein in de Gaasp uitkwam, lag het landgoed *Driemond* dat toen eigendom was van Cornelis van Laer. Oorspronkelijk was dit landgoed gebouwd door het echtpaar Gerbrand Anslo, zoon van de bekende Waterlandse leraar Cornelis Claesz Anslo, en zijn vrouw Abigail Schouten, dochter van de ontzettend rijke bierbrouwer uit Weesp Laurens Cornelisz Schouten.³³ Omdat het landhuis in 1642 ontworpen was door Philips Vingboons, waren er ook al afbeeldingen van opgenomen in het boek dat een uitstalkast van 's mans architectonische kunnen moest bieden, diens *Afbeeldsels der voornaemste geborwen* (1648).³⁴

Enkele landhuizen in doopsgezind bezit prijken eveneens in *Het zegenpra-*

lend Kennemerland (ca. 1730), een vergelijkbaar platenboek met 100 afbeeldingen van dorpsgezichten, kerken, kastelen en landgoederen tussen Castricum en Hillegom, dat geïllustreerd was door Hendrik de Leth en van tekst voorzien door Mattheus Brouërius van Nidek.³⁵ Hierin zijn twee prenten van *Spaarnhout* opgenomen: de eerste laat de voorkant zien, die omschreven is als ‘Spaar-en-hout, de Lustplaetze van de Weduwe David Matheus de Neufville van voren uit den kleinen Hout aen te zien’.³⁶ *Spaarnhout* was oorspronkelijk gesticht door het Amsterdamse echtpaar Susanna Rutgers (1641-1679) en Philips de Flines (1640-1700), maar het werd later aangekocht door de eveneens Amsterdamse De Neufville’s.³⁷ De weduwe waar in het bij-schrift aan gerefereerd wordt, was Jacoba van Gelder, die in 1708 gehuwd was met David Mattheus de Neufville. De andere prent van *Spaarnhout* laat de achterzijde van het landhuis zien, vanaf de overzijde van het Spaarne.³⁸ Een andere afbeelding in dit prentwerk betreft die van het buiten *Bosch-en-vaert*, van David Leeuw van Lennep Dirks.³⁹

Het grote aantal landhuizen van doopsgezinden dat voorkomt in prentenreeksen van hofstedelijk bezit, vooral langs de Vecht en omstreken, wekt de indruk dat menigeen van deze doperse families nogal te porren was voor het meedoen aan dergelijke chique publicatieprojecten die specifiek beoogden hun prachtige huizen en plantsoenen in de etalage te zetten.⁴⁰ Afgezien van de bleekvelden van Ruisdael, benadrukten de landhuisscènes en topografische afbeeldingen vooral het recreatieve aspect van hun leven. Doopsgezinden die zichzelf portretteerden met nadrukkelijk zicht op hun buitens lieten daarop uitbundig het land in beeld komen waarop zij hun vrije tijd doorbrachten, ondanks het feit dat deze eigenaren van luthoven zich deze levensstijl enkel konden permitteren dankzij hun succes in de productie van goederen en de handel. Deze in opdracht tot standgebrachte visuele documentering van huizen en tuinen, en van relevante elementen zoals de eerder vermelde familieportretten, kunstcollecties en naturaliënverzamelingen, waren indicatief voor het opleidingsniveau van de familie, haar sociale status en financiële succes, maar duiden tegelijkertijd ook op haar deelname aan, of aspiratie deel uit te maken van de chique verzamelaarscultuur der bevoorrechte en intellectuele kringen van de Nederlandse maatschappij. Daarnaast kan evenwel het picturale accent op tuinen en natuur in sommige van deze portretten binnen landschaps- en andere devotionele prentcontexten en -conventies – wie weet zelfs wel in alle topografische reeksen van het overdadige landhuisgenre – ook verwijzen naar religieuze en morele betekenissen. De weergave van goed onderhouden tuinen onderstreepte niet enkel de botanische hoogstandjes van een

liefhebber, maar bevatte evenzeer connotaties met betrekking tot de schepping, de ethiek en de sterfelijkheid.

IN DE TUIN: VROOMHEID, RIJKDOM EN MENNISTE HEMELS

Dankzij Renaissance en Humanisme waren teksten uit de Oudheid opnieuw in de belangstelling gekomen, zoals Plinius' *Naturalis Historia* (vertaald als de *Natuurlyke Historien*) en de *Georgica* van Virgilius, waarin de deugden van het plattelandsleven verheerlijkt werden. Binnen de christelijke traditie was de tuin een symbolische plek, die niet enkel verwees naar de hof van Eden, of de zondeval en het gedwongen geploeter op het land om in het eigen levensonderhoud te voorzien, maar ook naar de hof van Getsemane, en het hemelse paradijs.⁴¹ Poëten van het genre van hofdichten en schrijvers van meer praktische hoveniersboeken brachten dergelijke klassieke en bijbelse bronnen samen om de religieuze en morele voordelen van het cultiveren van en contempleren over de natuur rondom het buitenhuis te benadrukken.⁴²

Zodoende kwam de metaforiek rondom landhuis en siertuinen ook in doopsgezinde geschriften terecht, waarin de visies uiteenliepen van het beklemtonen van bezorgdheid over de daarmee gepaard gaande wereldse genoegens en ijdelheden, tot het uiten van onvolprezen lof over de zedelijke en vrome potentie die in tuinen aangeboord kon worden. In de Gouden Eeuw hadden nogal wat doopsgezinde schrijvers en leraren bedenkingen over de rijkdom en overvloed onder de broeders, zoals Pieter Pietersz. (1574-1651), Jan Philipsz Schabaelje (ca. 1585-1656), en Thieleman Jansz van Braght (1625-1664).⁴³ Met name Van Braghts inleiding tot de martelaarsspiegel van 1660 bevat een expliciete vermaning over grandeur en buitennissigheden van buitenhuizen zoals die bij de rijkste doopsgezinde families in zwang kwamen. Hij zegt dat veel mensen God 'metten monde roemen, loven en prijzen', maar

vele nochtans toonen (waer door d'eenvoudige verleydt worden) dat haer de *werelt* een lieve *vriendinne* is, ja dat haer die in 't *herte* leydt; naedien meest alle hare wercken daer heen strecken om deselve te dienen; ende alsoo de schoon-schijnenden, maer, in der daedt, bedriegelijcken *loon*, daer van deelachtigh te worden ... Veel groote kostelijcke en *vercierde Huysen*, treffelijck opgebouwde en getorende *Hofsteden*, heerlijk beplantte *Boomgaerden* als *Paradijsen*, en andere cierlijke toegemaeckte *Lust-plaetsen*, en *Landerijen* ... zijn daer van geen kleynе blijk-teeckenē.⁴⁴

Van Braghts jaar van publicatie, 1660, viel samen met de toenemende interesse van doopsgezinden in buitens en grotere panden, hoewel toen de trend van landhuisportretten nog op gang moest komen. Van Braghts idioom ver-raadt de spanning tussen enerzijds de doperse zorg om nederigheid en een-voud in acht te nemen, en anderzijds de demonstratie door de moderne rijke doopsgezinden van hun maatschappelijk succes en sociale integratie.

In 1685 publiceerde Jan van Westerhoven Jr., aanvankelijk diaken bij de Vlaams-doopsgezinden te Haarlem en later zowel diaken als leraar bij de Waterlanders aldaar, een stichtelijk boek, getiteld: *Den Schepper Verheerlijckt in de Schepselen, Ofte Choor-gesang, Aller geschapene dingen, daer in den Mensch de Bovensangh heeft*.⁴⁵ De tekst ervan, verschillende keren in de achttiende eeuw herdrukt, bestaat uit zeven dialogen tussen Johannes Rogans, Paulus Verus en Petrus Novus. Gedurende de samenspraak tijdens wandelingen van deze personages in de omgeving van Haarlem spint het boek allerlei aspecten uit van scheppingsfenomenen, zoals hemel en aarde, het dierlijke en plantaardige leven, en het in cultuur brengen van de natuur, bijvoorbeeld in tuinen en rondom buitenplaatsen.⁴⁶ In hun gesprek over landhuizen oppert Johannes Rogans de idee dat de aanblik van een buiten dat zij net aanschouwd hadden, de mens nader tot God kan brengen: ‘dese Hof ... is ... seer aenleydelijk om’t gemoet tot Godt op te beuren’.⁴⁷ Paulus Verus is het in principe wel met Johannes eens, doch hij kan niet zonder deernis verhullen dat wereldlijke lusten en genoegens de stichtelijke facetten van de tuin als *locus* voor gebed en het zich toekeren tot God hebben verdrongen. Hij suggereert zelfs dat waar het lijkt alsof de landgoedeigenaar zich van een hemel op aarde heeft voorzien door de woeste natuur dankzij kunstige hovenierstechnieken te verbeteren, er in feite bij dergelijke aardse inspanningen, anders dan de heerlijkheid van Gods schepping, slechts sprake is van ‘kinder-werck’. Bovendien onderstreept hij de betrekkelijkheid van dergelijke hoveniershoogstandjes door erop te wijzen dat de tuinen en planten, het vee en ook de landeigenaren overgeleverd zijn aan niet enkel de verwoestingen van pest en ziekte, maar ook aan het verstrijken der tijd.⁴⁸

Het beeld van het buitengoed met tuinen sluipt zelfs letterlijk het stichtelijke leesproces binnen dankzij een van Cornaert Deckers zes boekillustraties waarop een gedetailleerd vooraanzicht van een landhuis met tuin te zien is (afb. 10). Als onderschrift bevat het een citaat uit Genesis 1[:29], waarin God de aarde gelast planten voor te brengen, kruiden en vruchtdragende bomen.⁴⁹ Deze uitbeelding van een landgoed beoogt bijbelse en geestelijke connotaties op te roepen, waaruit afgeleid mag worden dat de inkadering van fa-

10 Cornaert Decker, *Landhuis met tuinencomplex*, in: Jan van Westerhoven Jr., *Den Schep- per Verheerlijckt in de Schepselen* (1685) (UB Amsterdam, sign.: OK 62-8541).

milieportretten in een landhuisdecor eveneens een dergelijke betekenisfunctie zou kunnen vervullen.

Hoewel Van Westerhoven evenzeer zijn ongenoegen uit over het gevaar van de zelfgenoegzaamheid waarmee buitenplaatsen misbruikt worden, gebeurt dat desalniettemin in het jargon van de aardse tuin als model voor de hemelse hof, waarin tevens tot uiting komt dat het genoegen van een tuin tegelijkertijd ook beleefd wordt als een plaats van bezinning op Gods schepingsdaden. Elders werkt hij de vergelijking uit dat de schepping ons tot de Schepper leidt, en het aardse bezit naar het hemelse.⁵⁰ Het allegorische knip-selkunstwerk *De toegang tot de hemel*, gemaakt door de achttiende-eeuwse doopsgezinde leraar Jan de Bleyker die van 1747 tot 1783 te Alkmaar stond,

onderstreept eveneens zo’n interpretatie van de tuin als aards model voor het hemelse paradijs.⁵¹ De kunstig uitgeknipte scène laat de hemelpoort als een triomfboog zien die toegang biedt tot een recht omzoomd pad door een tuin.

Natuurlijk bezat de tuin tevens metaforische waarde als de uiterlijke reflectie van het innerlijke geestesleven. Achior van den Abeele, sedert 1712 leraar bij de Verenigde Vlaamse en Friese gemeente te Haarlem, publiceerde in 1730 de poëziebundel *Den Uytterlyken Boogaard, Bestaande in Hof- en Land-gezigten, Overgebracht op de inwendige Gestalten des Gemoedts*.⁵² Deze verzameling gedichten over ondermeer de natuur en het bewerken van het land demonstreert heel mooi hoe de beeldtaal van de fysieke natuur van nut is voor het gebruik en de verkenning van de innerlijke, devotionele toestand. Het frontispiece behelst een afbeelding van een gewone tuin, waarbij op de voorgrond een man bij wat tuingerei gezeten is. Tegelijkertijd wijst hij achter zich naar een werkende tuinman, en voor zich op een mand met fruit dat uit de tuin afkomstig is. Het begeleidende gedicht waarin de betekenis van de symbolisch zeer geladen illustratie opgehelderd wordt, verklaart de metafoor terstond: het oogmerk is om ‘Zo ’t Hof van binnen heylzaam klaar te maaken, // Dat elk zyns Lévens-Boogaard [=boomgaard] wensbaar sluyt.’⁵³

De medicus en vrijetijdhovenier Nicolaas Bidloo (ca. 1674-1735), afkomstig uit het Zonnistisch doopsgezinde milieu, staat in zijn korte inleiding tot een reeks getekende tuinontwerpen voor een eigen park in de buurt van Moskou geheel positief ten aanzien van de hofbetekenissen.⁵⁴ Bidloo verbleef sedert 1702 in Rusland als lijfarts van tsaar Peter de Grote en zou tot zijn dood in Moskou blijven wonen. De tsaar had hem land geschonken langs de oevers van de Jauza, waar hij op Nederlandse wijze een lusthof zou creëren. Rond 1730 maakte Bidloo hiervoor zo’n dertig ontwerpschetsen.⁵⁵ In het begeleidende document, getiteld: ‘Schetz bij de Tekeningen tot Een Aandenken voor mijn kinderen & familie’, geeft hij nauwgezet rekenschap van wat de tuin voor hem betekende. Voor hem is de tuin een zegenrijke gave van God, en voor zover het aankomt op de vreugde die de hovenier zowel fysiek als geestelijk mag genieten, kan er geen enkele der ‘Consten en wetenschappen’ ook maar enigszins tippen aan de superioriteit van ‘den landbouwConst’.⁵⁶ Hij zingt in koor met de lusthofdichters door de aantrekkingskracht van het landleven voor de hoogsten en machtigsten op aarde te bejubelen, waarbij aangetekend wordt dat zulks al door Virgilius en anderen werd opgemerkt.⁵⁷ Aan het slot laat Bidloo geen twijfel over de motivering bestaan waarom hij deze ontwerpen voor zijn lusthof maakte: namelijk niet enkel om vast te leggen wat slechts zo kortstondig deel kan uitmaken van zijn eigen genoegens,

maar tevens om een opvoedkundig document na te kunnen laten aan toekomstige generaties over de weldaad die de hovenierskunst hem had bezorgd. Of in zijn eigen woorden:

Zo nam ik voor dese mijne geliefde heremitage af te tekenen; opdat ik mij door dese gezigten waar ik ook was altoos nog zoude kunnen verbeelden, waar ik wel Eer zo veel genoegen gehad had. ... en nu de zelve tekenende, dagt ik altoos, dat 's werelts goed, ook dese thuijn geen vast goed was, dat ik die wel Eer niet gehad had, dat de gevallen [= wisselingen van het lot] mij die weder ontroven konnen, & ik die en de gehele wereld met de dood moet verlaten; hierom heb ik die met mijn ijgen handen geteckend, ... Dog zo bij geval het mogt gebeuren, dat ik mijn daegen alhier ijdige & dese mijne verquikking behouw, zo bewaar Gij mijn kinderen ten minsten mijn handenwerk, zo kund Gij nog altoos zien, wat Eenvoudig vermaak uw Vader kon verquikken, en zo het Ul[ieden]. niet geviel, of dat het uw niet geluckte deselve te bezitten, zo wandelt in dese Tekeningen van Uw Vader & zo 't Ul[ieden]. lust volgt zijn voetstappen in zo nutte Eerlijke & vermaakelijke uijtspanning te zoeken.⁵⁸

Een combinatie van deze metaforische, schriftuurlijke en praktische betekenissen van tuinen en priëlen mag aanwezig verondersteld worden bij de hofportretten van doopsgezinden, alsmede bij andere doperse portretten die weliswaar geen landhuisenscenering te zien geven, maar wel op tuinen zijn gericht. Het dubbelportret dat Jan de Bray (1627-1697) in 1663 schilderde van de doopsgezinde drukker en uitgever uit Haarlem, Abraham Casteleyn (†1681) en zijn vrouw Margarieta van Bancken (†1693), speelt tevens een creatief spel met het zichtbare hoekje van de tuin en de betekenis daarvan. Het echtpaar dat deel uitmaakte van de Vlaams-Waterlandse gemeente, is zittend op een veranda afgebeeld (afb. 11). Het schilderij brengt dankzij het voorkomen van folianten, prenten, een globe en een borstbeeld van Laurens Jansz Coster, destijds de vermeende uitvinder van de boekdrukkunst, vooral Casteleyns professionele en wetenschappelijke belangstelling in beeld.⁵⁹ Margarieta gebaart naar het groene gebladerte rechts op het doek; haar pose lijkt te suggereren dat dit ontspannen paar ieder moment van de veranda zou kunnen opstaan om naar buiten te kuieren. Op het uiteindelijke schilderij ontbreekt een volledig zicht op de tuin; echter, een eerdere versie van dit portret, een schets, toont een veel grotere scene met een overwelfde plantenboog waarin twee vrouwenfiguren met manden een trap op lijken te komen, terwijl er ruim zicht geboden wordt op een achterliggende tuin (afb. 12).⁶⁰ Deze aanvankelijk beoogde compositorische opzet van een meer uitgebreide voor-

11 Jan de Bray, *Abraham Casteleyn en zijn echtgenote Margarieta van Bancken* (1663), olie-
verf op doek, 83 x 106,5 cm (Rijksmuseum, Amsterdam).

stelling zal vast en zeker onderwerp van overleg zijn geweest tussen kunstenaar en opdrachtgever(s). Uiteindelijk, zo lijkt het, heeft het echtpaar er toch voor geopteerd de aandacht van het portret duidelijker op zichzelf te laten richten. Desalniettemin hebben zij er ook voor gekozen om Margaretha's levendige gebaar in de richting van het – weliswaar ingekorte – groen te handhaven: hier is kennelijk zelfs een glimp van het struikgewas al voldoende om het tuinbezit en zijn betekenissen in herinnering te roepen.

Het schilderij van de doperse Gerard van de Rijp (†1735) in zijn stadstuin wijkt compositorisch nogal van het hofportretgenre af omdat hij links terzijde staat van zijn zorgvuldig onderhouden geometrische bloembedden die op het doek domineren (afb. 13).⁶¹ Gezien het gekozen formaat is het wel duidelijk dat Van de Rijp zeer trots op zijn tuin is, terwijl deze nadruk op zijn bezit tegelijkertijd aangeeft dat hij zich bewust geweest is van de cultureel-stichtelijke relevantie van zijn hovenierskunst.

12 Jan de Bray, *Schets van Abraham Casteleyn en zijn echtgenote Margarieta van Banchen* (ca. 1663), gewassen pentekening, 102 x 203 mm, Fondation Custodia (Collectie Frits Lugt), Parijs (foto: RKD te Den Haag).

DOOPSGEZINDEN EN HET LANDSCHAP: VERVAARDIGERS EN VERZAMELAARS

In de middeleeuwse en zestiende-eeuwse schilderkunst speelde het landschap een typisch decoratieve en contextualiserende rol bij genres als het historiestuk: het landschap fungeerde als achtergrond voor klassieke helden, bijbelse geschiedenissen en afbeeldingen van heiligen in de wildernis. In de loop van de zeventiende eeuw evenwel zong de landschapskunst zich als een eigen genre volledig los van het historiestuk en werd het als zodanig gewaardeerd. Sommige scènes bleven weliswaar nog steeds bijbels en klassiek narratieve elementen bevatten, maar andere daarentegen lieten het pastorale, Nederlandse landschap tot zijn recht komen, of vormden toonbeelden van zonovergoten mediterrane landschappen. De pastorale beeldtaal leverde vaak geïdealiseerde, caricaturale of moraliserende afbeeldingen van het plattelandleven op, die vooral geacht werden aan (in steden woonachtige) kunstverzamelaars genoeg, contemplatie en zedelijke verbetering te verschaffen.

Tal van kunstenaars van doperse herkomst specialiseerden zich in, dan wel droegen bij aan het schilderen en tekenen van landschappen. Wat de kunsttheorie betreft, moet hier melding worden gemaakt van Karel van Mander (1548-1606), een lidmaat van de Oude Vlamingen te Haarlem. Hoewel hij zelf geen landschapsschilder was, schreef hij uitvoerig over de landschapskunst in het achtste hoofdstuk van *Den Grondt der edel vry schilder-const*, het

13 Onbekende kunstenaar, *Gerard van de Rijn in zijn stadstuin* (laat 17de eeuw), olieverf op doek, 81 x 98 cm (Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam).

theoretische onderdeel van zijn enorm invloedrijke *Schilderboek* uit 1604.⁶² Zo zijn er tal van sfeerrijke Noord-Europese landschapsscenes bewaard gebleven van de uit Vlaanderen afkomstige doopsgezinde schilder Jacob Savery I (ca. 1566-1603).⁶³ Ook andere verwanten van de Savery's produceerden landschappen en stillevens.⁶⁴ Andere zeer populaire gezichten van het Hollandse land waren geschilderd door leden van de Ruysdael/Ruisdael familie: de tot op vandaag nog zeer bekende stukken zijn van de hand van Salomon van Ruysdael (ca. 1603-1670) en zijn neef, Jacob Isaacz van Ruisdael (ca. 1628-1682). Hoewel Jacob, de meest bekende van de twee, ooit op volwassen leeftijd in de gereformeerde kerk gedoopt zou worden, stamde de familie uit het Vlaams doopsgezinde milieu van de Haarlemse gemeente, waarvan in ieder geval ook Salomon een lidmaat was.⁶⁵ Evenzeer vermeldenswaard is Rembrandts leerling, Govert Flinck (1616-1660), die uit een Waterlands nest kwam, maar zelf niet gedoopt was. Hij is natuurlijk het meest bekend als

portretschilder, echter hij maakte ook enkele landschappen in een stijl die zo op die van zijn meester leek, dat zij herhaaldelijk abusievelijk aan Rembrandt werden toegeschreven. Zoals eerder al aan de orde kwam, genoot Jan van der Heyden (1637-1712) roem wegens zijn werk op verwant terrein, namelijk dat van het stadsgezicht. Leden van de familie Van der Vinne maakten nogal wat natuurscènes en topografische prenten. De Amsterdamse prentkunstenaar Jan Luyken (1649-1712), in Amsterdam kerkend bij 't Lam – in Beverwijk had hij ooit de collegiantische dompeldoop ondergaan – is tegenwoordig in doopsgezinde kringen het meest bekend als maker van de 104 illustraties uit de tweede druk van Thielemans Jansz van Braghts martelaarsspiegel van 1685, maar hij produceerde eveneens een grote hoeveelheid emblemata en tekstillustraties waarin natuur en landschap hoofdthema's vormen.⁶⁶

De kunstenaars in de Republiek waren doorgaans nogal pragmatisch ingesteld waar het ging om de breed christelijke, multi-religieuze kunstmarkt, waar ze voor werkten en hun geld moesten verdienen.⁶⁷ Er was dan ook hoe genaamd geen bijzondere doopsgezinde benadering bij het afbeelden van een landschap, noch bij de interpretatie ervan. Integendeel: de output en belangstelling van doopsgezinde kunstenaars laten zien dat zij zich geheel voegden naar en bijdroegen aan de alom gevestigde iconografische conventies ten aanzien van de toenmalige landschapkunst.

Uit boedelinventarissen blijkt dat – uitgezonderd wellicht de strengste groeperingen – doopsgezinden net zo aan kunstverzamelen deden als andere Nederlanders die vergelijkbaar bemiddeld waren. Hiertoe behoorden zeker landschappen, wat voor collectioneurs van uiteenlopende inkomenssegmenten en ongeacht de kerkelijke geledingen een geliefd genre was.⁶⁸ Een groepsportret uit 1663 door Hendrick Sorgh (1610/1611-1670) levert zichtbaar bewijs op voor de interesse van een doopsgezinde familie voor landschapskunst en de betekenis daarvan. Op het schilderij is het gezin Bierens in zijn keuken te zien met drie grote landschapsschilderijen aan de achtermuur (afb. 14). Ooit is er bewust gekozen om in de keuken geportretteerd te worden, bezig voedsel te bereiden. Daarmee wordt uitdrukking gegeven aan familiewaarden van nederigheid, eenvoud en arbeidzaamheid, doch deze enscenering is wel zeer ongebruikelijk. Tevens wilde men de onderlinge harmonie in beeld brengen, waarvoor de *viola de gamba* is opgevoerd, die bespeeld wordt door een zoon van Bierens.⁶⁹ Evenzo is het voorkomen van landschappen in deze omgeving met opzet gedaan en is dus evenmin zonder betekenis. Of deze schilderijen al dan niet werkelijk in de keuken van het gezin Bierens voorkwamen, doet er niet toe – wél wijst hun aanwezigheid op de interesse

14 Hendrick M. Sorgh, *Jacob Bierens met zijn vrouw Cornelia Haeck, hun drie kinderen en een dienstmeid* (1663), olieverf op paneel, 52,5 x 71 cm (Amsterdam Museum).

van de familie om kunst te verzamelen, en suggereren zij bovendien dat men weet heeft van de verschillende religieuze en morele betekenislagen die met de uitbeelding van landschappen verbonden zijn.⁷⁰

Natuurlijk kon de geschilderde natuur gewoon om zijn schoonheid worden bewonderd, en werd het landschap simpelweg gewaardeerd wegens het virtueuze talent van de kunstenaar.⁷¹ Echter, net als andere christelijke groeperingen in de Republiek beschikten de doopsgezinden over een stevige bijbelkennis, en was men thuis in zowel de vele verhalen in de ‘taale Kanaäns’, hun metaforen, gelijkenissen, spreekwoorden, parabelen, vermaningen, als in de vele gedichten waarin de schepping verkend, de natuur symbolisch verbeeld, en de grootsheid van het hemelspansel bezongen werd, of waarin de relatie tussen God en mensheid uitgesponnen werd. Dergelijke denkkaders voor reflectie op de schepping alsmede de metaforische interpretatie van de natuur konden invulling geven aan de ervaring hoe er met natuur-in-de-kunst werd omgegaan. Dat behelsde niet enkel de goddelijke openbaring door middel van de natuur, maar omvatte tevens de pelgrimage van de ziel doorheen dit aardse leven, alsmede de *vanitas*: het besef van de vergankelijkheid van al het aardse.

DE RELIGIEUZE EN ETHISCHE BETEKENIS VAN LANDSCHAPSKUNST:
SCHEPPING, VANITAS EN PELGRIMAGE

Binnen de christelijke traditie heeft men de natuur lang opgevat als ‘Gods eerste boek der openbaring’, zoals in Romeinen 1:20 verwoord is: ‘Zijn onzichtbare eigenschappen zijn vanaf de schepping van de wereld zichtbaar in zijn werken, zijn eeuwige kracht en goddelijkheid zijn voor het verstand waarneembaar. Er is niets waardoor zij te verontschuldigen zijn.’⁷² Zeventiende- en achttiende-eeuwse doopsgezinden zijn zonder meer bekend geweest met dit paulinisch concept uit de bijbel zelf, maar evenzeer met de voorkeur voor die zienswijze blijkens de geschriften van zowel geloofsgenoten als bekende calvinisten. Deze idee werd vertolkt in Calvijns *Institutio Christianae Religionis* (1536),⁷³ en dat klonk weer door in het tweede artikel van de *Confessio Belgica* (1561), de geloofsbelijdenis die mede de grondslag zou vormen van de Gereformeerde Kerk in de Republiek.⁷⁴ Het komt ook weer terug in het werk van gereformeerde geleerden als Petrus Hondius, Constantijn Huygens en Jacob Cats.⁷⁵ Vervolgens raakte vooral in de achttiende eeuw de fysicotheologie in zwang, wier aanhangers vanuit spirituele behoeften het empirisch onderzoek van de natuur promootten: zij zagen in de schoonheid en complexiteit van de geschapen wereld het bewijs van Gods aanwezigheid.⁷⁶ In theologische geschriften van doperse huize komt men het bijvoorbeeld tegen bij de Vlaams doopsgezinde leraar Adriaan van Eeghem (1631-1709), die de openbaring van de schepper door middel van de schepping aan de orde stelt in diens *Verhandelinge van de Wet der Nature* (1701).⁷⁷

De schepping die de Schepper bejubelt vormt het hoofdthema van Jan van Westerhovens reeds eerder genoemde boek uit 1685, *Den Schepper Verheerlijkt in de Schepselen*.⁷⁸ Het is tevens het centrale thema van het gedicht aan het slot van de tekst, dat van de hand is van de Waterlandse diaken en collegiant uit Rotterdam, Joachim Oudaan (1628-1692).⁷⁹ Net zo als het geval was bij de landhuistillustratie door Decker (zie afb. 10) benadrukken ook de andere prenten in het boek een theologische interpretatie van de natuur dankzij de koppeling met de Schrift. Zo verwijst een citaat van Psalm 103:22 op het frontispiece, met aan weerskanten een loftrumpettende satyr en grifioen, naar het eronder liggende pastorale landschap met de woorden: ‘Looft de Heere alle syne Werken aen alle Plaetse[n] syner Heyrschappye’. De vijf overige illustraties die alle rond Haarlem gesitueerd zijn, ontleen hun verwijzingen aan het scheppingsverhaal in Genesis en aan verzen uit Psalm 147 en vooral 148, waarin de Heer lof krijgt toegezwaaaid voor alle door hem ge-

creëerde elementen, het aardoppervlak met al zijn schepselen.⁸⁰

Deckers illustraties verbeelden de werkelijkheid rondom Haarlem zoals die uit Van Westerhovens verhaal naar voren komt. Dit versterkt de mogelijkheden voor lezers/kijkers om dankzij die herkenbare natuurscenes hun geloofsleven te prikkelen. Het is daarom niet eens erg gewaagd te veronderstellen dat religieuze en ethische connotaties, zo eenvoudig via het gedrukte medium door de schrijver aan zijn lezers voorgeschooteld, eigenlijk net zo gemakkelijk hun weg hebben kunnen vinden vanuit die gedrukte context naar de reflectie op het bestaande landschap rondom Haarlem, terwijl men ondertussen al beschikte over dat soort kennis met betrekking tot de landschapsschilderkunst waar men dagelijks mee te maken had.

Het *vanitas*-thema, een verwijzing naar de ijdelheid en vergankelijkheid van het aardse leven en het materiële bezit, komt eveneens vaak voor in zowel het landschapsgenre als dat van het stilleven. Bepaalde onderdelen van natuurscenes, zoals stromend water over rotsen die geleidelijk aan eroderen, of bomen die fier overeind staan temidden van omgevallen en weggrottende boomstronken, attenderen op de cycli van groei en verval. Ook landschappelijke elementen zoals huizen of schuren, muren en afrasteringen, die door de tijd verweerd zijn geraakt, verwijzen eveneens naar de korstondigheid van menselijke maaksels, terwijl kerktorens die nogal eens aan de horizon opdoemen, naar geloof en moraal verwijzen.⁸¹ Het stilleven, het andere genre dat eveneens op de natuur gericht is, houdt zich met vergelijkbare thema's rondom vergankelijkheid bezig, dankzij bijvoorbeeld de beeldtaal van bloeiende en verwelkte bloemen, rijp en rottend fruit.

Het oeroude christelijke thema van de pelgrimage was in zowel de vroegmoderne landschapsschilderkunst als in de literatuur een belangrijk godsdienstig *leitmotiv*. Bijzondere elementen van landschapskunst, zoals verkrotte huisjes, duiventillen en luierende boeren, riepen vrij algemeen iconografische associaties op met wereldse verlokkingen als luiheid, lust en ledigheid bijvoorbeeld. Evenzo werden individuen of groepjes pelgrims die door een landschap trokken, opgevat als verwijzingen naar het dolen van de eeuwige ziel doorheen alle aardse beproevingen en rampspoeden.⁸²

Er zijn legio concrete bewijzen dat een dergelijke thematiek veelvuldig in de eigentijdse kunst opdook, en dat ze niet minder geapprecieerd werd in kringen van doopsgezinde kunstenaars, schrijvers en verzamelaars.⁸³ De pelgrimagebeeldtaal die veelvuldig voorkomt in het oeuvre van bekende landschapsschilders, van met name mensen als Jan van Goyen en Abraham van der Velde, vinden we ook terug in het werk van Salomon van Ruysdael en Jacob

van Ruisdael. Deze kunstenaars gebruikten heel vaak eenzame figuren of kleinere groepjes die hun weg zoeken door de ongerepte natuur, of die over paden onderweg naar kleine steden zijn.⁸⁴

Govert Flinck kreeg dankzij opdrachten uit zijn netwerk van doopsgezinde verwanten voor het eerst vaste voet op de Amsterdamse kunstmarkt.⁸⁵ De portretten van zijn neef Dirck Leeuw (1614-1652), die later remonstrants zou worden, en van een jongen die voor zijn doopsgezinde neefje David Leeuw (1631-1703) wordt gehouden, behoren tot die eerste opdrachten.⁸⁶ Beide versies van de Leeuw neven zijn in de buitensetting van een landschap geplaatst. Zeker bij David wordt 'het-onderweg-zijn' gesuggereerd: hij draagt een reis mantel en heeft een wandelstok in zijn hand, waarmee welbewust de gedachte aan een pelgrimsreis lijkt te zijn opgeroepen.

Legio ook zijn de voorbeelden in het prentenggenre. Zo werd bijvoorbeeld de literaire geestelijke pelgrimage van de Waterlander Jan Philipsz Schabaelje (ca. 1585-1656), de *Lusthof des Gemoets* (1635), waarin de reiservaringen en gesprekken van de 'Wandelende Ziele' gevolgd worden, een boek dat niet alleen in doperse kring vrijwel stuk gelezen werd, maar ook elders.⁸⁷ De eerder genoemde graveur, Jan Luyken, illustreerde in 1706 een latere druk van Schabaeljes werk met tal van prenten rond het pelgrimsmotief en met zinnebeeldige beschouwingen van natuur en landschap.⁸⁸ Daarnaast had hij eerder al bijvoorbeeld het frontispiece voor de vertaling van John Bunyans *Pilgrim's Progress* ontworpen, *Eens Christens Reyse Na de Eeuwigheyd* (1684).⁸⁹

Vincent Laurensz van der Vinne II (1686-1742), wiens Waterlands doopsgezinde kunstenaarsfamilie uit Haarlem ook eerder al ter sprake kwam, werkte nauw samen met zijn geloofsbroeder Adriaan Spinneker (1676-1754) om diens *Leerzaame Zinnebeelden* (1714) van illustraties te voorzien.⁹⁰ Zo tekende en graveerde Van der Vinne een scala aan landschaps- en natuurprenten voor deze embleembundel, een religieus literair genre waarin zinnebeeldige afbeeldingen, gecombineerd met aanhalingen uit de bijbel en stichtelijke toelichtingen een godsdienstige en moralistische lering prijsgeven. Lessen die de emblemata herhaaldelijk leren, gaan bijvoorbeeld over de juiste weg, waarbij het smalle pad te zien is (Mat. 7:13-14), zoals op de prent met het motto 'Wel zwaar, doch zeker', waarop een pelgrim naar een smalle brug gaat verderop in het landschap.⁹¹ De smalle-pad-emblematiek is eveneens gebruikt onder het motto 'Het heilzaam ongemak', met een man die door een storm ploetert terwijl er in de dichtregels en bijbelcitaten gedelibereerd wordt over dwaalwegen en hoe het rechte pad te vinden is.⁹² Ook zijn er verschillende emblemata met natuurscènes en landschappen waarin de bijbelse meta-

voor van het zaaien en oogsten wordt uitgewerkt,⁹³ of waarin de rijken voor verwaandheid gewaarschuwd worden, ondersteund met bijbelcitaten over de korthed van het menselijk bestaan, uitgedrukt in het welig tieren van een grashalm of wilde bloem.⁹⁴ Eén wijde landschapsscene waarin een reiziger op de bron van een vlietend beekje wordt gewezen, onder het motto: ‘Van hier naar de oorzaak’, bevat bijbelcitaten over de grootsheid van de goddelijke schepping en over Gods openbaring in de geschapen natuur (Psalm 104:24 en Rom. 1:20).⁹⁵ Deze embleembundel illustreert heel fraai hoezeer het voor doopsgezinden gemeengoed was om een scala aan theologische en ethische inzichten te koesteren, die destijds specifiek golden voor de weergave van de natuur in de schilder- en prentkunst.

BOTANISCH ONDERZOEK DOOR LIEFHEBBERS: TULPOMANIE EN HET
VERZAMELEN VAN ‘NATURALIËN’

Gedurende de lange Gouden Eeuw belandden er via handelsconnecties allerlei bijzondere plantensoorten in ons land. Zo werden zeldzame gewassen en exotische vruchten gekoesterd, gekweekt en (vaak in kabinetten) tentoongesteld als luxe-artikelen. De verzamelcultuur in dit tijdvak richtte zich speciaal op èn curiositeiten uit de natuur én op kunst. Familie en vrienden vergaapten zich aan deze verzamelingen vol wonderen der natuur – exempels van de grootsheid der schepping – en voorbeelden van artistieke virtuositeit. Doopsgezinde kunstverzamelaars die zich bewogen in kringen van de rijke zakenelites legden zich vaak ook toe op het verzamelen en kweken van uitzonderlijke en exotische voorbeelden uit flora en fauna; dat betrof niet alleen vruchten, groenten, bloemen, kruiden wat voor plantachtigen dan ook, maar evenzeer vogels en insecten.

Bovendien was de zeventiende eeuw een wetenschappelijk revolutionair tijdperk waarin nieuwe instrumenten tot ontwikkeling kwamen, zoals de door Anthonie van Leeuwenhoek (1632-1723) uitgevonden microscoop, maar ook nieuwe filosofische inzichten ingang vonden, die zich richtten op empirisch onderzoek. Groot pleitbezorger daarvan was de Franse denker René Descartes (1596-1650) die lange tijd in de Republiek leefde en werkte. Aldus werd de humanistische belangstelling voor de klassieke natuurkunde ten tijde van de Renaissance verbonden met publicaties over veel nieuw natuuronderzoek, wat allerlei encyclopedische categorieën en in fijnmazige classificaties geordende natuurfenomenen in druk zou opleveren. Tegelijkertijd was

dit ingekaderd in een breed geaccepteerde christelijke levensvisie waarin men niet enkel geloofde dat Gods natuur ontraadseld kon worden door onderzoek naar de geschapen wereld, zoals eerder al aangeduid. Omdat God aan de mens zo'n bijzondere positie had toebedeeld, wist men zich er tevens van verzekerd dat de mens over het plantaardige en dierlijke leven mocht heersen, overeenkomstig het scheppingsverhaal (Gen. 1:26): 'God zei: "Laten wij mensen maken die ons evenbeeld zijn, die op ons lijken; zij moeten heerschappij voeren over de vissen van de zee en de vogels van de hemel, over het vee, over de hele aarde en over alles wat daarop rondkruipt."' Deze visie op de mensheid in relatie tot de natuur is tevens in enkele doopsgezinde belijdenisgeschriften aan te treffen, zoals in de 33 artikelen van de belijdenis van Syvaert Pietersz en Pieter Jansz Twisck (1617), en de zogenaamde Jan Cents' belijdenis (1630).⁹⁶

Sommige doperse kunstenaars profileerden zich als illustratoren van bloemen en planten, daarbij inspelend op de belangstelling van rijke verzamelaars die bereid waren geld te spenderen aan gravures en tekeningen van diverse bloemensoorten, of opdracht gaven om hun eigen botanische verzamelingen op papier vast te leggen. Zo maakte graveur Crispijn van de Passe II (1594-1670), met assistentie van zijn vader en andere leden van zijn doopsgezinde familie van prentenmakers een fraai boek met uitbundig ontworpen bloem-illustraties, de *Hortus Floridus* (1614) geheten.⁹⁷ Verschillende leden van het reeds genoemde geslacht Van der Vinne manifesteerden zich eveneens als succesvolle makers van plant- en bloemkunst, met name Laurens Vincentsz van der Vinne (1658-1729) en diens kleinzoon, Laurens Jacobsz van der Vinne (1712-1742).⁹⁸

In de dertiger jaren van de zeventiende eeuw werden tulpenbollen tegen exorbitant hoge prijzen verhandeld, een speculatiehandel die met de term *tulpomanie* werd aangeduid. Omvangrijke netwerken van vermogende doopsgezinde kooplieden, waaronder leden van de families De Clercq, Moens, Wynants, Bosch, Wanscher en anderen, legden zich niet alleen toe op het verhandelen, maar ook op het verzamelen en kweken van de zeldzame en dure tulpen die in de zestiende eeuw vanuit Turkije en Azië in de Lage Landen waren terecht gekomen. Die netwerken van doperse zakenlieden waren over de hele Republiek verspreid, met nogal wat concentraties in Haarlem, Amsterdam, Utrecht en Rotterdam.⁹⁹ Deze tulpenhandelaars waren dankzij hun business in andere sectoren in goeden doen geraakt, ook als investeerders, maar nu verloren zij grote sommen gelds in wat algemeen gezien werd als de eerste speculatiebubbel uit de geschiedenis van het Europese kapita-

15 Crispijn van de Passe II, *Flora's Mallewagen* (1637), gravure, 315 x 391 mm (Rijksprentenkabinet Amsterdam).

lisme. Omdat de tulpenbollen meestal voor immense bedragen verhandeld werden, terwijl zij nog in de grond zaten – heel vaak wisselde er feitelijk geen enkele bol van eigenaar, maar enkel het vooruitzicht van iets bijzonders – werd deze tulpomanie cynisch ook wel betiteld als windhandel. De tulpen-speculatie crashte door de plotselinge inflatie van de bollenprijzen in februari 1637. Deze gehele shockerende affaire zou aanleiding geven tot een stroom van moraliserende en satirische reacties. Zelfs in enkele Waterlands doopsgezinde liedboekjes zou de kritiek op de tulpenwindhandel doorklinken, zoals in *'t Gheestelijck Bloem-Hofken* dat uitkwam in het jaar van de crash, 1637, en in latere drukken van het *Gheestelijck Kruydt-Hofken* en het *Ryper Liedtboeckken*.¹⁰⁰ Ook zouden er tal van spotschilderijen en -prenten geproduceerd worden, zoals de gravure *Floraes Gecks-kap*,¹⁰¹ of het schilderij van Jan Brueghel de Jonge, *Satire op de Tulpengekte*, waarop tulpenhandelaars als verklede apen zijn weergegeven.¹⁰² Bekend was ook het geschilderde tafereel van Hendrik

Gerritsz Pot met tulpenhandelaars op een kar, getiteld *Flora's Mallewagen*,¹⁰³ waarvan Crispijn van de Passe een prent gemaakt heeft.

Zowel op het schilderij als op de prent komt een directe verwijzing voor naar de doperse betrokkenheid bij de tulpenhandel, zij het dat zulks op Van de Passes gravure duidelijker naar voren komt, omdat daarop nog meer inscripties te lezen zijn, die verschillende aspecten van de satire doen expliciteren (afb. 15).¹⁰⁴ Schilderij en prent tonen stedelingen die verdwaasd hun werk in de steek hebben gelaten om een strandzeilwagen achterna te hollen, waarop Flora hoog gezeten is. De door windkracht voortgestuwde wagen verwijst duidelijk naar de tulpenwindhandel; daarnaast bevat de afbeelding visuele verwijzingen naar gangbare satirische stereotypen, zoals het narrenschip, de drek- of strontwagen, en naar het carnaval waar dergelijke voertuigen in optochten gebruikt werden. Deze zinspeling op de carnavaleske dwaasheid versterkt de idee dat de tulpenspeculatie beschouwd werd als een wanordelijke omkering van zedelijk besef en nuchterheid.¹⁰⁵ Van de Passe, die eerder al de *Hortus Floridus* had geïllustreerd, demonstreert hier een andere toepassing van zijn kennis van bloemennamen en -soorten: de tulpen zijn her en der verspreid, ook over de grond, alle voorzien van namen die destijds in de tulpenhandel gangbaar waren. Flora houdt bijvoorbeeld drie bijzonder dure tulpen vast: de *Semper Augustus*, de *Generael Bol*, en de *Admiraal van Ho[o]rn*. Zowel op het schilderij van Pot als op deze gravure komen er op de zijkant van de wagen wapens voor, waarvan Anne Goldgar vaststelt dat die verwijzen naar herbergen en taveernes die bekend stonden als belangrijke plekken voor de tulpenhandel.¹⁰⁶ Op de prent van Van de Passe zijn boven de wapenlogo's de namen geschreven van de verschillende horecagelegenheden: de *Doellen*, *Myniste Bruyloft*, het *Witte Wambis* [=wambuis], de *Bastart Pyp*, 't *Vlyes*, 't *Haentien*, en de *Doellen tot Ho[o]rn*.¹⁰⁷ De tweede kroegnaam verwijst zonder twijfel naar de Amsterdamse herberg de *Os in de Bruyloft*, een etablissement dat wegens de doperse signatuur van de eigenaar ook bekend stond als de *Menniste Bruyloft*. Dit huis van vermaak werd gerund door de roemruchte Waterlander Jan Theunisz, tevens verzamelaar van en handelaar in kunst en curiosa.¹⁰⁸ Zijn etablissement was een van de plekken waar tulpenhandelaars bij elkaar kwamen voor onderlinge deals en waar bollenveilingen plaats vonden.¹⁰⁹ Het begrip 'menniste bruiloft' kende verschillende betekenissen waarmee de doopsgezinden bespot werden – dit is vermoedelijk het vroegste voorbeeld van dit type anti-doperse spotprent.¹¹⁰

Anders dan de negatieve pers voor de tulpenhandelaars kregen doopsgezinden die later in de eeuw excelleerden als hovenierhobbyisten zonder uitzon-

16 Dirck de Bray, *Enige bloemen in een fles*: rechts een pioen-roos en een akelei, naast de fles liggen een madeliefje en een palmtak (1674); penseel in waterverf en olie verf, 312 x 200 mm (Rijksprentenkabinet, Amsterdam).

dering positieve reacties in druk en kunst. Veelal deed men zelf alle moeite om niet enkel natuurverzamelingen aan te leggen of te kweken, maar ook om deze via de kunst te documenteren. Op die manier hielden zij het naar buitenbrengen van hun erfgoed in eigen hand. Zo liet Agnes Block voor het op papier vastleggen van haar natuurverzameling op *Vijverhof* niets aan het toeval over. Zij gaf kunstenaars en natuurkenners uit haar vriendennetwerk

17 Philip Tidemann, *Titelbladontwerp voor een verzamelalbum van Agnes Block* (ca. 1690-ca. 1700), ondertekening in potlood, penseel in kleuren, pen in bruin, 355 x 222 mm (Rijksprentenkabinet, Amsterdam).

opdracht tot het maken van botanische afbeeldingen van haar collectie, die daarvoor uitgenodigd werden op haar landgoed.¹¹¹ Na de dood van Block werden de boeken met tekeningen het eerst aangekocht door Valerius Röver. De in 1730 opgemaakte catalogus van zijn collectie biedt een mooi inzicht in al de exemplaren uit Blocks verzameling, hoewel vervolgens de bladen ver-

spread raakten en sindsdien los verzameld werden.¹¹² De door Dirck de Bray in aquareltechniek uitgevoerde penseeltekening van een boeket met uiteenlopende bloemensoorten is slechts een van de vele nog bewaard gebleven afbeeldingen die nadrukkelijk getuigenis afleggen van Blocks verdiensten op hoveniersgebied (afb. 16).

Veel portretten van Block leggen de nadruk op haar besognes om haar natuurverzameling artistiek weer te geven. Zo bijvoorbeeld het ontwerp van Philip Tidemann voor het titelblad van een van Blocks boeken met botanische prenten, waarop Block in haar tuin zit terwijl zij een boek met tekeningen laat zien (afb. 17). Op het groepsportret van Weenix houdt ze een tekening van een vogel vast (zie afb. 1), en op het pendantportret van Van der Werff de afbeelding van een bloem (zie afb. 2). Het is gemakkelijk voor te stellen dat bladen zoals dat van het eerder genoemde voorbeeld van Dirck de Bray, of tekeningen zoals die Block op haar portretten vast houdt, samengebracht werden in verzamelbanden of -mappen met titelbladen zoals die door Tidemann waren ontworpen.

Voorbeelden van haar tuinkunst zijn zelfs nadrukkelijk uitgestald op de keerzijde van de gedenkpenning die Block in 1700 liet slaan (afb. 18). Het medaillon, ontworpen door Jan Boskam, heeft op de kopzijde haar gezicht in profiel, met als randschrift *Agneta Blok Flora Batava* – de bloemengodin der Nederlanden.¹¹³ Op de keerzijde staat zij afgebeeld als Flora voor haar

18 Jan Boskam, *Gedenkpenning van Agnes Blok en de Vijverhof bij Nieuwersluis* (1700), zilver (Centraal Museum, Utrecht).

tuin met een bijzondere bloem in haar hand, tezamen met de teksten: *Vijverhof* en *Fert Arsque Laborque Quod Natura Negat*: kunst en arbeid vermogen waar de natuur in gebreke blijft.¹¹⁴ Exemplaren van de herdenkingspenning circuleerden uiteraard niet enkel in haar eigen kringen, zoals blijkt uit de beschouwing die de Duitse geleerde reisbeschrijver Zacharias Konrad von Uffenbach (1683-1734) aan de munt wijdde in het verslag van zijn reizen naar Amsterdam. Hij beschrijft daarin, samen met andere exemplaren uit het penningkabinet van de doopsgezinde textielkoopman en kunstmecenas Andries Schoemaker (1660-1735),¹¹⁵ Agnes' pronkmedaille en verklaart haar eretitel *Flora Batava* simpelweg als volgt: omdat zij zo'n grote kenner en liefhebster van bloemen en gewassen was.¹¹⁶

In tal van gedichten, biografieën, botanische teksten en reisverslagen worden eveneens de hovenierskunstige verdiensten van Pieter de Wolff bezongen, de stiefzoon uit het eerste huwelijk van Agnes Block. In de *Nederlantze Hesperides* (1676) van Johannes Commelin, een boek over het opkweken van limoen- en sinaasappelbomen in Nederland, wordt hij de hemel in geprezen wegens het succesvol kweken van deze vruchten in zijn plantenkas of 'winterplaats' op zijn landgoed *Wolfenhoeck* (zie afb. 7), waarvan ook illustraties van het in- en exterieur zijn opgenomen (afb. 19).

Boven al is uitstekende de Winter-plaats van d'Heer Pieter de Wolf, in zijn gemaklijken Hof in de Purmer, die in de lenghte heeft hondert tzeitigh [45,3 m], de breete binnens muurs twintigh [5,66 m], en in de hooghte dertien Amsteldamsche Hout-voeten [3,68 m], zijnde voorzien met twee-en-dertigh doorgaans-hoogh-opgaande glaazen en houten Vensteren, hebbende wel in 't midden een uitgangh, dogh werdt by winter-tijdt gesloten, en den ingangh, die als dan gebruikt werdt van binnen, zijnde met vier yzere Kaghgel-ovens tegen de koude gewapent. Deze Winter-plaats heeft in Hollandt geen weerga, zoo ten aanzien van de groote, als-medes van de Timmeragie ... dewyl het yder niet gelegen komt zoodanige kosten te doen.¹¹⁷

Net als zijn aangetrouwde nicht, Agnes Block, beijverde ook de doopsgezinde Philips de Flines (1640-1700) zich in het laten maken van artistiek verantwoord botanisch prentwerk om de topstukken uit zijn flora- en fauna-collecties te laten vastleggen en daar goede sier mee te maken. In 1676 had hij samen met zijn echtgenote Suzanna Rutgers (1641-1679) aan de oevers van het Spaarne bij Haarlem het landgoed *Spaarnhout* laten bouwen. De vruchten van zijn werk – letterlijk – werden hogelijk geprezen door de Leidse botanicus Paulus Hermannus (1646-1695) in zijn postuum verschenen stu-

19 Anoniem, naar een schilderij van Nicolaes de Vree, *Winter-plaats in den Hoff van d' Hr. Pieter de Wolff*, prent nr. 1, uit een reeks van plantenkasprenten in: Commelin, *Nederlantze Hesperides* (1676) (UB Amsterdam, sign.: 648 A 172).

die, *Paradisus Batavus* (1698).¹¹⁸ Minstens zoveel eer viel hem ten deel in de *Mengel Poëzy* (1719) van de doopsgezinde dichter Govert Bidloo (1649-1713), de beroemde anatoom en oom van Nicolaas Bidloo. Hij schrijft als opmaat voor zijn lange ‘Eerzang’ op De Flines’ kunstverzameling:

Wat pluim, en ongedierd, wat zaaden, en gewassen,
 Gedroogt, en opgezet, 't nieuwsgerig oog verrassen
 Met schijn van leeven; dit zal beeter voegen by
 Een zang van Spaarenhout, dat met zijn' Kruidery,
 Zijn' Bloemen, en Geboomte en Beesten u gezonden,
 Uit Afrikaner, en Amerikaansche gronden,
 Uw'liefde, en kennis toont, van al wat wassend leeft,
 En water, huis, en lof, en nut, en welstand geeft.¹¹⁹

Ook Constantijn Huygens heeft aandacht geschonken aan De Flines' belangstelling voor kunst, architectuur en de horticultuur.¹²⁰ Verder memoreerde de achttiende-eeuwse schilder, graficus en biograaf Arnold Houbraken (ook al van doperse huize) in zijn kunstenaarsbiografie uit 1718 het belang van De

20 Laurens Vincentsz van der Vinne, *Bloeiende Mesembryanthemum pugioniforme* (1668-1729), penseel in waterverf in kleuren over een ondertekening in potlood of zwart krijt, 530 x 370 mm (Rijksmuseum, Amsterdam).

Flines' collectie, zodra hij diens patronagerol voor geloofsgenoot Laurens Vincentsz van der Vinne ter sprake bracht:

Zyn meesten tyd heeft hy doorgebracht met het schilderen van de geagste bloemen voor de Floristen, zoo met oly- als waterverf. Inzonderheid voor den Heer Philips de Flines, die alle de raarste [=meest bijzondere] en zeltzaamste gewassen uit Oost- en Westindien herwaarts gebragt, door hem heeft doen afschilderen.¹²¹

Er zijn nog enkele van die afbeeldingen bewaard gebleven, die niet alleen aantonen hoe goed Van der Vinnes talent was, maar die net zo illustratief zijn voor de diversiteit van De Flines’ verzameling (afb. 20).

Zulke schilderstukken en tekeningen die vervaardigd werden in opdracht van alom bekend staande amateur-botanici, droegen ertoe bij dat de prijzen voor dergelijke vruchten en bloemen – vergeleken bij alle andere ‘collectors items’ uit de Gouden Eeuw absoluut een van de meest kortstondig in leven te houden verzamelobjecten – lang nadat de oorspronkelijke planten al waren verwelkt, in stand konden blijven. Dit waren de zichtbare bewijsstukken die de vergankelijkheid der natuur tezelfdertijd zowel bevestigden als bestreden! Bovendien legden ze tegelijkertijd een amalgaam van drijfveren vast, die in hun totaliteit het domein van de tuinliefhebber uitmaakten: niet alleen van de hovenier en de verzamelaar, maar ook van de kunstliefhebber en de natuur-wetenschapper.

Kunst en literatuur bieden gezamenlijk een waardevol beeld van de vigerende interpretatieschema’s die gehanteerd werden om in deze vroeg-moderne periode de wereld der natuur te begrijpen. De artistieke voorbeelden die hier onder de loep zijn genomen, markeren de vele botanische creaties, kunstzinnige bijdragen en financiële investeringen van tal van doopsgezinde individuen met betrekking tot hun buitenhuis- en natuurterreinbezit op het platteland. Portretten van doopsgezinde families op hun landgoederen bieden een blijvende blik op tuinen in specifiek dopers bezit. Tevens verschaffen zij inzicht in welk imago deze geslachten zelf wensten uit te dragen met betrekking tot hun chique buitenleven. Zowel uit de poëzie en de emblematiek, als uit de vele voorbeelden van de productie- en verzamelcultuur rond het landschapsgenre blijkt dat doopsgezinden goed op de hoogte waren van het iconografische vocabulaire dat geassocieerd werd met het plattelandleven, de plantenwereld en de hovenierskunst.

NOTEN

* Dit artikel verscheen eerder in iets ingekorte vorm in het Engels in *Journal of Mennonite Studies* 35(2017), 11-40. De redactie van de *DB* stelt er prijs op haar collega’s van *JMS* te bedanken voor de toestemming om het artikel te mogen overnemen. De vertaling is van de hand van Piet Visser.

1 Ruud Lambour, ‘Het doopsgezinde milieu van Michiel van Musscher (1645-1705) en van andere schilders in zeventiende-eeuws Amsterdam: een revisie en ontdekking’, in: *Oud-Holland*

125/4 (2012), 193-214.

2 Dankzij de Unie van Utrecht uit 1579 was de dopers vrijheid van geweten vergund en behoorden inquisitie en vervolging tot het verleden. Zie voor het integratieproces van de doopsgezinden in Nederland: Alastair Hamilton e.a. (red.), *From Martyr to Muppy. A Historical Introduction to Cultural Assimilation Processes of a Religious Minority in the Netherlands – the Mennonites* (Amsterdam, 1994), 67-82.

3 Nanne van der Zijpp, 'Farming Among Mennonites in the Netherlands', op: *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online* [hierna: GAMEO].

4 Kees Zandvliet e.a., *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw. Kapitaal, macht, familie en levensstijl* (Amsterdam, 2006), 430-431; Erik de Jong, 'Flora Batava: Agnes Block op haar buiten Vijverhof', in: *Kunstlicht. Informatief subfaculteitsblad van de Afdeling Kunstgeschiedenis en Archeologie van de Vrije Universiteit* 14 (1984), 22-24; Wim Zaal, 'De periode De Neufville-Van Lennep (1708-1792)', in: Wim Zaal & Anneke van Huisseling (red.), *Het huis aan de Bocht* (Amsterdam, 2001), 25-39.

5 G. Roosegaarde Bisschop & H.F. Wijnman, *Vier eeuwen Herengracht. Geveltekeningen van alle huizen aan de gracht, twee historische overzichten en de beschrijving van elk pand met zijn eigenaars en bewoners* (Amsterdam, 1976); Wietskenel de Jong & Johan Pennings, *Het doopers wandel-boek: Twee wandelingen door Amsterdam* (Amsterdam, 2011), 11-43.

6 Yme Kuiper, 'Van blekerijen naar Mennistenhemels. Doopsgezinden en hun buitenplaatsen rond Haarlem', in: *Arcadië* 8/16 (2016), 12-15.

7 De Jong, 'Flora Batava', 22-24.

8 Het nogal formalistische familieportret van de doopsgezinde koopman Willem Kops (1695-1756) met zijn vrouw Johanna de Vos en hun kinderen door Frans Deckers is daarvan een goed voorbeeld. Volgens Yme Kuiper zou het hier gaan om de buitenplaats *Garenrust* aan het Spaarne. Kuiper, 'Van blekerijen naar Mennistenhemels', 14.

9 Cornelia Catharina van de Graft, *Agnes Block, Vondels nicht en vriendin* (Utrecht, 1943); idem, 'Agnes Block en haar liefde voor tropische gewassen', in: *Jaarboekje Oud-Utrecht* (1962), 117-124.

10 Eddy de Jongh, *Portretten van echt en trouw. Huwelijk en gezin in de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw* (Zwolle & Haarlem, 1986), 265-267, nr. 64; Claudine Majzels, 'Mennonite Women and Seventeenth Century Dutch Art. A Feminist Analysis', in: *Journal of Mennonite Studies* 17 (1999), 88-89; Norbert Middelloop e.a., *Kopstukken. Amsterdammers geportretteerd, 1600-1800* (Amsterdam, 2002), 220, nr. 84.

11 Robert E. Gerhardt, Tonko Grever & Francis Griep-Quint (red.), *Michiel van Musscher (1645-1705). De weelde van de Gouden Eeuw* (Zwolle, 2012), 53 en 55, de afbeelding op 56; Zaal, *Het huis aan de Bocht*, 25-39, met name 26.

12 Zaal, *Het huis aan de Bocht*, 30-31.

13 Wim Zaal & I.H. van Eeghen, 'Het drama van Meerenberg', in: *Amstelodamum* 59/9 (1972), 196-197 en 199-200; H.S. van Lennep, *Genealogie van de Familie van Lennep* (Z.p., 2007; Werken uitgegeven door het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde XVI), 59-62. Het landgoed zou tot 1931 in bezit van de Van Lenneps blijven, die toen allang niet meer doopsgezind waren.

14 David van Mollem kocht grond voor de uitbreiding van de tuin in 1712, 1719, 1720, 1724, 1726, 1730 en 1736. Erik de Jong, 'De luthof Zijdebale', in: P.J.M. van Gorp, E. de Jong & D.P. Snoep, *Zijdebale – luthof aan de Vecht. Tuin- en tekenkunst uit het begin van de 18de eeuw* (Utrecht, 1981), 3. Zie tevens D.P. Snoep, 'De Van Mollema en de Utrechtse zijdenijverheid', in: *idem*, 9-13; zie de afbeelding en beschrijving van 'David van Mollem en zijn familie, door Nicolaes Verkolje, 1740', in: *idem*, 21-22, nr. 2; Erik de Jong, *Natuur en Kunst. Nederlandse tuin- en*

landschapsarchitectuur 1650-1740, (Amsterdam, 1993), 160-167.

15 De gehele reeks is afgebeeld in Van Gorp e.a., *Zijdebelen – lusthof aan de Vecht*, 23-73, nrs. 4 t/m 50; Erik de Jong, ‘Virgilian Paradise. A Dutch Garden near Moscow in the Early 18th Century’, in: *Journal of Garden History* 1/4 (1981), 305.

16 Paul Knolle e.a., *Nicolaas Verkolje, 1673-1746. De fluwelen hand* (Zwolle, 2011), 109.

17 Pieter Biesboer was de eerste die vaststelde dat de scène in kwestie de bezittingen van De Clercq en Van Beeck betrof. Biesboer, ‘Topographical Identifications for a Number of “Haerlem-pjes” by Jacob van Ruisdael’, in: *Shop Talk. Studies in Honor of Seymour Slive* (Cambridge, MS, 1995), 36-39. Seymour Slive, *Jacob van Ruisdael: A Complete Catalogue of his Paintings, Drawings, and Etchings* (New Haven, 2001), catalogusnummer 35; Kuiper, ‘Van blekerijen naar Mennistenhemels’, 13. Naast het hier getoonde schilderij uit het Rijksmuseum, bezit ook het Mauritshuis te Den Haag een vrijwel identieke compositie. Zie voor die Mauritshuisversie alsmede een overzicht van nog andere weergaven van deze plek: Seymour Slive, *Jacob van Ruisdael. Master of Landscape* (London, 2005), in het bijzonder 144-145, nr. 48; zie tevens 140-141, nr. 46; 142-143, nr. 47, en 146-147, nr. 49.

18 Slive, *Van Ruisdael. Master of Landscape*, 20.

19 Daarentegen wordt er in Haarlemse inventarissen uit dezelfde periode geen enkel Haarlems landschapje van Ruisdael vermeld. Pieter Biesboer, *Collections of Paintings in Haarlem: 1572-1745*, Carol Togneri ed. *Documents for the history of collecting. Netherlandish inventories. I.* (Los Angeles, 2001); zie tevens Slive, *Van Ruisdael. Master of Landscape*, 20; en 262, noot 22, voor de Amsterdamse vermeldingen.

20 In de boedelinventarissen uit 1694-1695 en 1701 komen twee door Jan van der Heyden gemaakte *Wolfenhoeck*-schilderijen voor. Bikker oppert dat een ‘lusthof’ door Van der Heyden, voorzien van toegevoegde personages van de hand van Adriaen van de Velde, vermeld in de inventaris van Jan van Lennep uit 1711, het landgoed betreft dat eerst in eigendom was van Sara van Halmael (ca. 1603-1675), en dat het daarna van Sara en haar stiefvader Dirck van der Cooghen (1614-ca. 1683) geërfd werd door Jan en Jacob van Lennep. Jonathan Bikker, ‘The Town Bookkeeper and Fellow Mennonites: Notes on Some of the Original Owners of van der Heyden’s Paintings’, in: Peter C. Sutton (red.), *Jan van der Heyden (1637-1712)* (New Haven & London, 2006), 86 en 89, noten 18-20.

21 Kuiper, ‘Van blekerijen naar Mennistenhemels’, 15. Zie de ontwerptekening met pen en penseel van Laurens Vincentsz van der Vinne, ‘De hofstede Sparenhout bij Haarlem’ (1682), 236 x 400 mm., Rijksmuseum, Amsterdam; en diens tekening ‘Gezicht op het Zuider Buiten Spaarne te Haarlem’ (1682), Teylers Museum, Haarlem. Zie voor de kunstenaarsfamilie Van der Vinne: Nanne van der Zijpp, ‘Vinne, van der, family’, op *GAMEO*, alsmede de biografische introductie in: Bert Sliggers jr. (ed.), *Dagelijkse aantekeningen van Vincent Laurensz van der Vinne* (Bussum, 1979), 13-21. Zie tevens hierna noten 71 en 79.

22 Hendrik Spilman (1721-1784) zou enkele tientallen jaren later een gelijknamige prent van deze streek maken. Zie diens *Menniste bosje na de Kleine Houtweg* (gravure, 1762). Bert Sliggers, ‘Buitenplaatsen aan het Zuider Buiten Spaarne’, in: C. Brinkgreve e.a. (red.), *Haarlemmerhout 400 jaar. Mooier is de wereld nergens* (Haarlem, 1984), 106-107, constateert dat langs het zuidelijkste deel van het Spaarne vooral Amsterdamse doopsgezinden woonden op buitenplaatsen als *Zorgvrij*, *Spaarnhout* en *Oosterhout*, en meer naar het noorden toe de Haarlemse geloofsbroeders en -zusters, zoals de families Arkenbout, Barnaart, Van Casele, Van Dalen, Van der Graas, Heems Hooft, Hoofman, Huurkamp van der Vinne, Kops, Langedult, Pluym, Van der Schaft, Spillebout, Swarts, Teyler van der Hulst, Verhamme, Van der Vlucht, Vijgh en Van Westerkappel.

23 Daniël Stopendaal, Claas Bruin & Andries Karstens de Leth (red.), *De zegepraalende Vecht, Vertoonende verscheidene Gesichten van Lustplaatsen, Heeren Huysen en Dorpen; Beginnende van Utrecht en met Muyden besluytende. // La Triomphante Riviere De Vecht, Remonstrant diverses*

Veües des Lieux de Plaisances & Maisons Seignorales & Villages; Commençant de Vitrecht & finissant avec Muyden (Amsterdam, wed. Nicolaus Visscher, 1719).

24 Klaas van der Hoek, e.a. (red.), *Gedoopt. Vijf eeuwen doopsgezinden in Nederland* (Amsterdam, 2011), [8]-[9].

25 Met veel dank aan Piet Visser die mij zijn gegevens over doopsgezind landhuisbezit langs de Vecht ter beschikking stelde. Relevante studies hiervoor zijn: R. van Luttervelt, *De Buitenplaatsen aan de Vecht* (Lochem, 1948); Christian Bertram & Erik de Jong, *Noord-Hollands Arcadia. Ruim 400 Noord-Hollandse buitenplaatsen in tekeningen, prenten en kaarten uit de Provinciale Atlas Noord-Holland* (Alphen aan de Rijn, 2005); Yme Kuiper & Ben Olde Meierink, *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de Republiek* (Hilversum, 2015); René Dessing, *De Amsterdamse buitenplaatsen. Een vergeten stadsgeschiedenis. Kennemerland, Gooi, 's-Graveland, Vecht, Angstel en Amstel* (Utrecht, 2015).

26 Stopendaal e.a., *Zegepraalende Vecht*, afb. 3, 4 en 5.

27 Stopendaal e.a., *Zegepraalende Vecht*, afb. 22, 23 en 24. Jacob van Lennep de Jonge (1667-1741) bezat een woonhuis op de Herengracht te Amsterdam, 't *Moortje* geheten, en staakte al in 1710 zijn werkzaamheden in de internationale handel. Hij legde zich sindsdien als rentenier toe op zijn kunst- en porseleinverzamelingen, en op het verfraaien van zijn Maarssense buiten. Zie Van Lennep, *Genealogie van de Familie van Lennep*, 24 en 48. Het iets noordelijker gelegen *Oudaan*, vlakbij *Nijenrode*, toen eigendom van de niet-doopsgezinde Philibert de Clerqué van Bonenge, zou later evenwel in handen komen van de doopsgezinde Aernoud Noël; Stopendaal e.a., *Zegepraalende Vecht*, afb. 27.

28 Stopendaal e.a., *Zegepraalende Vecht*, afb. 37 en 38. Ook *Vijverhof* is afgebeeld, dat toen, na de roemruchte fase van bewoonster Agnes Block, eigendom was van de Joodse Benjamin Texeira. Uiteindelijk zou dit landgoed weer in doopsgezind bezit komen toen het werd verworven door de puissant rijke Abraham Straalman, lidmaat en diaken van Lam en Toren; Stopendaal e.a., *Zegepraalende Vecht*, afb. 41. *Overholland*, waarvan slechts één illustratie is opgenomen en dat eigendom was van de niet-doopsgezinde Theodoor Huygens, zou later, in 1755, aangekocht worden door Willem Straalman; Stopendaal e.a., *Zegepraalende Vecht*, afb. 42.

29 Van 1731-1759 was dat in eigendom van Cornelia van Mekerem, de echtgenote van bovenstaande Willem Straalman; Stopendaal e.a., *Zegepraalende Vecht*, 43 en 44. Het ernaast gelegen *Rupelmonde*, waarvan slechts één prent opgenomen is (nr. 45) toen het aan Jean de Wolf toebehoorde, kwam in 1796 door aankoop in bezit van de familie De Clercq. De De Clercqen hadden van dit eigendom ook andere afbeeldingen laten maken, zoals een laat-achttiende-eeuwse beschilderd behangsel (vervaardigd in de door de doopsgezinde Cornelis Ris gestichte behangselfabriek te Hoorn) en een prent van de hand van J.H. Numan uit 1793. De opdracht hiertoe was afkomstig van Stephanus de Clercq (1747-1819), die het buitengoed ook in zijn Amsterdamse pand op Herengracht 94 wilde laten zien. Zie de site van de Stichting Familie Archief de Clercq, <http://www.familiedeclercq.nl>, onder resp. *afbeeldingen/objecten/1600-1800 en geschiedenis/buitenplaatsen* waar *Rupelmonde* door Numan te zien is; het origineel daarvan bevindt zich in de collectie van de Provinciale Atlas van Utrecht.

30 Stopendaal e.a., *Zegepraalende Vecht*, afb. 47, 48, 49, 50, 51 en 52. Behalve de fraaie prenten bestaat het werk uit lange gedichten, waarvan dat van de doopsgezinde dichter Claas Bruin, *Speelreis langs de Vechtstroom op de Uitgegevene Gezichten van de Zegepraalende Vecht*, het belangrijkste is. Daarin wordt, als enige, door middel van 18 zesregelige strofen in een cursief lettertype, uitvoerig stil wordt gestaan bij het landhuis *Ouderhoek* van Anthony van Hoek. Bovendien wordt in De Leths 'Voorberecht Aan De Heeren Liefhebberen', *idem*, 9-10, bij de beschrijving van Van Hoeks landhuis omstandig gemeld dat de destijds beroemde maar veel te jong gestorven (doopsgezinde) dichter Anthony Janssen van der Goes een fraai lofdicht voor het landhuis had gemaakt, terwijl van nog een ander lierdicht, dat van Ludolph Smids, 'Maar Ouderhoek, myn vreugd, myn

lust’, alle twaalf kwatrijnen *in extenso* worden geciteerd – een eerbetoon van redacteur Andries de Leth, dat geen enkele andere buitenbewoner ten deel valt! Lijkt de veronderstelling dan niet voor de hand te liggen dat Anthony van Hoek zo niet de opdrachtgever dan wel de hoofdsponsor van deze luxe uitgave is geweest?

31 Stopendaal e.a., *Zegepraalende Vecht*, afb. 54, 55 en 56.

32 Stopendaal e.a., *Zegepraalende Vecht*, afb. 92.

33 Stopendaal e.a., *Zegepraalende Vecht*, afb. 93, 94, 94a, 94b, 94c, 94d, 95 en 96.

34 Philips Vingboons, *Afbeeldsels der voornaemste gebovwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft* (Amsterdam, Joan Blaeu, Philips & Joan Vingboons, 1648), prentnummers 39 en 40. Bertram & De Jong, *Noord-Hollands Arcadia*, 83-84; het landhuis is overigens omstreeks 1670 ook nog voor een decoratief doel afgebeeld door Melchior de Hondecoeter op een muurschildering. Dat was overigens gebeurd in opdracht van een latere eigenaar – niet van Anso of van Schouten. In 1748 zou het hele complex van de hofstede-panden, gelegen op zo’n 15 hectare grond, gekocht worden door de doopsgezinde Jacob de Clercq, die het echter in 1770 wegens financiële problemen weer van de hand moest doen. Zie www.familiedeclercq.nl/nl/geschiedenis/buitenplaatsen.

35 Hendrik de Leth & Matthaeus Brouërius van Nidek, *Het Zegenpralend Kennemerland Ver-toont in veele Heerlyke gezichten Van de voornaamste lustplaezzen, adelyke huizen, dorp- en stede-gebouwen; Beginnende met Kastrikum, vervolgende door ’t Quartier van Heemskerk, Beverwijk, Velzen, Bloemendael, Overveen, de Vogelzang, Zantvoort, Haerlem, en eindigende met het Quartier Heemstede, Berkenrode en Bennebroek. en Hillegom. Naer’t leven getekent en in’t Koper gebragt Door Hendrik de Leth*. (Amsterdam, Andries & Hendrik de Leth, z.j. [1729-1732]).

36 Het Franse deel van het bijschrift luidt: ‘Spaar-et-bois, Lieu de plaisance de la veuve de David Mathieu de Neufville par devant se regardant due petit Bois’. De Leth & Brouerius van Nidek, *Het zegenpralend Kennemerland*, prent 90.

37 De Jong, ‘Flora Batava’, 23.

38 De Leth & Brouerius van Nidek, *Het zegenpralend Kennemerland*, 91, waarvan het bijschrift luidt: ‘Gezicht van Spaer-en-hout van afteren aen’t Sparen van de Schalkwyker wegh af || Spaar-et-bois, de derriere au Spaarne se regardant, vers le chemin de Schalkwyk.’ Deze weergave heeft veel gemeen met de Spaarnhoutafbeeldingen van de Van der Vinnes. Zie bijvoorbeeld Laurens Vincentsz van der Vinne, *De hofstede Sparenhout bij Haarlem*, 1682 (pen, 236 x 400 mm.), Rijksmuseum Amsterdam. Zie voor de tuindecoratie van *Spaarnhout*: Sliggers, ‘Buitenplaatsen aan het Zuider Buiten Spaarne’, 102.

39 De Leth & Brouerius van Nidek, *Het zegenpralend Kennemerland*, prent 94: ‘Bosch-en-vaert, de lustplaezse van den Heere David Leeuw van Lennep Dirks aen den Heere weg over den Hout. || Bosch et Vaert, Lieu de plaisance du Sieur David Leeuw van Lennep Dirks situé sur le grand chemin vis-à-vis le Bois.’ Leeuw van Lennep handelde in laken, damast en ander textiel, en woonde op Herengracht 448 te Amsterdam. Zijn eerste vrouw was de Amsterdamse Christina Rutgers en de tweede de Haarlemse Hester Barnaart, beiden doopsgezind. Van Lennep, *Genealogie van de Familie van Lennep*, 52-53.

40 Er waren overigens tal van andere buitens in dopers bezit die niet waren afgebeeld, zoals *Beerrevelt* van Jacob Pieter de Neufville van Lennep, *Zuid-Wolfsbergen*, onder ’s-Graveland, dat in bezit was van Willem Straalman, of *Oversticht* van Isaac Rutgers; Van Luttervelt, *De Buitenplaatsen aan de Vecht*, 22.

41 De Jong, ‘Virgilian Paradise’, en De Jong, ‘“Nederlantse Hesperides.” The Anglo-Dutch garden in the age of William and Mary’, in: *Journal of garden history* 8/2&3 (1988), 15-40; De Jong, ‘For profit and ornament; the function and meaning of Dutch Garden Art in the period of William and Mary (1650-1702)’, in: John Dixon Hunt (red.), *Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture*, vol. 12 van *The Dutch Garden in the Seventeenth Century* (Washington, 1990), 13-48.

- 42 Goede voorbeelden zijn Petrus Hondius, *Dapes Inempte, of de Moufe-schans, dat is, De soeticheydt des bryten-levens* (Leiden, Daniel Roels, 1621), Constanijn Huygens, *Vitaulium, Hofwyck. Hofstede vanden heere van Zuylichem onder Voorburgh* ('s-Gravenhage, Adriaen Vlacq, 1653), Jacob Westerbaens, *Arctoa Tempe, Ockenbvrgh. Woonstede van den heere van Brandwyck inde clingen buyten Loosdyynen* (Delft, Arnold Bon, 1653), en Jacob Cats, *Opderdom, buyten-leven, en hofgedachten, op Sorgh-vliet* (Amsterdam, Jan Jacobsz Schipper, 1656). Het hoveniershandboek van Joannes van der Groen, *Den Nederlandtsen hovenier, zijnde het I. deel van het vermakelijck landt-leven* (Amsterdam, Marcus Willemsz Doornick, 1669) zou in de zeventiende en achttiende eeuw vaak worden herdrukt. Zie tevens De Jong, 'Nederlantze Hesperides', 17.
- 43 Karl Koop, 'Dangers of Superabundance: Pieter Pietersz, Mennonites, and Greed during the Dutch Golden Age', in: *Journal of Mennonite Studies* 27 (2009), 61-73; Mary Sprunger, *Rich Mennonites, poor Mennonites. Economics and theology in the Amsterdam Waterlander congregation during the Golden Age*, (Diss. Urbana, 1993), 3-80.
- 44 Thielemans Jansz van Braght, 'Aen mijne beminde Vrienden en Medegenooten in Christo Jesu onsen Salighmaecker', het voorwoord van: *Het Bloedigh Tooneel Der Doops-gesinde En Weereloose Christenen* (Dordrecht, Jacob Saverij & Jacob Braat, 1660), (**)1v.
- 45 Jan van Westerhoven Jr., *Den Schepper Verheerlijckt in de Schepselen, Ofte Choor-gesang, Aller geschapene dingen, daer in den Mensch de Bovensangh heeft. Voor-gesteld in 7. Samenspraken, onder Somersche Wandelingen, Dienende wijders tot lof van Haerlems Vermaeckelijcke Landsdowen. Doorgaens met toepasselijke Veersen en Gezangen gemenght, en na 't leven afgebeelde Konst-platen verciert* (Haarlem, Jan Gerritsz Geldorp, 1685).
- 46 Van Westerhoven, 'Sesde Wandeling; Handelende van de Hoven, Thuynen, de gemene Wegen; en de Bloemen, Kruyden, en Gewassen, die sig daer vertoonen. &c.', 423 e.v.
- 47 Van Westerhoven Jr., *Den Schepper Verheerlijckt*, 484.
- 48 Van Westerhoven Jr., *Den Schepper Verheerlijckt*, 484-486.
- 49 Van Westerhoven Jr., *Den Schepper Verheerlijckt*, zie de prent tegenover p. 426: 'Godt seyde: dat d'Aerde Uyttschiet Gras-scheutkens, Kruyt Saet-sayende, en Vrughtbaer geboomte. Gen 1.'
- 50 De notie, opgenomen in het register (2C5v), dat 'De Schepselen leyden ons tot den Schepper, en de Aertsche goederen tot de Hemelsche' wordt in de hoofdtekst nadrukkelijk uitgewerkt; zie *idem*, 552 evv.
- 51 Jan de Bleyker, *De toegang tot de hemel*, achttiende-eeuwse knipselkunst, Westfries Museum te Hoorn. De prent is afgebeeld op de site van de Stichting Kastelen, Buitenplaatsen en Landgoederen (www.skbl.nl). René Dessing, beheerder van die site, toonde hem eveneens in zijn lezing over doopsgezinde buitenplaatsen tijdens de voorjaarsvergadering van de Doopsgezinde Historische Kring te Haarlem, op 19 maart 2016.
- 52 Achior van Abeele, *Den Uytterlyken Boogaard, Bestaande in Hof- en Land-gezigten, Overgebracht op de inwendige Gestalten des Gemoedts* (Haarlem, Izaak Enschedé, 1730).
- 53 Geciteerd zijn de regels 23 en 24 van 'Op Het Zinnebeeldig Vertoog Van De Titelplaat', voorin in Van den Abeele, *Den Uytterlyken Boogaard*.
- 54 De Jong, 'Virgilian Paradise', 305-345.
- 55 De Jong oppert deze datum op grond van biografische gegevens en een analyse van de prenten; De Jong, 'Virgilian Paradise', 306.
- 56 Het handschrift met de tekeningen van Nicolaas Bidloo bevinden zich onder de titel van *Schets tot Een Tijdt voor mijns thuijns Tekeningen* in de Universiteitsbibliotheek van Leiden, sign. BPL 2727. Een transcriptie met facsimiles hiervan is bezorgd door David Willemse (ed.), *The Unknown Drawings Of Nicholas Bidloo, Director Of The First Hospital in Russia* (Voorburg, 1975). De citaten zijn hieruit afkomstig, Willemse (ed.), *The Unknown Drawings*, 50; vgl. De Jong, 'Virgilian Paradise', 338 en 340.
- 57 'Ziet men niet Monarchen van haar Throon, Raadsheren, Veldheren van haar wigtig bewind

... afstappen ... en een van de redelijkste, geoorloofdste Ja gebodene verlustiging Ja uitspanning & rust op't land zoeken ... wat schreven Virgilius ... & vele andere daar heerlijk van', in: Willemse (ed.), *The Unknown Drawings*, 50; vgl. De Jong, 'Virgilian Paradise', 338 en 340.

58 Willemse (ed.), *The Unknown Drawings*, 50; vgl. De Jong, 'Virgilian Paradise', 340.

59 Piet Visser e.a., *Sporen van Menno. Het veranderende beeld van Menno Simons en de Nederlandse mennisten* (Krommenie, etc., 1996), 148; Majzels, 'Mennonite Women and Seventeenth Century Dutch Art', 81-82.

60 Ook is er nog een tekening van de uiteindelijke compositie die, net als op het schilderij van De Bray, een verder zicht op de tuin ontbeert. Alle drie zijn afgebeeld bij De Jongh, *Portretten van echt en trouw*, 181-183, onder catalogusnummer 36.

61 Erik de Jong & Marleen Dominicus-van Soest e.a., *Aardse paradijzen. De tuin in de Nederlandse kunst* (Gent, 1996), 113, nr. 78. Een schilderij door Christoffel Lubienietzky van Van de Rijps zuster, Maria van de Rijk en haar echtgenoot Gozewijn Centen met hun twee zonen bevat op de achtergrond ook een omvangrijke, geïdealiseerde lusthof, wat het beeld van harmonie, rust en zedelijke verhevenheid van de gezinsleden op de voorgrond versterkt. Zie: Christoffel Lubienietzky (1659-1729), *Gozewijn Centen en zijn gezin* (1721), olieverf op doek, 127 x 74 cm, Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam. Een evenzeer opmerkelijk stadstuinportret is dat van de conservatieve Oude Vlaming Berend Abrahamsz Hulshoff die met zijn gezin in zijn tuin in Groningen-stad zit, en dat in 1764 geschilderd is door Bernardus Augustus van Teggel (1741-1810). Zie hierover: H.C. Hulshoff, 'Groninger Oude Vlamingen in de eerste helft van de achttiende eeuw en de van Zenderen/Borne afkomstige familie van Hendrik Berendsz Hulshoff', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 18 (1992), 53-82, met name 81-82 [hierna: DB].

62 *Den Grondt* is een heel lang didactisch gedicht waarin omstandig de theorie en de praktijk van het schildersvak in 14 hoofdstukken aan de leerlingen wordt uitgelegd. Het hier bedoelde hoofdstuk acht, 'Van het Landschap', komt voor in: Karel van Mander, *Het Schilder-boeck waer in voor eerst de leerlustighe Iueght den grondt der Edel Vry Schilderkonst in verscheyden deelen wort voorgehdraghen* (Haarlem, Passchier van Wesbusch, 1604), 34r-38r; zie tevens de teksteditie van Hessel Miedema (ed.), *Karel van Mander. Den grondt der edel vry schilder-const* (Utrecht, 1973), 203-219.

63 Zie bijvoorbeeld Jacob Savery (I), *Landschap met de geschiedenis van de dochter van Jeftha* (1580-1589), gouache op perkament op paneel, 18,5 x 31cm, Rijksmuseum, Amsterdam.

64 Jacob Savery's broer, Roelandt Savery (1576-1639), is de bekendste kunstenaar uit deze familie; niet duidelijk is of hij ook doopsgezind was. Lambour, 'Het doopsgezinde milieu van Michiel van Musscher', 235 en noot 20.

65 Salomon van Ruisdael staat in 1669 geregistreerd als lidmaat van de Verenigde Vlaamse, Hoogduitse en Friese gemeente. Zijn broer Isaack, eveneens schilder, komt niet op deze lijst van doopsgezinde leden voor, evenmin als diens zoon Jacob Isaacs van Ruysdael (een neef dus van Salomon): hij was in 1657 op 29-jarige leeftijd gedoopt in de gereformeerd kerk van Ankeveen. Christopher Richard Joby, *Calvinism and the Arts. A Re-Assessment* (Leuven, 2007), 176-178, en noten 33-42.

66 Piet Visser, 'De pelgrimage van Jan Luyken door de doopsgezinde boekenwereld', in: DB 25 (1999), 167-195, met name 172.

67 Volker Manuth, 'Denomination and Iconography. The Choice of Subject Matter in the Biblical Painting of the Rembrandt Circle', in: *Simiolus. Netherlands Quarterly for the History of Art* 22/4 (1993-1994), 235-252; Reindert Falkenburg, 'Landschapschilderkunst en doperse spiritualiteit in de 17de eeuw – een connectie?', in: DB 16 (1990), 129-153; zie *idem*, 'Calvinism and the Emergence of Dutch Seventeenth-Century Landscape Art – A Critical Evaluation', in: Paul Corby Finney (red.), *Seeing beyond the Word. Visual Arts and the Calvinist Tradition* (Leiden, 1999), 343-368, voor een goed overzicht van de historiografie op dit terrain.

- 68 Alan Chong, 'The market for landscape painting in seventeenth-century Holland', in: Peter C. Sutton (red.), *Masters of 17th-Century Dutch Landscape Painting* (Boston, 1987), 104-120; zie voor de open markt voor landschappen met name 112-113; Visser e.a., *Sporen van Menno*, 132.
- 69 De Jongh, *Portretten van echt en trouw*, 248-250, nr. 58. Zie voor het muziekthema: Arjan de Koomen, 'Muziek in verf. Harmonisatie in het Hollandse groepsportret', in: *Kunstschrift* 4 (2014), 38.
- 70 Harold S. Bender, 'Mennonites and Art', in: *Mennonite Quarterly Review*, 27/ 3 (1953), 194.
- 71 Johannes Calvijn, wiens theologie een stempel zou drukken op de cultureel heersende gereformeerdeheid, heeft in zijn *Institutio* niet zoveel moeite met de kunst als zodanig. Zie John Calvin, *Institutes of the Christian Religion*. (1559), vert. Henry Beveridge (Grand Rapids, 1983), I: 11.12, 135. Op zijn beurt zou dit weer doorwerken op de theologische visie van de Gereformeerde Kerk, en het kunstvriendelijke klimaat van de Nederlandse kunstmarkt.
- 72 Zie Eric Jorink, *Reading the Book of Nature in the Dutch Golden Age, 1575-1715* (Leiden, 2010).
- 73 Calvijn schrijft dat God 'zichzelf in het ganse bouwwerk van de wereld zo [heeft] geopenbaard en Hij zich dagelijks daarin zo openlijk aan[biedt], dat de mensen hun ogen niet kunnen openen, of ze worden gedwongen Hem te aanschouwen'. Johannes Calvijn, *Institutie of Onderwijzing in de Christelijke Religie, in vier boeken*. Opnieuw vertaald door A. Sizoo (Middelburg, 2006 – pdf-versie), boek I: V,1; Calvin, *Institutes* I: 5,1, 51.
- 74 Dat deel van het tweede artikel uit de *Confessio Belgica* van Guido de Bres (1561) luidt in vertaling: 'Wij kennen Hem door twee middelen. Ten eerste door de schepping, onderhouding en regering van de hele wereld. Want deze is voor onze ogen als een prachtig boek, waarin alle schepselen, groot en klein, als letters zijn, die ons de onzichtbare dingen van God te aanschouwen geven, namelijk zijn eeuwige kracht en goddelijkheid, zoals de apostel Paulus zegt (Rom. 1:20) (<http://unioreformata.be/2016/03/04/confessio-belgica-nederlandse-geloofsbelijdenis/>).
- 75 Sutton, *Masters of 17th-Century Dutch Landscape Painting*, 13.
- 76 Pieter Jan Klapwijk, 'De ontwikkeling van het topografische genre', in: L. Kooijmans e.a. (red.), *Pronk met Pen en Penseel. Cornelis Pronk (1691-1759) tekent Noord-Holland* (Amsterdam, 1997), 31-32 en 34, noot 33.
- 77 Adriaan van Eeghem, *Verhandelinge van de Wet der Nature* (Middelburg, Michiel van Hoekke, 1701; 2^e dr. Amsterdam, Balthazar Lakeman, 1730), 21, 24-26.
- 78 Belangwekkende thema's die verband houden met het in cultuur brengen van het land en de schepping als gloriërend summum van de Schepper, worden in het boek (blijkens het register) aan de orde gesteld, zoals: 'Van de Moes-kruyden en den Landt-bouw' vanaf p. 379; 'Van't gebruyck en nut der Thuynen en Lust-hoven; p. 484; en 'De Schepselen leyden ons tot den Schepper, en de Aertsche goederen tot de Hemelsche', p. 552.
- 79 Joachim Oudaan, 'God En't Goddelijke, Gekent, en doorzien, uyt de Schepslen', in: Van Westerhoven, *Den Schepper Verheerlijckt in de Schepselen*, 2B10v-2C4v. Dit gedicht komt ook in de andere drukken voor. Zie voor Oudaan, een belangrijke dichter en tevens een tegelfabrikant: Marijke Spies, 'Mennonites and literature in the seventeenth century', in: Hamilton e.a. (red.), *Martyr to Muppy*, 93-97.
- 80 De opgevouwen, ingevoegde illustraties zijn te vinden in: Van Westerhoven, *Den Schepper Verheerlijckt*, tegenover 42 (Ps. 148[:3, 8,10]), 208 (Ps. 148[:7]), 320 (Ps. 147 [= 148:9]), 356 (Gen 1[:20]) , 396 (Ps. 147[:9]), 426 (Gen. 1[:11]).
- 81 Josua Bruyn, 'Toward a Scriptural Reading of Seventeenth-Century Dutch Landscape Paintings', in: Sutton, *Masters of 17th-Century Dutch Landscape Painting*, 84-101; Falkenburg, 'Calvinism and the Emergence of Dutch Seventeenth-Century Landscape Art', 343-368; Boudewijn

Bakker, *Landscape and Religion from Van Eyck to Rembrandt* (Burlington, 2012).

82 Zie noot 63 hierboven.

83 Falkenburg, ‘Landschapschilderkunst en doperse spiritualiteit’, 129-153.

84 Zie ook Piet Visser, ‘Het landschap van het gemoed’, in idem, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (Deventer, 1988), I, 455-457 en II, 191, waarin o.m. verwezen wordt naar Jacob van Ruisdaels beroemde schilderij *De Joodse begraafplaats* (1655?).

85 Arnold Houbraken, ‘Govert Flinck’, in diens *Groote Schouburgh Der Nederlantsche Konstschilders En Schilderessen* (Amsterdam, voor de auteur, 1718-1721), II, 58-61; Erna A. Kok, ‘Govert Flinck, Ferdinand Bol and Their Networks of Influential Clients’, in: Norbert Middelkoop (red.), *Ferdinand Bol and Govert Flinck. Rembrandt’s Master Pupils* (Amsterdam, 2017), 62-63.

86 Zie Robert Wenley, *Flinck in Focus. A Question of Identity in 17th-century Dutch Portraiture* (Birmingham, 2015) voor op bronnenonderzoek gebaseerde biografische bijzonderheden en verwantschapsrelaties van Govert Flinck met de familie Leeuw. De meest actuele stand van zaken (mede dankzij het archiefonderzoek van Ruud Lambour) met betrekking tot Flincks portret van Dirck Leeuw is de uitvoerige schildertechnische analyse van Margriet van Eikema Hommes e.a., ‘The Hidden Youth of Dirck Jacobsz Leeuw. A Portrait by Govert Flinck Revealed’, in: *The Rijksmuseum Bulletin*, 64 (2016), 5-61.

87 In Nederland zou het boek meer dan 100 keer worden herdrukt, en tevens in de smaak vallen van rooms-katholieken en gereformeerden. Later beleefde het werk, nu in een Duitse en Engelse vertaling, in maar liefst 53 edities, een tweede leven in kringen van Zwitsers en Duits doperse settlers in de Verenigde Staten van Amerika (waaronder tot op de dag van vandaag nog steeds de ‘Old Order Amish’ het boek lezen) en van Pruisisch/Poolse settlers in de Oekraïne en later Canada en elders. Tegelijkertijd werd het werk ook nog in Engeland in een andere vertaling uitgebracht, waar dissenterse groeperingen als de baptisten er ruim 20 herdrukken van zouden verslijten. Visser, *Broeders in de geest* I, 341-370; Piet Visser, ‘De *Lusthof des gemoets* van Jan Philipsz Schabaelje. Het populairste Nederlandse boek uit de Gouden Eeuw’, in: Jan Bos & Erik Geleijns (red.), *Boekenwijsheid. Drie eeuwen kennis en cultuur in 30 bijzondere boeken. Opstellen bij de voltooiing van de Short-Title Catalogue Netherlands* (Zutphen, 2009), 105-113 & 278-281.

88 Visser, ‘De pelgrimage van Jan Luyken’, 167-195; Irvin B. Horst, ‘De geestelijke pelgrimstocht van Jan Luyken’, in: *DB 9* (1983), 113-124.

89 Zie de afbeelding ervan in Nel Klaversma & Kiki Hannema, *Jan en Casper Luyken te boek gesteld. Catalogus van de boekencollectie Van Eeghen in het Amsterdams Historisch Museum* (Hilversum, 1999), 124-125, nrs. 312-317.

90 Adriaan Spinniker, *Leerzaame Zinnebeelden* (Haarlem, Izaak van der Vinne, 1714). Zie de afbeeldingen op p. 10, 14, 46, 76, 188, 200 en 212. Vincent Laurensz van der Vinne II was een kleinzoon van Vincent Laurensz van der Vinne I (1628-1702) die ooit een leerling van Frans Hals was geweest en zich in stilleven had bekwaamd; zijn vader was Laurens Vincentsz van der Vinne (1658-1729) die, zoals eerder al besproken is, enkele Haarlemse landhuisscènes had gemaakt (zie noot 22).

91 Spinniker, *Leerzaame Zinnebeelden*, 14: ‘De poort is eng, en de weg is naauw, die tot het leven leid, en weynige zyn ’er, die denzelven vinden. Matth. VII.14’.

92 Spinniker, *Leerzaame Zinnebeelden*, 76: ‘Daar is een weg, die iemand recht schynt: maar het laatste van dien zyn wegen van de dood. Spreuk. XIV.12. Daarom recht weder op de traage handen, en de slappe kniën; en maakt rechte paden voor uwe voeten: op dat het geen kreupel is, niet verdraaid, maar veel meer geneezen werde. Hebr. XII. 12, 13’.

93 In ‘Rusten doet roesten’ overziet een reiziger vanaf de top van een heuvel het onder hem liggende boerenland, waarbij de volgende bijbelteksten geplaatst zijn: ‘Niemand, die zyne hand aan den ploeg slaat, en ziet naar het geen achter is, is bekwaam tot het koningryk Gods. Luk. IX. 62. Laat

ons goeddoende niet vertraagen: want te zyner tyd zullen wy maajen, zo wy niet verslappen. Gal. VI. 9.' *Idem*, 10. Op het laatste embleem, 'Let op het einde', Spinniker, *Leerzaame Zinnebeelden*, 212, wordt door twee boeren tarwe geoogst; een van de twee bijbelcitaten daarbij verwijst naar het laatste oordeel: 'Wiens wan in zyne hand is, en zal zynen dorsvloer doorzuiveren, en zyne tarw in zyne schuur te zaamenbrengen, en het kaf met onuitblusselyk vuur verbranden. Matth. III. 12.'

94 'Kies rust voor moeite' laat een man zien die halverwege de helling van een berg staat te relaxen, terwijl een andere reiziger met veel moeite naar boven zwoegt. De bijbehorende bijbelcitaten zijn: 'Tracht niet naar hooge dingen, maar voegt u tot de nederigen. Rom. XII.16. Maar de broeder, die nederig is, roeme in zyne hoogheid: en de ryke in zyne vernedering: want hy zal als een bloem des gras voorbygaan. Jakob. I. 9. 10.' Spinniker, *Leerzaame Zinnebeelden*, 46. Zie voorts Spinniker, *Leerzaame Zinnebeelden*, 188: 'Door volheid geboogen' laat op de voorgrond een tarweveld op het platteland zien, met verderop een volgetaste strowagen die onderweg is naar een boerenhoeve en aan de horizon een kerktoeren van een stadje. De bijbelcitaten luiden: 'Zyt niet hooggevoelende, maar vreest. Rom. XI.20. Wat hebt gy, dat gy niet hebt ontvangen? En zo gy 't ook ontvangen hebt, wat roemt gy, alsof gy't niet ontvangen had. 1 Kor. IV. 7.' En dan volgt opnieuw de hierboven al vermelde aanhaling van Jacobus 1:9-10.

95 Spinniker, *Leerzaame Zinnebeelden*, 200: 'Hoe groot zyn uwe werken, ô HEERE! Gy hebtze alle met wysheid gemaakt, het aardryk is vol van uwe goederen. Psal. CIV. 24. Want syne onzienlyke dingen worden, van de schepping der waereld aan, uit de schepselen verstaan en doorzien, beide zyne eeuwige kracht en godlykheid. Rom. I. 20.' Vergelijk eerder noot 58 hiermee.

96 [Pieter Jansz Twisck & Syvaert Pietersz], *Bekentenisse des Gheloofs, Na Godes Heylige Woordt* (Hoorn, Zacharias Cornelisz, 1626 [de eerste druk dateert van 1617]), 11, uit artikel VI: 'so heeft hy op den sesten dach den mensche vander aerden geschapen ... ende heeft haer [= hen: Adam en Eva] boven alle creaturen bemint ende na hem selfs gekleet met Goddelijcke deuchden ... ende heeft haer tot een Heer over alle creaturen gestelt ... [op]dat sy altyt voor hem souden zijn, leven, regeeren en heerschen over alle creaturen die Godt de Heer geschapen heeft.' De *Korte Confessie Ofte Belijdenisse des Geloofs* (1630) van de Verenigde Friezen en Hoogduitsers, ook wel naar de eerste ondertekenaar de Jan Cents' belijdenis genoemd, zegt in artikel 2 dat God 'de selve Mensche boven alle Creaturen verheven met Wijsheydt, Verstant ende Vernuft begaeft [heeft], ende een Heere over alle Creatuyren gestelt', in: *De Algemeene Belydenissen Der Vereenighde Vlaemsche, Vriesche, en Hooghduytsche Doopsgesinde Gemeynte Gods* (Amsterdam, Pieter Arentsz, 1665), 57-58.

97 Crispijn van de Passe II, *Hortus Floridus In quo rariorum & minus vulgarium florum Icones ad vivam veramque formam accuratissime delineatae. Et secundum quatuor anni tempora divisae exhibentur* (Arnhem, Jan Janszoon, 1614). Zie Ilja M. Veldman, *Crispijn de Passe and his Progeny (1564-1670). A Century of Print Production* (Rotterdam, 2001), 205-212.

98 Drie zonen van Laurens Vincentz werden eveneens kunstenaar: Vincent Laurensz van der Vinne (1686-1742) II (die eerder al ter sprake kwam bij Spinnikers *Leerzaame Zinnebeelden*), Jacob Laurensz van der Vinne (1688-1737) en Jan Laurensz van der Vinne (1699-1753). Laurens Jacobsz was de zoon van Jacob Laurensz; hij werkte voor de hovenier en hoogleraar in de plantkunde te Leiden, Adriaan van Roijen (1704-1779).

99 Anne Goldgar, *Tulipmania: money, honor, and knowledge in the Dutch Golden Age* (Chicago, 2007), zie met name 149-153.

100 Visser, *Broeders in de geest*, I, 230-238; II, 109, noot 183. Zie 't Gheestelijck Bloem-hofken, *Beplant met veel lieflijke Bloemkens, van verscheyden Coleuren, tot dienst van alle Liefhebbers der Cantijcke soetgeurighbeydt* (Haarlem, Thomas Fontein, 1637), 9.

101 Frederik Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten* (Amsterdam, 1863-1870), I, 240, nr. 1756.

102 Jan Brueghel II, *Satire op de Tulpengekte*, ca 1640, olieverf op paneel, 31 x 49 cm, Frans Hals Museum te Haarlem.

103 Hendrik Gerritsz Pot, *Flora's mallewagen*, 1632-1642, olieverf op paneel, 61 x 83 cm, Frans Hals Museum te Haarlem.

104 Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen*, I, 240, nr. 1758. Op Van de Passes prent roepen de burgers die hun werk hebben verlaten en de strandwagen achternahollen verdwaasd: ‘Wy willen me vaeren’, terwijl de lichtzinnigheid van de tulpenhandel tot uitdrukking wordt gebracht door de passagiers op de wagen. Er zijn drie allegorische vrouwenfiguren: *Flora* die dure tulpen draagt, *Ver gaer al* die met een schaalje geldstukken weegt, en *Ydel hope* met een masker op haar achterhoofd als ware het een Januskop, die een duif laat ontsnappen, waarbij de inscriptie staat: ‘Ydel hope ontflagen.’ Bij hen in de kar zitten drie zotten met narrenkappen op waarin tulpen zijn gestoken en met tulpenkransen om hun borstkas. De ene heet *Leeg wagen* in wiens lege handen een vlegel rust, wat weer een verwijzing naar de windhandel is; dan is er *Leckebaerd*, een gulzigaard die uit een leeg glas drinkt, en ten derde *Grag ryck* die een bundel volgeblazen varkensblazen omhoog houdt. Een schijttende aap hangt aan het want van de mast, wat het algemene beeld van een ongeregeld zootje versterkt, waarvoor niet enkel de aap visueel dienstig is (verwijzend naar het gebrek aan zelfcontrole), maar er tevens gerefereerd wordt aan het motief van de ‘dreckwaghen’ of strontkar.

105 Goldgar, *Tulipmania*, 297. Zie voor een afbeelding van *Den Arminiaensche Dreck-waghen* (1618) die volgeladen is met een keur van dissidenten zoals David Joris, Coornhert en een ‘Afvallighe Weder-doooper’ die vermoedelijk Menno Simons voorstelt: Piet Visser, ‘Stad van verdraagzaamheid? Amsterdam als vrijhaven voor andersdenkenden’, in: Cis van Heertum, *Libertas philosophandi. Spinoza als gids voor een vrije wereld* (Amsterdam, 2008), 18. Bovendien: in de zestiende eeuw werden de Waterlanders door zelfs de strengere doopsgezinde richtingen een tijdlang uitgescholden voor ‘dreckwaghen’.

106 Goldgar, *Tulipmania*, 174.

107 In André van der Goes, *Tulpomanie. Die Tulpe in der Kunst des 16. und 17. Jahrhunderts* (Zwolle & Dresden, 2004), 186-187, nr. 84, zijn deze kroegnamen al opgesomd. Hoewel er op het eerste gezicht *Myniste bruylo* lijkt te staan, zijn bij uitvergroting wel degelijk de laatste twee letters, *ft*, tussen de twee kabels vlak onder de katrol te ontwaren.

108 Keith Sprunger, ‘Jan Theunisz of Amsterdam (1569-1638). Mennonite Printer, Pamphleteer, Renaissance Man’, in: *Mennonite Quarterly Review* (Oct. 1994), 437-460.

109 Goldgar, *Tulipmania*, 173. De herberg lag in de Oude Brugsteeg te Amsterdam; op 6 februari 1637 werd bijvoorbeeld een tulpenveiling in de Menniste Bruyloft gehouden; *idem*, 210 en 237.

110 Zie bijvoorbeeld de anonieme spotprent van een ‘menniste bruiloft’: *Klucht of Vernieuwende gedachtenis van de Purgeerende Boontiens* (ca. 1680), in: Visser & Sprunger, *Sporen van Menno*, 122.

111 Kunstenaars die voor haar werkten, waren onder anderen: Herman Saftleven, Pieter en Ali-da Withoos, Maria Sybilla Merian, haar dochter Johanna Herolts-Graff, Pieter Holsteijn, Maria Moninckx, en Johannes Bronkhorst. Marloes Huiskamp, ‘Block, Agneta’, op: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*.

112 *Idem*.

113 De portretpenning van Block is verder nog bekend dankzij een sierlijk titelpaginaontwerp door Albert van Spiers, dat bovenin de fleurale sierlijst een afbeelding van de munt bevat. Albert van Spiers, *Titelpagina met florale motieven en portretmedaillon van Agnes Block (1629-1704)*, tekening op papier met zwart krijt, penseel in kleur, gouache, gehooft in goud, geglansd met Arabisch gom of eiwit; de tekst van de titel luidt: *Nette Afbeeldingen Van Uytbeemsche Plant En Bloem-Gewassen Gequeekt door Agneta Block Op Vyver-Hoff*; 438 x 322 mm. Verblijfplaats onbe-

kend, op 22-01-2004 geveild bij Christie's te New York (lotnr. 129). Afbeelding en beschrijving zijn raadpleegbaar via de site van de RKD database.

114 Zie ook De Jong, 'For profit and ornament', 19.

115 Zie voor deze Amsterdamse zakenman en kunstverzamelaar, lidmaat van de Zon (hoewel getrouwd met een gereformeerde vrouw), de zeer omvangrijke documentatie over vader en zoon Andries en Gerrit Schoemaker op de website van Bert Kolkman, *Bijdragen tot de historische topografie* (www.historischetopografie.nl).

116 Zie Zacharias Konrad von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und England. Dritter Teil* (Ulm, Johann Friedrich Gaum, 1754), 612: 'Wir sahen ferner eine schöne Medallie auf die *Weduwe Devlines* [=De Flines], deren Garten zwischen Utrecht und Amsterdam wir vorigesmal gesehen hatten. Auf einer Seite war ihr Bildniß mit ihrem Geburts-Namen: *Agneta Block Flora Batava*, weil sie so eine grosse Kennerin und Liebhaberin von Blumen und Gewächsen gewesen [ist]. Unten stunde: *J. Boskam ffecit*. und gewis *optime*. Auf der andern Seite war obgedachter Garten präsentirt, oben darüber stand dieser Name: *Uyverhoff* [=Vijverhof], unten aber: *fert arsque laborque, quod negat natura*, 1700.

117 Johannes Commelin, *Nederlantze Hesperides. Dat is, Oeffening en Gebruik Van de Limoen en Oranje-boomen; Gestelt na den Aardt, en Climaat der Nederlanden* (Amsterdam, Marcus Willemisz Doornick, 1676), 39.

118 Uit Paulus Hermannus, *Paradisus Batavus, Continens Plus centum Plantas affabrè ære incisas & Descriptionibus illustrates* (Leiden, Abraham Elzevier II, 1698), geciteerd naar De Jong, 'Flora Batava', 25.

119 Govert Bidloo, *Mengel Poëzy* (Leiden, Johannes Arnoldus Langerak, 1719), 173-185, in zijn 312 regels tellende 'Eerzang aan den Heere Filips de Flines, op zyne Kunstkamer van Beelden, Medaliën, Schilderyen, Tekeningen, en Prenten'; het citaat op 175. Zie ook De Jong, 'Flora Batava', 25.

120 De Jong, *Natuur en Kunst*, 170-173, met name 172, noot 84.

121 Houbraken, *Groote Schouburgh Der Nederlantsche Konstschilders*, III, 379.

Adam Boreel (1602-1665) en John Dury (1600-1680): Nederlands-Engelse pogingen om kerkelijke eenheid te bereiken

FRANCESCO QUATRINI

INLEIDING

De zeventiende eeuw was ontegenzegglijk een periode vol strijd en verdeeldheid. Het was de eeuw van de Dertigjarige Oorlog, de Engelse burgeroorlogen en de daaropvolgende Restauratie. De eeuw van de oorlogen van Engeland met de Republiek, de Noordse Oorlog en het conflict van Zweden en Rusland met het Pools-Litouwse Gemenebest, om er maar een paar te noemen. Deze politiek geïnspireerde oorlogen waren vaak een weerspiegeling van de religieuze verdeeldheid. In Duitsland vochten katholieken en protestanten, maar ook lutheranen en calvinisten hun religieuze strijd uit. In de Republiek bereikte de controverse tussen de Remonstranten en de Gereformeerde Kerk begin zeventiende eeuw haar hoogtepunt, wat de maatschappelijke en politieke geschiedenis van de Gouden Eeuw diepgaand zou beïnvloeden. In Frankrijk ontstond strijd tussen de katholieken en de hugenoten, terwijl in Polen de ‘Poolse broeders’ of socinianen stelselmatig werden onderdrukt vanwege hun antitrinitaristische denkbeelden, totdat deze kleine kerk in 1658 werd ontbonden en alle socinianen werden verbannen. In Engeland waren er conflicten tussen puriteinen, anglicanen en andere groepen religieuze andersdenkenden. Het is, kortom, niet verwonderlijk dat Richard Baxter op de titelpagina van zijn werk *Universal Concord* de zeventiende eeuw omschreef als ‘een eeuw vol twist en verdeeldheid’.¹

Desondanks waren er, middenin deze politieke en religieuze strijd, ook pogingen om de verdeeldheid binnen het christendom op te heffen. Bemiddelende theologen en leiders, zoals bijvoorbeeld Johannes Valentinus Andreae, Hugo Grotius, Jan Amos Comenius en Richard Baxter, bonden de strijd aan met religieuze onenigheid en schoven verschillende plannen naar voren om eenheid te bereiken. Onder de zeventiende-eeuwse voorvechters van kerkelijke hereniging en vrede verdient de Schotse theoloog John Dury bijzondere

aandacht.² Maar ook een minder bekende figuur moet hier worden genoemd: Adam Boreel, een van de eerste voorstanders van collegiantse ideeën in de Republiek en bovendien een van Dury's beste vrienden.³ Deze vriendschap is illustratief voor de raadselachtige persoon die Dury was. Hoewel de Schotse theoloog altijd dominee van de Kerk van Engeland is gebleven, onderschreef hij spiritualistische geloofsstukken.⁴ Hij las en gebruikte orthodoxe én heterodoxe werken.⁵ Om zijn uiteindelijke doel te bereiken, namelijk de vereniging van alle protestantse kerken, onderhield hij contacten met orthodoxe dominees over heel Europa en verliet zich op hun ideeën en oordelen, terwijl hij ook hecht bevriend was met minder orthodoxe of zelfs heterodoxe personen, zoals Johannes Moriaen, Iustinus van Assche, Petrus Serrarius en Boreel.⁶ Deze vriendschappen zijn des te verrassender als men bedenkt dat ze makkelijk tegen Dury en zijn werk konden worden ingezet.⁷ Een van de verklaringen voor deze contacten is ongetwijfeld dat Dury altijd een afkeer heeft gehad van vooringenomenheid en vooroordeel. Maar tegelijk moet ook worden erkend dat Dury de religieuze stellingen, ideeën en zelfs doelen van deze mensen deelde.

Ondanks het uitstekende onderzoek naar Dury's leven en denken is er weinig bekend over Dury's vriendschappen met heterodoxe figuren. In dit artikel wil ik een begin maken met het dichten van dit gat door de vriendschap tussen Dury en Adam Boreel te onderzoeken. Eerst zal ik de geschiedenis van die vriendschap behandelen. Vervolgens zal ik aantonen dat de mannen een gemeenschappelijk doel hadden, namelijk het bereiken van kerkelijke eenheid, en dat ze dezelfde middelen zagen om dit doel te bereiken, namelijk de grondbeginselen van het christelijke geloof. In de conclusie zal ik laten zien hoe hun ideeën over deze grondbeginselen en over de vorm van de zichtbare kerk verschilden, maar zal ik ook beargumenteren dat deze verschillen in hun ogen niet voldoende waren om hun vriendschap te verbreken.

‘WHICH MADE ME CLOSE MORE CORDIALLY IN ALL THINGS WITH HIM’ –
JOHN DURY'S VRIENDSCHAP MET ADAM BOREEL

Adam Boreel was in de jaren veertig en vijftig van de zeventiende eeuw een zeer bekende collegiant. Hij werd op 2 november 1602 geboren te Middelburg. Er is weinig bekend over Boreels jeugd, maar we weten dat hij zich twee keer (in 1619 en in 1628) inschreef aan de Leidse universiteit, waar hij oosterse talen en theologie studeerde. Vanaf het begin van de jaren veertig

wijdde hij zich aan verschillende projecten betreffende het Joodse volk. Eind 1645 verhuisde hij naar Amsterdam, waar hij zijn bekendste werk publiceerde: *Ad legem et ad testimonium*. In Amsterdam verzamelde Boreel een aantal mensen met collegiantse ideeën om zich heen en stichtte hij met Daniel de Breen en de mennoniet Cornelis Moorman een college. In eerste instantie kwamen de leden van het Amsterdamse college bij elkaar om samen passages uit de Schrift te lezen en daar vrij over te discussiëren. Maar doordat zij in verdraagzaamheid en de vrijheid van het woord geloofden, ontstonden er langzamerhand ook gesprekken over andere wijsgerige en religieuze ideeën. Eind 1654 verhuisde Boreel naar Londen, waar hij een sterke positie verwierf binnen de zogenaamde ‘Hartlib Kring’ en hoogstwaarschijnlijk tot de partij van Oliver Cromwell behoorde.⁸ Om die reden keerde Boreel, toen de Lord Protector overleed, terug naar de Republiek. Zijn laatste jaren werkte hij aan *Jesus Nazarenius Legislator*, een werk dat was bedoeld om het christelijk geloof te verdedigen en te verspreiden, en bezocht hij de bijeenkomsten van het Amsterdamse college. Hij stierf in 1665.⁹

John Dury was een van Boreels intiemste vrienden. Léchoot noemt Dury een ‘onvermoeibare apostel van kerkelijke vrede bij de protestanten’ en dat tekent de man ten voeten uit.¹⁰ Dury werd rond 1600 geboren als vierde zoon van Robert Durie, dominee in de Schotse Kerk.¹¹ In 1606 werd Robert Durie uit Schotland verbannen, waarna hij naar Republiek uitweek.¹² Als jongen studeerde John Dury eerst aan de universiteit van Leiden en daarna, tussen 1615 en 1616, aan de academie in Sedan (de ‘Hugenoten-academie’), om uiteindelijk terug te keren naar Leiden, waar hij tussen 1616 en 1621 het Waalse college bezocht.¹³ Hij deed examen op 15 oktober 1624 en werd snel daarna dominee in de Waalse kerk te Keulen. Eind 1625 kreeg Dury een geloofscrisis, die ertoe leidde dat hij zijn ambt neerlegde.¹⁴ In 1627 trok hij als secretaris van James Spens, de Engelse ambassadeur in Zweden, naar het Poolse Elbing, waar Dury rond 1628 dominee werd voor de *English Company of Merchant Adventurers*.¹⁵ Het verblijf te Elbing vormde een keerpunt in Dury’s leven. Hij ontmoette er mensen als zijn levenslange vriend en bondgenoot Samuel Hartlib en Jan Amos Comenius, met wie Dury veel interesses deelde. Maar hij vond er ook een nieuw doel, dat hij voor de rest van zijn leven zou najagen: de ‘pacificatie der kerken’, een onderwerp waar hij op was gestuit via Jacob Godeman, adviseur van Gustavus Adolphus van Zweden.¹⁶ In de halve eeuw die volgde probeerde Dury met veel vasthoudendheid theoretische en praktische middelen te vinden voor de vereniging van de protestantse kerken.

Gezicht op Keulen met de vele katholieke kerken, waar in schuilkerken Dury in 1624 de Waalse en Johannes Moriaen de Duits Gereformeerde kerk leidde. Uit zelfbehoud werd nooit meer dan een derde van de gemeente bij de dienst uitgenodigd (UB Amsterdam: Kaartenzaal 1801-A17-016-k).

Deze ‘pacificatie-activiteiten’ kunnen in vier hoofdfasen worden onderverdeeld. In de jaren dertig reisde hij door Duitsland, de Republiek, Zwitserland en Zweden om politieke en geestelijke leiders met een lutherse of gereformeerde achtergrond te overtuigen van de mogelijkheid en het nut van het samengaan van hun kerken.¹⁷ Begin jaren veertig ondernam Dury vele pogingen om de kerken van Engeland met elkaar te verzoenen.¹⁸ In de jaren vijftig keerde Dury terug naar het Europese vasteland en reisde hij als gezant van Cromwells *Commonwealth* door de Republiek, Zwitserland, Duitsland en Zweden.¹⁹ Tussen 1661 en 1674, tenslotte, ondernam hij nieuwe pacificatie-activiteiten, door eens te meer te proberen in gesprek te komen met leidende geestelijke en politieke figuren uit lutherse en gereformeerde kringen; ditmaal echter zonder officiële steun van de Engelse autoriteiten, aangezien hij Engeland na de Restauratie in 1661 gedwongen moest verlaten.²⁰ In 1674 trok hij

zich terug in Kassel, waar hij in 1680 eenzaam stierf.²¹

Boreel en Dury ontmoetten elkaar voor het eerst tijdens Dury's reizen door Europa in de jaren dertig van de zeventiende eeuw. Hij had twee jaar in Zweden, Duitsland en Polen doorgebracht en besloot de Republiek aan te doen toen hij in 1633 werd teruggeroepen naar Engeland. De *Hartlib Papers* bevatten een handgeschreven verslag van Dury's reizen, getiteld *Copy Memo on Dury and Ecclesiastical Peace 1631-1633*.²² In de afsluitende zinnen lezen we dat Dury besloot naar Vlissingen te gaan en onderweg naar Zeeland Boreel ontmoette: 'ik ging daarom naar Zeeland en nadat ik daar een gedachtewisseling had met Mr. Boreel, een man die zich geheel uit eigen beweging in deze studie en dit werk heeft vastgebeten, ging ik scheep in Vlissingen'.²³ Vanaf dat moment waren ze goede vrienden. Waarschijnlijk zagen ze elkaar de jaren daarop met regelmaat tijdens Dury's reizen door Europa. Begin 1641, bijvoorbeeld, gaf Dury Serrarius twee exemplaren van *Von dem Wesen un Leben der Geschöpfe Gottes* van Johannes Sophronius Kozack, bedoeld voor Iustinus van Assche en Boreel.²⁴ Kort na zijn ontmoeting met Dury werd Boreel bovendien ook lid van de Hartlib Kring.²⁵

In de jaren veertig tipte Dury Boreel als kenner van Hebreeuwse en Joodse tradities voor Hartlibs plannen voor een 'Agentschap voor de bevordering van universele geleerdheid' (*Agency for advancement of universal learning*).²⁶ In een lange brief die Dury op 31 augustus 1646 aan Hartlib stuurde, beschrijft de Schotse theoloog Boreel en hun vriendschap. Dury zegt zich te baseren op 'bepaalde kennis over hem, zijn karakter en zijn manier van doen' en legt uit dat Boreel van jongs af aan bekend staat 'om [zijn] geestdrift voor religieuze gebruiken en om zijn voorbeeldige vooruitstrevendheid bij de bevordering van de kennis van de Waarheid met betrekking tot tradities en gebruiken'. Hij is altijd bezig met dingen die 'in zeer hoge mate nuttig zijn voor het koninkrijk van Christus uit het Evangelie, waaraan gewerkt moet worden zonder vooroordelen ten opzichte van wie dan ook'. Net als Dury zelf heeft Boreel niet de gewoonte 'om met enig vooroordeel naar iemands mening te kijken, wat die mening dan ook is'. Boreel heeft grote kennis van godsdienstige zaken en kan probleemloos met elk persoon discussiëren, aangezien hij zijn 'talenten heeft veredeld door een onvermoeibare toewijding en ijver, en een inzet voor buitengewone zaken'. Toch draagt Boreel 'in zijn geest een hogere vorm van bespiegeling dan alle andere mensen die ik tijdens mijn vele reizen heb ontmoet'. Daardoor voelt Dury zich 'in alle dingen met heel zijn hart aan hem verwant'. Hierom en vanwege Boreels pogingen het christendom onder de Joden te verspreiden, zou Dury graag zien dat, moch-

ten Hartlibs plannen voor zijn 'Agency' steun bij de Engelse autoriteiten vinden, 'deze man en anderen die hierin zijn gekwalificeerd worden benaderd en aangesteld voor dit werk, waarvoor God hen heeft toegerust'.²⁷ Deze brief is zonder meer een bewijs voor Dury's vriendschap en waardering voor Boreel.

Tegen 1650 was Boreel degene die Dury in contact bracht met Menasseh ben Israel, toen de Schotse theoloog informatie wilde hebben over de relatie tussen moslims en Joden, en over de geruchten omtrent een Joodse stam die gevonden zou zijn in Virginia.²⁸ In dezelfde periode had Dury ook zorgen over Boreels financiële situatie, aangezien het zijn Nederlandse vriend aan middelen ontbrak om zijn schulden terug te betalen.²⁹ Op 9 augustus 1649 schrijft Dury aan Boreel dat hij hem en zijn onderzoek wilde ondersteunen. Hij zegt Boreel nog altijd bezig te zijn 'een manier te vinden om je gedachten te verspreiden', wat wellicht mogelijk zou zijn door 'de meest welwillende karakters onder onze mensen [in Engeland]' te interesseren 'voor de bekering van de Joden'. Op die manier zou het, vervolgt Dury, misschien mogelijk zijn 'om de middelen en steun te verwerven die nodig zijn voor onze onderzoeken, waarop we ons tot op dit moment onophoudelijk hebben toegelegd'.³⁰ Het is onbekend of Dury uiteindelijk de middelen vond om zijn Nederlandse vriend te helpen, maar rond 1654 had Boreel eindelijk een manier gevonden om zijn schulden af te betalen, waarna hij naar Londen verhuisde. Tegen de tijd dat Boreel Engeland bereikte was Dury alweer naar het Europese vasteland vertrokken. Zeer waarschijnlijk zijn er na Dury's terugkeer in Engeland in februari 1656 genoeg mogelijkheden geweest elkaar te ontmoeten.³¹

Ergens eind 1658 of begin 1659 moet Boreel Londen verlaten hebben.³² De vrienden bleven echter niet lang van elkaar gescheiden, want het jaar daarop moest Dury weg uit Engeland vanwege zijn betrokkenheid bij Cromwell en vanwege zijn activiteiten tijdens het Engelse Gemenebest (1649-1658). Nu was het Boreel die zijn Schotse vriend hielp. Wetend dat Dury was ontslagen als *deputy keeper* van de koninklijke bibliotheek van St. James' Palace en vroeg of laat gedwongen zou worden uit Engeland te vertrekken, nodigde Boreel zijn Schotse vriend in een brief van 10 augustus 1660 uit om met hem in Amsterdam samen te werken aan de verbreiding van Christus' koninkrijk. 'Al vele jaren', schrijft Boreel, 'ben ik er met goede redenen van overtuigd dat jij, mijn broeder, je richt op de verbreiding van het koninkrijk van Christus onze Heer'.³³ Dus ging Dury, toen hij Engeland uiteindelijk moest verlaten, naar Amsterdam, waar hij met hulp van Boreel en Serrarius enige tijd verbleef alvorens nieuwe rondreizen door Zwitserland en Duitsland te ondernemen.³⁴

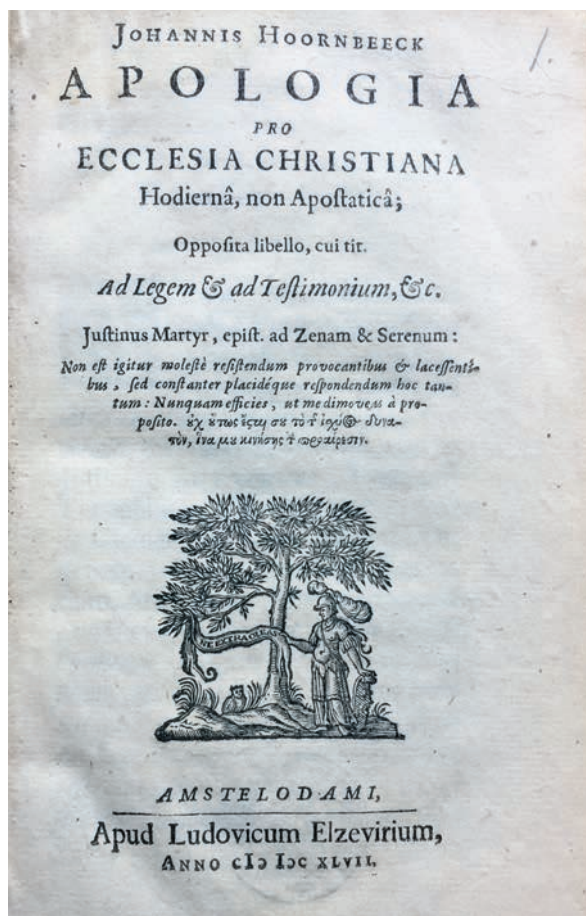
Bovenstaand citaat komt uit een van de weinige brieven die van de correspondentie tussen Boreel en Dury bewaard zijn gebleven. Zij zijn waardevol omdat ze aantonen dat de mannen een hechte vriendschap hadden die vele jaren standhield, waarschijnlijk tot aan de dood van Boreel.³⁵ Een vriendschap als deze is niet afdoende te verklaren vanuit enkel Dury's afkeer van vooroordelen en zijn bereidheid iedereen te accepteren, ongeacht de verschillen in opvatting. Het gemak waarmee Dury kon omgaan met orthodoxe en heterodoxe mensen en ideeën maakte het eerste contact met Boreel zonder twijfel makkelijker, maar om hun vriendschap en wederzijdse genegenheid goed te verklaren moet worden gekeken naar de geloofspunten en religieuze doelen die ze deelden. Boreel en Dury streefden beiden naar kerkelijke eenheid en vrede tussen christenen en gebruikten daarvoor hetzelfde middel, namelijk de grondbeginselen van het christelijk geloof. Bovendien was dit streven bij beiden gebaseerd op de overtuiging dat het hoogste doel van de mens is om met God verenigd te worden en dat een verdeeld christendom dat doel in de weg staat.³⁶ Allebei waren ze ervan overtuigd dat kerkautoriteiten zich niet moeten inlaten met politieke zaken en dat, omgekeerd, wereldlijke leiders zich niet moeten bemoeien met godsdienstige aangelegenheden, tenminste zolang de openbare orde niet in het geding is.³⁷ En tenslotte gaven beiden de voorkeur aan een praktische invulling van het geloof, een 'praktische godgeleerdheid', boven een theoretische of dogmatische godsdienst.³⁸ Omdat het onmogelijk is om al deze aspecten van hun denken in een enkele studie te behandelen, zal hieronder één specifiek onderwerp worden uitgelicht: de ideeën van Boreel en Dury over kerkelijke eenheid.

ADAM BOREEL EN JOHN DURY OVER KERKELIJKE EENHEID

Hierboven bleek dat Dury in de *Copy Memo* schreef dat Boreel iemand was 'die zich geheel uit eigen beweging in deze studie en dit werk heeft vastgebeten'. Gezien het feit dat Dury Boreel op de terugweg naar Engeland had ontmoet, na een twee jaar durende rondreis door Europa om kerkelijke vrede tussen lutheranen en calvinisten te bewerkstelligen, en gezien het feit dat het dagboekverslag Dury's inspanningen voor zo'n vrede beschrijft, bestaat er geen twijfel over de betekenis van zijn woorden: Boreel had toen al eigen ideeën over de manier waarop de kerken van het christendom samengebracht zouden moeten worden en was vol passie bezig die verder uit te werken. De eerder aangehaalde brief van 31 augustus 1646 ondersteunt deze interpreta-

tie en geeft meer details over waarom Dury zoveel waardering had voor Boreels werk en ideeën. Na aan Hartlib te hebben uitgelegd dat Boreel zich met hart en ziel wijdde aan alles wat kon dienen om het koninkrijk van Christus te verwezenlijken ‘zonder vooroordelen ten opzichte van wie dan ook’ (een houding ten opzichte van godsdienst die ook kenmerkend was voor Dury), stelt Dury dat Boreel ‘zich via langdurig en inspannend onderzoek heeft toegelegd op het uitwerken van de grondbeginselen van het christendom’ en zich afkeerde van atheïsten, Joden en ‘alle verwaande, hoogmoedige professoren en beoefenaars van de godsdienst’. Ook zegt Dury dat hij verschillende van Boreels werken heeft gezien en dat die ‘uitgewerkt en gebaseerd zijn op beginselen die voor elk redelijk mens onweerlegbaar zijn’.³⁹ Dit is de achtergrond van Dury’s grote waardering voor Boreel: niet alleen heeft zijn Nederlandse vriend ideeën ontwikkeld om vrede te stichten en alle christenen te verenigen, bovendien heeft hij geprobeerd de grondbeginselen van het christelijke geloof te bepalen, dat wil zeggen: de christelijke leerstellingen die noodzakelijk zijn om zalig te worden en op de instemming van ieder mens kunnen rekenen. Omdat die leerstellingen door alle christenen gedeeld zouden worden, werden zij door Dury en Boreel gezien als het beste middel om alle christelijke stromingen bij elkaar te brengen, ondanks de verschillen in geloofsopvatting.

Er is onvoldoende bekend om vast te kunnen stellen welke werken Dury van Boreel heeft gelezen. Al in 1645 publiceerde Boreel, anoniem, *Ad legem et ad testimonium*, waarin hij collegiantse ideeën met betrekking tot vrijheid van meningsuiting en religieuze verdraagzaamheid verdedigde, en zich sterk maakte voor de ‘duldende Kerk’, een universele kerk waarin alle christenen verenigd zouden zijn.⁴⁰ In *Quoad hodiernos cognitos coetus* stelt Boreel openlijk dat zijn schrijven ‘ad legem’ was vanwege de verdeeldheid en strijd binnen het christendom en dat het zijn belangrijkste doel was om een manier te vinden om die strijd te stoppen en alle christenen te verenigen.⁴¹ In *Ad legem* trekt Boreel van leer tegen ‘moderne’ dominees en kerken, omdat die hun kerkelijke gezag baseren op een goddelijk recht dat zij helemaal niet bezaten. In deze moderne tijden, aldus Boreel, kan niemand beweren de noodzakelijke gaven te hebben om een kerk te stichten en leiden, zoals God die vroeger had gegeven aan Christus, diens discipelen en de voorgangers van de eerste gemeenten. En daarom kan niemand zich meer beroepen op enig goddelijk gezag.⁴² Moderne dominees zien echter niet in dat deze gaven er niet langer zijn en blijven hun kerken leiden of nieuwe kerken stichten alsof zij die gaven wel hebben. Dit is er de oorzaak van dat het christendom door strijd en

Verweerschrift van Johannes Hoornbeeck tegen Boreels: *Ad legem et ad testimonium* (UB Amsterdam: O 61-448).

scheuringen wordt verdeeld.⁴³ Dit betekent echter niet dat er geen manier te vinden is om in deze moderne tijden een kerk te stichten en te leiden. In de bijbel staan, zo redeneert Boreel, passages die laten zien dat God toestaat dat kerken door kerkleden worden gesticht en geleid, zonder dat er een beroep wordt gedaan op goddelijk gezag. Zij hoeven slechts *kerkelijke* autoriteit te hebben, dat wil zeggen: zij moeten zich gedragen als leden van één kerk, die samenwerken om een gemeenschap te creëren die de goedkeuring van God kan hebben en die is gebaseerd op het uitgangspunt dat Hij ‘genoemde en

andere fouten van zijn volk duldt'.⁴⁴ Dat is de reden waarom Boreels kerk de 'duldende Kerk' wordt genoemd.

Men kan zich afvragen waarom Boreel geloofde dat het mogelijk was om via de 'duldende Kerk' alle christenen te verenigen en godsdienstvrede te krijgen, ondanks alle verschillen in geloofsopvattingen. Het antwoord is: omdat Boreel deze gemeente baseerde op vrijheid van meningsuiting, vrijheid van godsdienst en de grondbeginselen van het christelijke geloof. Aan de ene kant vormen vrijheid van meningsuiting en godsdienstvrijheid hoekstenen van Boreels denken. Als niemand zich kan beroepen op goddelijke autoriteit, is het evident dat alle christenen gelijk zijn en dat iedereen evenveel recht heeft het woord te voeren; de afwezigheid van goddelijke autoriteit bij mensen is de noodzakelijke voorwaarde voor vrijheid van meningsuiting. Om deze reden vindt Boreel dat de 'duldende Kerk' misvattingen met verdraagzaamheid moet behandelen.⁴⁵ Hij zegt dat in de 'duldende Kerk' elk mens in vrede kan leven in de christelijke gemeente waar hij lid is, zonder scheuring of verdeeldheid, en dat elke gemeente er in harmonie naast andere religieuze stromingen en groeperingen kan bestaan.⁴⁶ Met andere woorden, via de 'duldende Kerk' wordt godsdienstvrijheid mogelijk; tussen leden van dezelfde geloofsrichting én tussen de afzonderlijke gemeentes waaruit deze kerk zou bestaan.

Aan de andere kant verwijst Boreel bij zijn beschrijving van de 'duldende Kerk' naar de *communia fundamentalia*, de grondbeginselen van de christelijke godsdienst. Hij stelt dat de bijbel het instrument is om deze kerk te besturen en wel door middel van de leerpunten die door alle christenen onderschreven worden en de basis moeten vormen van alle openbare preken.⁴⁷ De 'duldende Kerk' wordt gekarakteriseerd door 'voordrachten over de Heilige Schrift als de enige manier van prediking van Gods woord', gebaseerd op 'gedeelde grondbeginselen met betrekking tot [kerkelijk] gezag, het stichten van elkaar etc.'.⁴⁸ Daarnaast maakt Boreel bij het bespreken van de toereikendheid en duidelijkheid van de bijbel een onderscheid tussen leerstukken die wel en niet essentieel zijn om zalig te worden en stelt hij dat de zaligmakende leerstukken duidelijk in de Schrift worden beschreven.⁴⁹ Ook zegt hij openlijk dat elke openbare religieuze bijeenkomst uitsluitend gebaseerd moet zijn op de fundamentele grondbeginselen van het christelijk geloof, dat wil zeggen 'die kwesties en artikelen, alsmede wat daaruit afgeleid kan worden, die onverkort worden aangenomen door iedereen die de Heilige Schrift, zoals die is, accepteert als de enige norm voor het geloof en het handelen'.⁵⁰ Het zijn ook juist deze leerstukken die de vrijheid van meningsuiting die Boreel voorstaat inperken. Nadat hij heeft gezegd dat de publieke godsdienst op dit

soort grondbeginselen gebaseerd moet zijn, stelt Boreel dat men over niet-essentiële geloofspunten vrij mag discussiëren, maar dan alleen in privé-bijeenkomsten, ‘vanwege het gevaar op scheuring, die daar in [deze] moderne tijden makkelijk en moeiteloos uit ontstaat’.⁵¹ Het lijdt daarom geen twijfel dat Boreel in de grondbeginselen van het christelijk geloof het middel zag waarmee de ‘duldende Kerk’ eenheid kon brengen in het christendom; door de publieke godsdienst op deze grondbeginselen te grondvesten zou Boreels Kerk alle christenen in zich kunnen verzamelen.

Kortom, omdat goddelijke gaven en goddelijk gezag bij de mens niet meer te vinden zijn achtte Boreel het noodzakelijk een nieuwe manier te vinden om religieuze groeperingen te stichten en kwam hij uiteindelijk op de ‘duldende Kerk’, die godsdienstvrede en kerkelijke eenheid mogelijk zou maken. Zo’n kerk zou bestaan uit godsdienstige bijeenkomsten waar alle christenen, ongeacht hun geloofs- en meningsverschillen, bij elkaar zouden komen om in alle eenvoud de bijbel te lezen. Deze kerk zou ook openbare vergaderingen hebben, waarin men in alle rust en vrede kon spreken over de grondbeginselen van het christelijk geloof en de doctrines die uit die grondbeginselen voortkwamen, terwijl men verdraagzaam zou zijn met betrekking tot andermans mening over alle leerstukken en dogma’s die niet noodzakelijk zijn voor het heil. Privé-bijeenkomsten waarin iedereen vrij was het geloof te belijden dat hij of zij prefereerde, zouden eveneens een vast onderdeel zijn van de ‘duldende Kerk’. Op zulke besloten bijeenkomsten zou men gelijkgestemden kunnen ontmoeten en vrijelijk kunnen spreken over alle leerstukken en dogma’s van het christelijk geloof, zolang men tenminste verdraagzaam zou zijn jegens de ideeën van elk ander groepslid. Gezien Boreels grote twijfels over kerkautoriteit is het begrijpelijk dat er in de openbare én in de besloten vergaderingen van de ‘duldende Kerk’ geen dominees zijn: elke christen zou er mogen spreken, zolang het doel tenminste de stichting van zijn broeders en zusters was.

Dury deelde Boreels ideeën over de kerk niet. Zoals we in de conclusie zullen uiteenzetten zou Dury het nooit eens kunnen zijn met een kerk zonder dominees, al is zijn spreken over Gods Kerk vaak spiritualistisch gekleurd. Het is hier echter niet de plaats om Dury’s visie op de kerk uitputtend te behandelen: of hij nu een spiritualist of een echte presbyteriaan was, het valt niet te ontkennen dat Dury zich zijn leven lang tot doel stelde, theoretisch maar ook concreet, de christelijke kerken te verenigen. En dat is voldoende reden om de verwantschap tussen Dury en Boreel op het gebied van kerkelijke eenheid te bestuderen. Ondanks hun verschillende ideeën over de kerk is het daarom niet verrassend dat Dury veel waardering had voor het gedach-

Posthume uitgave van Adam Boreels *Ernstige en gewigtige vraagstukken*. Amsterdam, 1666 (UB Amsterdam: Pfl. G.w.28).

tengood van Boreel: beiden hadden grote zorgen over de toestand van het christendom en beiden hadden de droom om de verdeeldheid onder de christenen op te lossen. En belangrijker nog, zij hadden dezelfde ideeën over het middel om die verdeeldheid te overwinnen: om alle christenen te verenigen moest men zich verlaten op de fundamentele grondbeginselen van het christelijke geloof.

Dury was ervan overtuigd dat de verdeeldheid onder christenen het gevolg was van de veronachtzaming van de ware vroomheid en van theologische discussies die werden gedreven door de trots, misplaatste ijver en kennishonger van de theologen.⁵² In *Summary Discourse* klaagt Dury over de toestand van

de kerken, die wordt gekarakteriseerd door ‘verbitterde gesprekken, scheldpartijen, verwijten en allerlei vormen van chaos, onverschilligheid, partijvorming en intriges over en weer’. Hij stelt vervolgens: ‘en daarom worden de kerken opgeschrikt door gewelddadige krachten en liefdeloze praktijken; en niet alleen is er onder geestelijken een gebrek aan spirituele verbondenheid, ook de onderlinge vriendschap en loyaliteit die van staatslieden verlangd mag worden is afgebrokkeld en volledig uiteengevallen’.⁵³ De moderne kerken en dominees ‘verschillen van elkaar in grote en gewichtige zaken en zijn door hun onenigheid en ruzies vol vooroordeel, partijvorming en verzet tegen elkaar; zodat sommigen van hen er alleen op zijn gericht anderen te gronde te richten, een jammerlijke en zielige bezigheid’.⁵⁴ In zo’n situatie heeft elke vredestichter de opdracht zich op die verdeeldheid te richten en die te verhelpen. Dit doel heeft Dury nagestreefd vanaf zijn tijd in Elbing, toen hij zijn eerste boeken over kerkelijke vrede schreef en dienaangaande ideeën ontwikkelde die hij later verder zou uitwerken en verspreiden.⁵⁵ De belangrijkste van deze boeken is *Theoria de consiliis ecclesiasticae pacis*, door Dury anoniem gepubliceerd in 1634. In dit boek maakt Dury onderscheid tussen essentiële en niet-essentiële doctrines in het christendom. Hij zegt dat de christenen vanzelf bij elkaar zouden komen als ze zich zouden bezighouden met wat essentieel was.⁵⁶

In de jaren dertig en veertig van de zeventiende eeuw verkondigde Dury dit idee in veel van zijn werken: de essentialia of grondbeginselen van het christelijk geloof zijn het beste middel om kerkelijke eenheid en religieuze vrede te bereiken. Hij stelt dat ‘de enige manier om de verdeelde Protestanten te verenigen, en hun kerken in een bond van broederlijke liefde samen te binden, is door ze ertoe te bewegen waar het de grondbeginselen betreft een en dezelfde geloofsbelijdenis te onderschrijven’. Wanneer twee of meer kerken dezelfde christelijke leer zouden omarmen en praktiseren zouden zij vanzelf ‘jegens elkaar zusterlijke liefde’ tonen en ‘de eenheid van geest’ niet laten verbreken ‘door vruchteloze discussies’ over zaken die niet essentieel zijn.⁵⁷ Hij redeneert dat een op essentiële leerstukken gebaseerde geloofsbelijdenis, een ‘fundamentele belijdenis’, zeer nuttig zou zijn voor het christelijke geloof zelf, voor alle protestantse kerken en voor elke kerk afzonderlijk.⁵⁸ Ten eerste, het christelijk geloof als geheel zou zonder twijfel veel kunnen winnen met een fundamentele belijdenis, omdat het dan veel makkelijker zou worden om Joden, moslims en heidenen te bekeren en om het christendom tegen kritiek te verdedigen.⁵⁹ Ten tweede zou het nuttig zijn voor alle protestantse kerken, die zich dan zouden kunnen verenigen tot één kerk in plaats van zich op de

‘ondergang van de ander’ te richten. Als een dergelijke eenheid bereikt zou zijn, zou het ook makkelijker worden de ‘mensen der zonde’, oftewel de katholieken, te verslaan en alle uitverkorenen in één kerk te verzamelen.⁶⁰ Tenslotte: elke kerk ‘hanteert voor zichzelf zijn eigen belijdenis en veronderstelt dat daarin alle grondbeginselen voldoende worden uiteengezet’. Dat is de hoofdreden van de conflicten tussen de christelijke kerken. Daarom zou een ‘fundamentele belijdenis’ erg nuttig zijn. Deze zou helpen de verdeeldheid op te lossen, omdat kerken zouden inzien dat ‘zij allemaal verschillende taken zijn van dezelfde boom, dezelfde levenswortel’.⁶¹

In *Summary Discourse* redeneert Dury opnieuw dat het instellen en vergroten van wederzijdse liefde het doel is van kerkelijke vrede onder protestanten en dat zo’n vrede is te bereiken door ‘de algemene en openbare erkenning, uitoefening en navolging van die waarheid en die plichten die voor elke ziel voldoende en noodzakelijk zijn om zaligheid mee te bereiken’.⁶² Zoals hij verderop in dezelfde tekst uitlegt wordt de voor zaligheid noodzakelijke waarheid gevormd door de diepste grondbeginselen van het christelijk geloof.⁶³ In een brief aan de independentarist Thomas Goodwin merkt hij iets soortgelijks op:

Wat betreft dingen van groter belang, die voor sommigen voldoende reden lijken te zijn geweest om te proberen onze broederschap kapot te maken, denk ik dat die op twee manieren kunnen worden verholpen. Ten eerste door een fundamentele belijdenis van het geloof en van de plichten die voor het heil noodzakelijk zijn, voor ieder mens hetzelfde zijn en alom worden opgevat als de samenvatting en inhoud van onze godsdienst en als het kenmerk van onze broederband. Ten tweede door een gemeenschappelijke en onfeilbare richtlijn voor de interpretatie van de woorden van de Heilige Schrift, waarmee een eind kan worden gemaakt aan alle onzekerheid die andere, niet-essentiële zaken kenmerkt.⁶⁴

Ook in de afsluitende zinnen van een brief aan Hartlib verklaart Dury duidelijk dat de openbare eredienst van God gebaseerd moet zijn op de grondbeginselen van christelijke godsdienst.⁶⁵ Het is dus duidelijk dat hij Boreels ideeën over dit onderwerp deelde: om de christenen te verenigen moet de publieke godsdienst op de grondbeginselen van het christendom zijn gebaseerd.⁶⁶

In de jaren vijftig verschoof Dury’s aandacht naar het vinden van overeenkomsten tussen bestaande geloofsbelijdenissen in plaats van het vinden en uitwerken van de grondbeginselen van het geloof. De reden voor deze verschuiving is onbekend. Misschien was het een gevolg van Dury’s vertaling

van het eerste boek van Jacob Acontius' vierdelige *Stratagematum satanae* uit 1565.⁶⁷ Dit werk had als hoofddoel om de leerstellingen te laten zien die door alle christenen worden gedeeld, met andere woorden: de grondbeginselen van de christelijke religie.⁶⁸ Er is geen twijfel over de reden waarom Dury in dit werk was geïnteresseerd en het besloot te vertalen en uit te geven. In de opdracht aan de 'Lords and Commons of England' schrijft Dury dat hij de andere boeken eveneens wil publiceren 'als dit essay positief wordt ontvangen'.⁶⁹

Kort na de publicatie werd Dury aangevallen door orthodoxe Engelse dominees en theologen, in het bijzonder door Francis Cheynell, die argwanend stond tegenover Acontius' werk en Dury's vertaling ervan. Veel gereformeerde theologen meenden dat er te veel overeenkomsten waren tussen Acontius' werk en sociniaanse opvattingen. Een speciale commissie in Westminster sommeerde Dury om zijn belangstelling voor Acontius te verklaren. Uiteindelijk werd hij vrijgesproken van de beschuldiging, maar hoogstwaarschijnlijk begreep Dury dat het geen sinecure zou zijn om grondbeginselen van het geloof te vinden waar iedereen mee zou instemmen. Hij ging zich daarom richten op het zoeken van overeenkomsten tussen de lutherse en gereformeerde geloofsbelijdenissen.⁷⁰ Dit was met name zijn missie tijdens zijn Europese rondreizen tussen 1654 en 1657. Eerst stelde hij voor de algemene geloofsbelijdenis te gebruiken die Thomas Goodwin had opgesteld op basis van de grondbeginselen van het christendom, maar de Zwitserse theologen verwierpen dit voorstel al snel.⁷¹ Vervolgens stelde hij voor om een nieuwe, herziene editie van de *Harmonia Confessionum Fidei* te maken, maar ook dit voorstel werd verworpen.⁷²

Ondanks deze mislukkingen vervolgde Dury, na zijn verbanning uit Engeland, zijn zoektocht naar harmonie tussen lutherse en gereformeerde kerken. Eerst probeerde hij de Zwitserse theologen warm te maken voor een dergelijke harmonie en schreef hij een groot werk waarin hij de vele protestantse geloofsbelijdenissen met elkaar vergeleek en becommentarieerde. Maar al zijn pogingen liepen op niets uit, vooral toen sommige van deze theologen aan Dury's orthodoxie begonnen te twijfelen.⁷³ Daarna probeerde hij hetzelfde plan in Duitsland voor te leggen aan lutherse theologen. In 1671 publiceerde hij een *Extractum ex Harmonia Confessionum* en kreeg hij de steun van landgraaf Wilhelm VI van Hessen-Kassel en diens vrouw Hedwig Sophie von Brandenburg. Maar uiteindelijk hadden zijn inspanningen ook bij de lutheranen geen succes.⁷⁴

Gedurende de laatste jaren van zijn leven keerde Dury terug naar zijn idee-

en over de grondbeginselen van het geloof. In 1672 publiceerde hij een nieuw boek, *Brevis disquisitio de doctrinis veri christianismi fundamentalibus*, waarin hij opnieuw tot een definiëring probeerde te komen van de essentiële leerstukken over geloof, berouw en gehoorzaamheid, die absoluut noodzakelijk waren voor alle andere leerstellingen die de ware vroomheid bevorderden.⁷⁵ Afsluitend kan dus worden gesteld dat Dury nooit zijn geloof heeft verloren in de grondbeginselen van het christelijke religie als het middel om het christendom te verenigen. Weliswaar richtte hij zich in de vijftiger en zestiger jaren van de zeventiende eeuw vooral op harmonie en overeenstemming tussen de verschillende geloofsbelijdenissen, het is zonneklaar dat het vinden van een dergelijke harmonie hetzelfde doel diende als de grondbeginselen, namelijk de vereniging van de lutherse en calvinistische kerken. We mogen ervan uitgaan dat deze harmonie in Dury's ogen slechts een voorbereidende stap was om te komen tot een veel algemenere geloofsbelijdenis, die kon rekenen op de instemming van alle christenen. We kunnen daarom stellen dat het bevorderen van kerkelijke eenheid via de grondbeginselen van het christelijke geloof Dury's levensdoel was.

CONCLUSIE

Er is nu aangetoond dat Boreel en Dury dezelfde ambities hadden en dezelfde ideeën hadden over de manier waarop die ambities verwezenlijkt konden worden: godsdienstvrede en kerkelijke eenheid zijn noodzakelijke voorwaarden om het hoogste doel van de mens te bereiken, namelijk verenigd worden met God. Om deze vrede en eenheid te bereiken moeten mensen zich verlaten op de grondbeginselen van het christelijk geloof. Op deze manier zouden men een gemeenschappelijke, fundamentele basis van geloofspunten hebben en begrijpen dat meningsverschillen over zaken die onnodig zijn voor zaligheid geen reden zijn voor verdeeldheid en onderlinge strijd. Om kerkelijke eenheid te bereiken ontwierp Boreel een nieuw soort religieuze gemeenschap, de 'duldende Kerk'. Alle christenen zouden in zo'n kerk een plaats kunnen hebben, omdat de openbare diensten en bijeenkomsten slechts gebaseerd zouden zijn op het lezen van de bijbel en op de grondbeginselen van het christelijke geloof. In besloten bijeenkomsten zou dan ruimte zijn voor vrijheid van meningsuiting en religieuze tolerantie.

Zijn Schotse vriend John Dury was een van de belangrijkste voorvechters van de grondbeginselen van het christendom en van het nut daarvan. In de

meeste van zijn werken stelt Dury dat zulke algemene leerstellingen het beste middel zijn om kerkelijke eenheid te bereiken en een groot deel van zijn leven wijdde hij aan het propageren van deze gedachten bij orthodoxe en heterodoxe mensen. Het is niet de bedoeling te beweren dat Dury's ideeën op dit punt door Boreel zijn beïnvloed of vice versa. De mannen hadden vanaf 1633 een hechte vriendschap en daarom is het wel erg waarschijnlijk dat zij elkaar door de jaren heen op sommige punten hebben beïnvloed: er zijn vele overeenkomsten tussen hun opvattingen en een grondig vergelijkend onderzoek van hun werk zou hier een beter licht op werpen. Maar voor zover het om hun ideeën over kerkelijke eenheid gaat, is aangetoond dat Boreel en Dury elkaar pas leerden kennen nadat zij hun kerngedachten hierover al hadden gevormd. Dat is ook de reden waarom zij zo snel een hechte vriendschap ontwikkelden.

Ondanks de overeenkomsten bestaan er ook verschillen tussen hun opvattingen. Ten eerste zou Dury nooit instemmen met Boreels gedachten over de 'duldende Kerk'. Het is niet eenvoudig om helemaal achter Dury's opvattingen over de kerk te komen. Ook al is hij zijn hele leven praktiserend dominee geweest, hij had ook spiritualistische denkbeelden en geloofde in de Gods Onzichtbare Kerk in plaats van een van de bestaande kerken. Maar, al geloofde hij in de Onzichtbare Kerk van ware gelovigen en hechtte hij geen belang aan de uiterlijke vorm van de bestaande kerken, toch heeft Dury nooit gepleit voor de opheffing van het kerksysteem met dominees en pastoors. Integendeel, hij steunde de presbyteriaanse kerk en de ambten daarvan, zoals ouderlingen, dominees en diakenen.⁷⁶

Het heeft er alle schijn van dat Dury geloofde dat de uiterlijke vorm van een kerk onbelangrijk was voor het verkrijgen van zaligheid, zolang de dominees van de zichtbare kerkgenootschappen er maar in slaagden de leden tot waar geloof en vereniging met God te brengen.⁷⁷ Als dat zo is, dan kan dat een verklaring zijn voor Dury's pogingen om een overkoepelende, verenigde zichtbare kerkunie te creëren. Desondanks is duidelijk dat Dury nooit zou kunnen instemmen met Boreels 'duldende Kerk', waarin de Nederlandse theoloog geen plaats zag voor dominees. Evenmin deelde Dury Boreels ideeën over de vrijheid van meningsuiting. Op 17 december 1647 stuurde hij Boreel een brief waarin hij zijn bezwaren uiteenzette over de *libertas prophetandi* zoals die door de collegianten werd verkondigd; Dury vreesde dat zo'n vrijheid mensen te veel in vervoering zou brengen.⁷⁸

Waarschijnlijk zou Dury het ook nooit met Boreel eens kunnen worden over welke leerstukken als essentieel moesten worden opgevat. Boreel en

Dury waren allebei terughoudend over wat ze als de grondbeginselen van het geloof zagen. Dat is niet verrassend. Zouden zij te veel grondbeginselen opnemen, dan zou dat hoogstwaarschijnlijk bepaalde christelijke groeperingen hebben afgeschrikt, terwijl een te beperkt aantal grondbeginselen zou leiden tot beschuldigingen van heterodoxie. Dat is de reden waarom Boreel nooit iets heeft gepubliceerd waarin de essentiële leerstukken van het christelijk geloof staan beschreven. Wel bevat zijn onvoltooide *Jesus Nazarenius Legislator* enkele overwegingen die naar zoiets lijken te verwijzen. Meer specifiek stelt Boreel daar dat sommige christelijke leerstukken rationeel zijn. Aan de ene kant is de natuurlijke rede in staat om theoretische waarheden te bewijzen, bijvoorbeeld het bestaan van God, zijn Voorzienigheid en de goddelijkheid van Christus' leer zoals die in de bijbel is overgeleverd. Aan de andere kant kan de natuurlijke rede ook alle praktische leefregels bewijzen die Christus tijdens zijn leven leerde en in het Nieuwe Testament beschreven staan. En aangezien dit allemaal rationele beginselen zijn, kan elk redelijk mens ermee instemmen. Het is erg waarschijnlijk dat we deze leerstukken moeten opvatten als Boreels grondbeginselen van het geloof.⁷⁹

Dury kon het op dit punt onmogelijk eens zijn met Boreel. Ten eerste ontwikkelt Dury in *Certain Positions* en in *Brevis disquisitio* een veel langere lijst grondbeginselen, waaronder leerstukken als de goddelijkheid van Christus, de Drie-eenheid, de genoegdoening van Christus en het Laatste Oordeel.⁸⁰ Bovendien zou Dury niet zo'n accent leggen op de natuurlijke rede. Integendeel, de Schotse theoloog zegt vaak dat de natuurlijke rede niet in staat is de grondbeginselen van het christendom te doorgronden. In *An Earnest Plea for Gospel-Communion* redeneert Dury dat God niets beveelt dat tegen de menselijke rede indruist, omdat Hij 'de mens als rationeel wezen heeft geschapen', waardoor Hij 'hem nog steeds leidt en in alle wegen die naar Hem voeren met hem meeloopt volgens de basisprincipes van die rede, die Hij eerst aan [de mens] gegeven heeft'.⁸¹ De natuurlijke rede kan de grondbeginselen van de godsdienst echter nooit begrijpen. Zij kan slechts 'voorwetenschap' (*precognitions*) hebben op een viertal punten, die noodzakelijke kennis bevatten om tot de grondbeginselen te komen.⁸² Het is daarom duidelijk dat Dury nooit zou kunnen instemmen met Boreels ideeën over de redelijke grondbeginselen van het christendom.

Deze verschillen waren echter te klein om Boreel en Dury van elkaar te vervreemden en hun levenslange vriendschap is daarvan het bewijs. Integendeel, hun onenigheid over de vorm van de zichtbare kerken, over de leerstukken die als grondbeginselen zouden moeten gelden en over de rol die de rede

daarbij speelt, zijn illustratief voor hun eigenlijke positie in religieuze zaken. Allebei werkten ze toe naar het koninkrijk van Christus, ze streefden dezelfde doelen na en deelden veel ideeën over geloof en religie; en dat was in hun ogen voldoende om hun band van broederliefde nooit te verbreken. Tenslotte waren zij allebei waarlijk mensen ‘zonder vooroordeel tegenover anderen’.

NOTEN

1 Richard Baxter, *Universal Concord. The First part. The Sufficent Terms Proposed for the Use of Those That Have Liberty to Use Them: and as the Authors Profession of his Own Religion, in a Contentious, Dividing Age* (Londen, 1660).

2 Zie J. Minton Batten, *John Dury. Advocate of Christian Reunion* (Chicago, 1944); Eric R. Briggs, ‘John Durie ou Dury (1595-1680) apôtre de la réunion protestante’, in: *Naissance et affirmation de l’idée de tolérance, XVIe et XVIIIe siècle: bicentenaire de l’Édit des non catholiques (novembre 1787): actes du Ve colloque Jean Boisset (X^e colloque du Centre d’histoire des réformes et du protestantisme)* (Montpellier, 1988), 131-144; Anthony Milton, “‘The Unchanged Peacemaker?’ John Dury and the Politics of Irenicism in England, 1628-1643”, in: Mark Greengrass, Michael Leslie en Timothy R. Taylor (red.), *Samuel Hartlib and Universal Reformation: Studies in Intellectual Communication* (Cambridge, 1995), 95-117; Thomas H.H. Rae, *John Dury and the Royal Road to Piety* (Frankfurt, 1998); Richard Popkin, ‘Can one be a True Christian and a Faithful Follower of the Law of Moses? The Answer of John Dury’, in: M. Mulsow en R. Popkin (red.), *Secret Conversions to Judaism in Early Modern Europe* (Leiden, 2004), 33-50; John T. Young, ‘Durie, John (1596-1680)’, in: *Oxford Dictionary of National Biography* (Oxford, 2004), <http://dx.doi.org/10.1093/ref:odnb/8323>; Scott Mandelbrote, ‘Le lieutenant de Dieu et la quête de la tolérance: l’expérience de John Dury (1596-1680)’, in: Y.C. Zarka (red.), *Monarchie et république au XVIIe siècle* (Parijs, 2007), 169-192; Kenneth Gibson, ‘John Dury’s Apocalyptic Thought: A Reassessment’, in: *The Journal of Ecclesiastical History* 61/2 (2010), 200-313; Pierre-Olivier Léchet, ‘Between Ramism, Socinianism, and Enthusiasm: The Intellectual Context of John Dury’s “Analysis demonstrativa sacrae scripturae”’, in: *Acta Comeniana* 25 (2011), 93-123; Pierre-Olivier Léchet, *Un christianisme ‘sans partialité’. Irenisme et méthode chez John Dury (v. 1600-1680)* (Parijs, 2011).

3 Zie Francesco Quatrini, *Adam Boreel (1602-1665): His Life and Thought* (PhD diss., University of Macerata, 2017); Francesco Quatrini, ‘Jesus Nazarene Legislator: Adam Boreel and the Rationality of Christian Religion against the *De Tribus Impostoribus*’, in: *Church History and Religious Culture* 97/1 (2017), 53-70.

4 Batten, *John Dury*, 63-64; Léchet, *Un christianisme ‘sans partialité’*, 24, 183-188 en 257-258.

5 Léchet, *Un christianisme ‘sans partialité’*, 55 en 126-128.

6 Léchet, *Un christianisme ‘sans partialité’*, 33, 66-69, 374, 462-466 en 472-473.

7 In een brief die hij in oktober 1661 aan Hartlib stuurde, spreekt Dury over dit gevaar: ‘As for the thing he [Johannes Rulicius] blames me, for conversing with suspected persons Serrurier Boreel etc., that is a part of the disease whereof I must endeavour to cure him and some others, namely to let them see how they ought to converse as Christians with others although there may be some different opinions between us, and not to persecute men by politic power and practise without ever speaking to them’. M. Greengrass, M. Leslie en M. Hannon, *The Hartlib Papers*

(2013, vanaf hier HP), 4/4/36B. Gepubliceerd door HRI Online Publications, Sheffield en beschikbaar via: <https://hridigital.shef.ac.uk/hartlib/>.

8 De 'Hartlib Kring' of *Hartlib Circle* verwijst naar het netwerk van mensen van over heel Europa dat Samuel Hartlib door de jaren heen opbouwde. De mensen die de 'Hartlib Kring' vormden, hadden zeer verschillende achtergronden en interesses. Meestal communiceerden zij via brieven, maar velen van hen kenden elkaar persoonlijk of waren bevriend, en zagen elkaar met bepaalde regelmaat. John Young schreef over de Hartlib Kring: 'At its nexus, it [the Hartlib Circle] was an association of personal friends. Hartlib and Dury were the two key figures: Comenius, despite their best efforts, always remained a cause they were supporting rather than a fellow coordinator. Around them were Hübner, Haak, Pell, Moriaen, Rulise, Hotton and Appellius, later to be joined by Sadler, Culpeper, Worsley, Boyle and Clodius. But as soon as one looks any further than this from the center, the lines of communication begin to branch and cross, threading their way into the entire intellectual community of Europe and America. It is a circle with a definable center but an almost infinitely extendable periphery'. Zie John T. Young, *Faith, Medical Alchemy, and Natural Philosophy: Johann Moriaen, Reformed Intelligencer, and the Hartlib Circle* (Aldershot, 1998), 248. Zie ook de artikelen in Greengrass, *Samuel Hartlib and Universal Reformation*. Over Boreels rol in de Hartlib Kring zie verderop.

9 Voor een actuele beschrijving van Boreels leven, zie Quatrini, 'Adam Boreel', 17-177.

10 'John Dury, l'infatigable apôtre de la paix ecclésiale entre protestants'. Lécho, *Un christianisme 'sans partialité'*, 21.

11 Lécho, *Un christianisme 'sans partialité'*, 43.

12 Lécho, *Un christianisme 'sans partialité'*, 44-45.

13 Voor meer informatie, zie Batten, *John Dury*, 10-15; Lécho, *Un christianisme 'sans partialité'*, 45-59. Lécho laat zien dat de verbanning van Dury's vader en de strijd tussen arminiaanse en gereformeerde dominees hebben bijgedragen aan Dury's kerkopvattingen. Lécho, *Un christianisme 'sans partialité'*, 93-94.

14 Op 19 januari 1626 kwam Dury met de ouderlingen van zijn kerk samen en stelde hij hen enkele vragen die op zijn ziel en zijn geweten drukten. Het lijkt erop dat hij gewetensbezwaren had met betrekking tot zijn persoonlijke roeping, de gereformeerde opvatting van het ambt van dominee en een aantal leertechnische punten (die niet verder worden behandeld in het document van de Waalse Kerk te Keulen waarin Dury's geloofscrisis wordt beschreven). Lécho stelt dat we deze gewetensbezwaren niet moeten toeschrijven aan Dury's jonge leeftijd, maar als de eerste tekenen van zijn spiritualisme en zijn latere oecumenische activiteiten. Zie Lécho, *Un christianisme 'sans partialité'*, 62-71.

15 Young, *Durie, John*; Lécho, *Un christianisme 'sans partialité'*, 59-84.

16 Batten, *John Dury*, 18-19; Lécho, *Un christianisme 'sans partialité'*, 88-93.

17 Batten, *John Dury*, 23-83; Young, *Durie, John*.

18 Batten, *John Dury*, 84-91.

19 Batten, *John Dury*, 149-177; Young, *Durie, John*.

20 Batten, *John Dury*, 178-195; Young, *Durie, John*.

21 Batten, *John Dury*, 195-197; Young, *Durie, John*; Lécho, *Un christianisme 'sans partialité'*, 21-25.

22 HP 20/11/15A-28B.

23 HP 20/11/28A.

24 Ernestine G.E. van der Wall, *De Mystieke Chiliast Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn Wereld* (Dordrecht, 1987), 106.

25 Quatrini, *Adam Boreel*, 49-51.

26 Voor meer informatie over Hartlibs missie, zie Charles Webster (red.), *Samuel Hartlib and the Advancement of Learning* (Cambridge, 1970); Mark Greengrass, Michael Leslie en Timothy

Raylor (red.), *Samuel Hartlib and Universal Reformation: Studies in Intellectual Communication* (Cambridge, 1994); Charles Webster, *The Great Instauration: Science, Medicine and Reform, 1626-1660* (Oxford, 2002).

27 HP 3/3/32B-33B. Een uittreksel van deze zelfde brief is gepubliceerd door Ernestine van der Wall, zie Ernestine G.E. van der Wall, "Without Partialitie Towards All Men": John Durie on the Dutch Hebraist Adam Boreel', in: J. van der Berg en Ernestine G.E. van der Wall (red.), *Jewish-Christian Relations in the Seventeenth Century. Studies and documents* (Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 1988), 145-149.

28 Quatrini, *Adam Boreel*, 67-70.

29 Quatrini, *Adam Boreel*, 65-66 en 103-111.

30 "Nec meæ curiositati hac in parte solum indulgeo, sed maius quid ob oculos habeo, quod per dei gratiam ad promotionem tuarum cogitationum gradum struere poterit; si propensiores nostrorum hominum affectus, erga iudæorum conversionem fovere, et legitimis viis promovere licuerit. quis scit an non media subsidiaque tuo studio necessaria, quæ sine intermissione quæsivimus hactenus, tandem obtineri non poterunt, si ad justam maturitatem perducantur inclinationes illorum, quibus hæc de iudæorum conversione cogitata cordi sunt?" (HP 1/31/1B).

31 Young, *Durie, John*; Quatrini, *Adam Boreel*, 113-123.

32 Quatrini, *Adam Boreel*, 120-123.

33 'Ne post traditam possessori tuo bibliothecam suspensus haereas, incertus quid acturus sis, si placet apud me divertere et communibus studiis consulamus Christi Domini regno, publicæ aedificationi et paci. Plerique enim quæ sua sunt quaerunt, non quæ sunt Christi Jesu. De te autem, mi frater, multis a pluribus retro annis cognitis argumentis plane persuasus sum te ex animo regni Christi Domini propagationem intendere'. Ernestine van der Wall, 'The Dutch Hebraist Adam Boreel and the Mishnah Project. Six Unpublished Letters', in: *LLAS* 16/ 2 (1989), 258.

34 'Caeterum norit fraternitas vestra, amicum nostrum P. Serrarium iisdem in aedibus habitare ubi olim, nempe *op de printze gracht, by de brouwerij van't roode hert*. Ei tuas per oeconomam tradendas curavi, quæ mecum juxta tibi omnique familiae tuæ omnia ab omnis boni auctore Deo felicia precatur'. Van der Wall, 'The Dutch Hebraist', 260.

35 De hierboven geciteerde brief, door Boreel op 10 augustus 1660 gestuurd, is de laatste uit de correspondentie tussen Dury en zijn Nederlandse vriend. Er is echter geen aanleiding om te denken dat zij niet ook na 1660 met elkaar in contact bleven. Integendeel, Dury's brieven aan Hartlib bevatten enkele nuttige aanwijzingen die lijken te bewijzen dat Dury Boreel een paar keer heeft ontmoet in 1661, toen de Schotse theoloog opnieuw naar de Republiek reisde. Zie Quatrini, *Adam Boreel*, 136-138.

36 Zie Lécho, *Un christianisme 'sans partialité'*, 193-198, 208-217, 234 en 246; Quatrini, *Adam Boreel*, 327-357.

37 Zie Lécho, *Un christianisme 'sans partialité'*, 255-286; Quatrini, *Adam Boreel*, 321-326.

38 Zie Lécho, *Un christianisme 'sans partialité'*, 85, 123-126, 167-68 en 214-216; Quatrini, *Adam Boreel*, 293-304.

39 HP 3/3/33A.

40 [Adam Boreel], *Ad Legem et ad Testimonium, sive erotematica propositio et deductio quorundam conscientiae casuum; præcipuè de publico Novi Testamenti cultu; aliisque, Christianismo vel necessariis, vel utilibus: exhibita Christianorum ecclesiis et coetibus illis, qui solam Veteris et Novi Testamenti scripturam pro unico fidei et morum canone profitentur* (1645).

41 'Ratio, ob quam libellum Ad legem et Ad testimonium scripsi, hæc est, quòd, quum animadverterem, Christianismus, qui pacis esse societas debebat, dissidiis de Religione undique miserè distractum, doluerim. Et quænam resarciendi ratio hodiernis Ecclesiis adhiberi posset, diu mecum ac seriò considerarim'. Adam Boreel, 'Quoad hodiernos cognitos coetus, solam S. Scripturam pro fidei et morum canone profitentes', in: Adam Boreel, *Scripta Adami Borelii Posthuma*.

Quibus praefixus ejusdem tractatus: Ad Legem et Testimonium; olim editus, cum annexis in fine nonnullis aliis ad haec spectantibus (Amsterdam, 1683), 105.

42 Zie art. CXX, CXXX, CXXXII, CXXXIV, CXXXV, CXLI, CXLII, CXLIV, CXLV, CL, CLIV, CLVIII, CLXXIV, in: [Boreel], *Ad legem*, 54, 57, 58, 60-62, 64-66, 70.

43 ‘Tum quaerendum est; utrum diutius dubitari possit, unde tot ac tantae in ecclesia christiana rixae contentiones et schismata pullularint, ac etiamnum pullulent; quum appareat, hujus indaginis neglectum, turbarum illarum causam exstitisse atque etiamnum esse; videlicet, quod non animadversa aut susque deque habita carentia personarum ac debitorum illorum donorum, quae ad debitam ecclesiae nomine Dei seu pro Deo legatione fungendo administrationem sufficientia, nempe ὁλως insitè indubiè merequè vera erant; nihilominus tamen illius aevi ecclesiarum ministri, aliisque deinceps, perinde ac tales personae talibusque donis instructae, ecclesias nomine ut dictum Dei ante debite erectas collectas et rectas continuare Dei nomine id est Dei loco et auctoritate seu pro Deo legatione fungendo, [...]; aut novas similiter erigere colligere et regere Dei nomine id est loco et auctoritate Dei seu pro Deo legatione fungendo voluerunt’, in: [Boreel], *Ad legem*, 61.

44 ‘Tum quaerendum est; Utrum in SS. literis loca habeantur (in quibus non quidem instituat mandetur aut beneplacitè permittatur, sed) unde aliquatenus colligi possit, a Deo tolerari, quod jam dicto Ecclesiae statu defectivo, Ecclesiae in Dei displiciti tolerantia, et ad populi sui jam dictos defectus aliosque eatenus conniventia, a talibus ejus membris cum summa animi κἀτηφέια, erigantur colligantur et regantur: non quidem Dei nomine id est loco et auctoritate Dei seu pro Deo legatione fungendo, id enim ὁλως insitè indubiè merequè verè cum ὁλως insitè indubiè merequè veris tantummodò fieri debet, quibus requisitis, ab aevo hodieque destituimur: sed Dei quidem praevia ad id (ut dictum est) tolerantia et conniventia, et quamproximè fieri potest ὁλως insitè indubiè merequè verè cum ὁλως insitè indubiè merequè veris: attamen auctoritate duntaxat talis Christianismi Ecclesiastica, nomine membrorum, talis Ecclesiae respectivorum seu tanquam membra talis Ecclesiae respectiva, et jure vocationis talium Christianorum communis; ita ut error ibi tolerari possit ac debeat?’ [Boreel], *Ad legem*, 58. Zie ook: Boreel, *Quoad hodiernos cognitos coetus*, 108.

45 [Boreel], *Ad legem*, 58.

46 ‘Ut hac ratione, singula caetuum illorum membra [...] absque ullis seditionibus aut schismatibus, cultui illi conniventiae, singula inquam suo manentia in caetu, in pace sese addicere, in eoque unanimitè cum aliis similibus caetibus coalito, retineri possint.’ [Boreel], *Ad legem*, 68. Zie ook: Boreel, *Quoad hodiernos cognitos coetus*, 108.

47 ‘Ipsissimae SS. literae prout sunt et jacent, publicè offeruntur [...] pro unico ὁλως insitè indubiè merequè vero medio ecclesiastici in communibus fundamentalibus regiminis, et mutae itidem mediante sermone aedificationis publicae, quae ipsi S. Scripturae subordinata.’ [Boreel], *Ad legem*, 70-71.

48 ‘S. Scriptura praelectione pro unico veri Dei auditu, et communibus fundamentalibus pro mutua exhortatione, regimine, etc., adhibitis’, Boreel, *Quoad hodiernos cognitos coetus*, 108. Zie ook: [Boreel], *Ad legem*, 71.

49 [Boreel], *Ad legem*, 39-46.

50 ‘Ab iis vero qui per auditum et lectionem solius S. Scripturae fundamentalem suam fidem jam consequuti fuerint, collationes ad donorum communicationem atque exercitium publice haberi possent (analogice ad 1Cor. 14) modo id decenter ac ordine fiat, quod ut hodierno tempore obtineatur, in solis fundamentalibus communibus ibi subsistendum erit, iis nempe materiis, ac articulis, eorumque deductionibus istis, in quibus omnes, qui solam S. Scripturam, prout est et jacet, pro unico fidei et morum canone recipiunt, prorsus omnino conveniunt’, Adam Boreel, ‘Scriptum generale de tutissimo ad Deum via; fide; verbo fidei, medio ad illam; cultu: prapue quoad hodiernos cognitos ecclesiastas, ac populum iis addictum,’ in: Boreel, *Scripta Adami Borelii*

Posthuma, 103-104. Zie ook: Boreel, *Pacis ecclesiasticae propempticon*, in Boreel, *Scripta Adami Borelii posthuma*, 150.

51 'De reliquis autem, in quibus non una est omnium mens ac sententia, privatim conferre liceat; nullo tamen publico, qui religiosi cultu nomine veniat, cum iis exercitio habito, propter schismatis metum, quod hodierno tempore inde facile atque in proclivi est', Boreel, *Scriptum generale*, 104.

52 Boreel, *Scriptum generale*, 248-250.

53 John Dury, *A Summary Discourse Concerning the Work of Peace Ecclesiasticall, How It May Concurre with the Aim of a Civill Confederation amongst Protestants* (Cambridge, 1641), 12-13.

54 John Dury, *Certaine Considerations Shewing the Necessity of a Correspondencie in Spirituall Matters betwixt all Protestant Churches. An Especiall Meanes for Effecting Whereof, and Healing Our Present Breaches, Would Be a Nationall Synod* (1642), 5. In *Motives to Induce the Protestant Princes to Mind the Work or Peace* zegt Dury zelfs dat sommige dominees 'have been hired to maintaine the pretences of a fundamentall difference betwixt the Reformed and the Lutheran religion', [John Dury], *Motives to Induce the Protestant Princes to Mind the Worke of Peace Ecclesiasticall amongst Themselves* (1639), 5.

55 Léchot, *Un christianisme 'sans partialité'*, 93-94.

56 Léchot, *Un christianisme 'sans partialité'*, 311-312. Zie ook: Léchot, *Un christianisme 'sans partialité'*, 159-160.

57 [Dury], *Motives to Induce the Protestant Princes*, 16-17.

58 [Dury], *Motives to Induce the Protestant Princes*, 20.

59 [Dury], *Motives to Induce the Protestant Princes*, 20-21.

60 [Dury], *Motives to Induce the Protestant Princes*, 21.

61 [Dury], *Motives to Induce the Protestant Princes*, 22-23. Over het nut van de fundamentele grondbeginselen van het christendom zie ook: Léchot, *Un christianisme 'sans partialité'*, 332-333.

62 Dury, *A Summary Discourse*, 5-6.

63 'If all parties be brought to think upon fundamentall truths and duties, that is to say, to shew not so much what is in this or that point truth or errour, as to shew from the generall undoubted ground what is a truth necessary to be known by every body unto salvation, and what is a damnable errour, then there will be none occasion either of jealousies in the generall treaties, or of strife in the particular positions, because it will be granted before-hand that no truth or errour should give occasion of division and earnestnesse in debate, but such as are within the compasse of matters necessary to be known unto salvation', Dury, *A Summary Discourse*, 40-41; zie ook 6-7. In een werk in manuscript uit 1637 definieerde Dury een fundamentele leerstelling als een religieuze waarheid waarvan de kennis en uitoefening noodzakelijk zijn om eeuwige zaligheid in Christus te bereiken: 'Fundamentale stricto sensu voco, tale <religiosis> veritatis caput, sine cujus expressâ cognitione et professione, nemini vera spes salutis aternæ in Christo obvenire, aut sarta tecta esse potest. [...] Hoc ergo mihi fundamentale hoc loco est, quod omni homini absolutè scitu & factu necessarium est: idque explicatâ (ut loquuntur) cognitione, et apertâ professione, ut vitam aternam sibi aut alijs tutò adjudicare queat; et quo deficiente id certò fieri non potest', John Dury, *Brevis discursus de fundamentalibus verae religionis capitibus, ex quibus confessionem fidei christianae confici convenit*, HP 17/12/2B.

64 John Dury, *An Epistulary Discourse. Wherein (amongst other particulars) these following questions are briefly resolved. I. Whether or no the state should tolerate the independent government? II. If they should tolerate it, how farre, and with what limitations? III. If they should not tolerate it, what course should be taken to bring them to a conformity with the Presbyterials?* (Londen, 1644), 2-3, 4 en 33. Over Dury's ideeën over de interpretatie van de Schrift, zie: Léchot, *Un christianisme 'sans partialité'*, 411-482.

65 ‘Therefore the uniformitie of publike worship is not to be esteemed by meere circumstantial, which ought not to be too precisely determined, but by the fulnesse of substantial agreeing, and by the consent of a latitude under certaine rules of brotherly correspondencie therein betwixt united churches’, Dury, *An Epistulary Discourse*, 41.

66 Meer verwijzingen naar de grondbeginselen als het middel om het christendom te verenigen kunnen in Dury’s andere werken worden gevonden. Zie John Dury, *A Memoriall Concerning Peace Ecclesiasticall Amongst Protestants* (Londen, 1641), 6; John Dury, *A Model of Church-Government: or, The Grounds of the Spirituall Frame ad Government of the House of God. Shewing, what the Holy Scriptures have therein delivered; what the best Reformed churches do practise; what the tender consciences may rest in. For the better satisfaction of such as scruple at the work of Reformation, declared and appointed by severall ordinances of Parliament* (Londen, 1647), D2r-v; [John Dury], *Irenicum, in quo casus conscientiae praecipui, de viis quaerendae et constituendae inter ecclesias evangelicas religiosae pacis, breviter proponuntur et deciduntur: ad exploranda super iis pie doctorum judicia: vel ad obtinendum super eorum decisione eorundem consensum* (Londen, 1654), A2r-v; [John Dury], *Brevis disquisitio de doctrinis veri christianismi fundamentalibus* (1672), 6r.

67 Jacob Acontius, *Stratagematum satanae libri octo. Iacobo Acontio auctore. Accessit eruditissima epistola de ratione edendorum librorum, ad Ioannem Wolfium Tigurinum, eodem auctore* (Bazel 1565).

68 Voor meer informatie over Acontius en zijn werk, zie: Giorgio Caravale, *Censorship and Heresy in Revolutionary England and Counter-Reformation Rome. Story of a Dangerous Book*. Vertaald door Frank Gordon (Cham, 2017).

69 Jacob Acontius, *Satans Stratagems, or the Devils Cabinet-Councel Discovered. Whereby he endeavors to hinder the Knowledge of the Truth, through mans Delusions. Wherein is bid open an easie way to end controversies in Matters of Conscience, by setting down the right order of Disputation in Points of Religion, that so Truth may be known from Error. Whorty to be perused by all Christians of different Judgements, in this juncture of time. Together with Arguments to each Book, for the ease of the Reader. By Jacobus Acontius, a Learned and Godly Divine banished for the Gospel. As also the Testimonies of some Ancient Divines, together with an Epistle Written by Mr. John Goodwin. And Mr. Dury Letter Touching the Same* (Londen, 1648), A2v.

70 Op 9 september 1654 schreef Dury aan Hartlib: ‘as for the printing of Acontius I would have you to suspend the resolution a while as yet, till I give you notice of the seasonableness of the time wherein it may bee done, when; our deliberations shall fall upon the subject of toleration and moderation and the Rules of handling controversies to edification then it will bee seasonable, but now it will not yet bee borne with all, and my analysis of him may preiudice the busines I now have in hand’, HP 4/3/32A. Zie ook: Léchot, *Un christianisme ‘sans partialité’*, 322-323, 340-341 en 347-349. Dury verloor echter niet zijn interesse in het onderwerp van de essentiële leerstukken van de christelijke godsdienst. Integendeel, in 1657 publiceerde hij anoniem een werk waarin hij een aantal doctrines beschrijft die als grondbeginselen konden worden opgevat. Zie Léchot, *Un christianisme ‘sans partialité’*, 327.

71 Léchot, *Un christianisme ‘sans partialité’*, 324-325. Thomas Goodwin publiceerde in 1654 een lijst grondbeginselen van het christelijke geloof op basis van degene die John Owen in 1652 had uitgegeven. Zie Thomas Goodwin et al., *The Principles of Faith by Mr. Tho. Goodwin, Mr. Nye, Mr. Sydrach Simson, and other Minitors, to the Committee of Parliament for Religion, by Way of Explanation to the Proposals for Propagating of the Gospel* (1654).

72 Léchot, *Un christianisme ‘sans partialité’*, 326-327. *Harmonia Confessionum Fidei* werd in 1581 door Jean François Salvart gepubliceerd. Zie Francis Higman, “L’*Harmonia Confessionum fidei*” de 1581”, in: Michel Péronnet en Marie-Madeleine Fragonard (red.), *Catéchismes et confessions de foi. Actes du VIIe colloque Jean Boisset* (Montpellier, 1995), 243-259.

73 Léchot, *Un christianisme ‘sans partialité’*, 327-330, 355.

74 Léchoť, *Un christianisme 'sans partialité'*, 330-331.

75 'Per fundamentales doctrinas intelliguntur tales enunciationes de rebus ad poenitentiam, fidem, et obedientiam pertinentibus, quibus intellectis et admissis omnia alia ad pietatem utilia dogmata ijs sup̄st̄rui poterunt; et quibus non intellectis aut negatis omnia alia evertuntur vel ad pietatem nihil proderunt.' [John Dury], *Brevis disquisitio de doctrinis veri christianismi fundamentalibus* (1672), 2r.

76 'We beleeeve also that the gathering together of professors into one body is lawfully performed when they professedly give up themselves unto God through the ministry of the testament which Christ hath instituted, and by their professed subjecting of themselves to all the ordinances of Gods house, which make the beleeevers as one in the covenant with God, so one with each other before the world in the profession thereof to Gods glory. (...) And although in some respect all are bound alike to administer their gifts to each other by themselves, yet we beleeeve that the eldership is more especially bound to oversee the wayes of their flocks, and to make use of the keyes of the kingdom of heaven towards them, to open and shut the dore of comfort unto them as they shall find cause: and that the deaconship is more particularly obliged to consider the bodily necessities of the saints, and to distribute the contributions of professors to such as stand in need thereof'. John Dury, *An Earnest Plea for Gospel-Communion in the Way of Godliness, Which Is Sued for by the Protestant Churches of Germanie, unto the Churches of Great Britain and Ireland: in a Letter Written by Them to These, Which Was Sent Hither to That Effect, by the Hand of John Dury, Minister of the Gospel* (Londen, 1654), 28-29.

77 Zie Léchoť, *Un christianisme 'sans partialité'*, 259-269.

78 Francesco Quatrini, "Haec refero ut videas, quid sublatus inter nos ordo pariat, et quid illimitata inter omnes prophetandi libertas producat tandem"; John Dury and Adam Boreel on Collegiant freedom of speech', in: *Journal of the History of Ideas*, te verschijnen

79 Quatrini, *Adam Boreel*, 293-304; Quatrini, *Jesus Nazareus Legislator*, 61-70.

80 [John Dury], *Certain Positions Concerning the Fundamentals of Christianity, Which Brings Salvation to All That Entertain Them* (Londen, 1657), A2v-A4r; [John Dury], *Brevis disquisitio de doctrinis veri christianismi fundamentalibus* (1672), 3v-4v. Het is niet helemaal zeker of Dury dacht dat deze doctrines grondbeginselen vormden of eerder een lijst met grondbeginselen die beoordeeld zouden moeten worden door 'the godly wise in the nation', zoals Dury het noemt in het voorwoord van *Certain Positions*. In datzelfde werk poneert Dury zelfs een stelling die strijdig lijkt met de lijst die hij net beschreven heeft. Hij zegt dat mensen met de 'meanest capacities', die het grootste deel van de eerder door hem opgestelde leerstellingen niet kunnen begrijpen, zaligheid kunnen bereiken door eenvoudig te geloven in God en in Jezus Christus als de redder van de mensheid 'if they love God for Christ his sake, and believing in him are willing to obey his commandements, and do call upon his name'. Als dit zo is, dan betekent dit dat ontwikkelde mensen meer fundamentele grondbeginselen nodig hebben om zalig te worden dan de gewone man, óf dat de doctrines die Dury weergeeft als fundamentele grondbeginselen helemaal geen fundamentele grondbeginselen zijn. Om Dury's ideeën op dit punt duidelijk te krijgen zou het nuttig zijn een nauwgezet onderzoek te doen naar de hierboven genoemde werken, naar een handschrift van Dury getiteld *Brevis discursus de fundamentalibus verae religionis christianae, ex quibus confessionem fidei christianae confici convenit* uit 1637 en naar zijn *An Earnest Plea for Gospel-Communion*. Zie ook Léchoť, *Un christianisme 'sans partialité'*, 311-350.

81 Dury, *An Earnest Plea*, 11-12.

82 'When these things are thoroughly handled [the precognitions], and all scruples which may be raised concerning the same are taken away, so that a rational man, who is without prejudice, shall have no cause for want of the discovery of truths of this nature to make any further doubt thereof; I suppose the ground is prepared upon which the fundamentals of divine faithe, that is, the doctrine of revealed truths (which by natural reasoning no man can reach unto) may be offered.' In

de volgende zinnen voegt Dury toe: ‘These *praecognita*, are *prae-supponenda*, but not *principia*, because I take a principle of godliness to be such a truth, from which a conclusion of divine faith and love may flow: but that cannot flow from any truth which is entertained upon meer natural grounds, as I suppose, without spiritual revelation an illumination: for divine faith, as it is the gift of God, and not the product of humane reasoning; so it must needs have a higher principle then these precognitions, namely some truths, as revealed immediately by God unto the conscience to convince it, that he doth offer himselfe unto it to be a saviour’. Dury, *An Earnest Plea*, 17.

Dopersporen

Doperse geschiedenis: zichtbaar en tastbaar

ASTRID VON SCHLACHTA

Doperse geschiedenis zichtbaar maken is zo eenvoudig niet. De doperse geschiedenis is immers vaak verborgen gebleven: mensen kwamen clandestien samen of immigrerden – hoewel getolereerd – in het geheim. Het is niet altijd mogelijk plaatsen die in bronnen worden genoemd te identificeren en te lokaliseren. Ondanks deze problemen bleef de wens bestaan sporen uit de regionale geschiedenis van dopers zichtbaar te maken, hun wegen te kunnen bewandelen. Ook het idee om door middel van informatieborden of brochures mensen over deze geschiedenis te informeren kwam steeds opnieuw naar voren. Door middel van enkele nieuwe projecten laten we nu die wens realiteit worden.

Sedert 2015 bestaan de *dopersporen* ('Täuferspuren') in Kraichgau (in Baden-Württemberg). Twaalf informatieborden markeren de plaatsen waar in de geschiedenis doperse gemeentes zijn geweest tussen Heidelberg, Heilbronn en Pforzheim. Regelmatig georganiseerde reizen leiden geïnteresseerden langs zeer verschillende plaatsen. De eerste reis in oktober 2015 markeerde de opening van deze 'doperweg'. Mensen die niet deelnemen aan een georganiseerde reis, kunnen informatie vinden in een rijk geïllustreerde en van kaarten voorziene brochure die in het onderzoekscentrum Weierhof te verkrijgen is.

Typisch voor de *dopersporen* in Kraichgau is dat tot nu toe alleen plaatsen met informatieborden zijn opgenomen waar samenkomsten van dopers hebben plaatsgevonden. Zo is er bijvoorbeeld aandacht voor de doperse kelder in Steinsfurt (tegenwoordig een stadsdeel van Sinsheim). Onder het woonhuis van de weduwe van de Zwitserse immigrant Heinz Menth kwamen de dopers hier telkens weer samen om hun godsdienstoefening te vieren. Omdat deze godsdienstoefeningen in die tijd illegaal waren, namen de autoriteiten in maart 1661 maatregelen om ze te beletten. De deelnemers moesten een hoge geldstraf betalen. De verhoren brachten aan het licht dat de dopers gedurende de winter in de kelder van de weduwe Menth samenkwamen; in de zomer daarentegen troffen ze elkaar in de bossen.

Die doperse clandestiene gemeenten in Kraichgau bestonden destijds uit Zwitserse immigranten, die sedert het einde van de dertigjarige oorlog (1618-1648) naar de regio toe gekomen waren om aan de harde vervolgingen in de gereformeerde Zwitserse kantons te ontkomen. Deze immigratie was in eerste instantie niet door een besluit van de overheid gelegitimeerd. Daarom konden ook geen openbare godsdienstoefeningen gehouden worden. Pas een jaar nadat de samenkomsten in 1662 in Steinsfurt waren gestopt, kwam er een verordening de doperse samenkomsten niet langer te verhinderen. Het ging hier nog om een stilzwijgende dulding. Tegelijkertijd werd besloten van de deelnemers aan de doperse samenkomsten een hoofdelijke belasting te vorderen. In 1664 werd vastgelegd dat de samenkomsten ook formeel zouden worden toegelaten, zij het 'in beschränktem Ausmaß'. De doperse kelder in Steinsfurt staat al met al symbool voor de toenemende doperse activiteit in Kraichgau.

Een andere plek die door een informatiebord zichtbaar wordt gemaakt, is de 'wederdoperkerk' in het bos bij Wagenbuch, gelegen tussen Bad Rappenau en Sinsheim. Deze plaats is kenmerkend voor een dopers leven dat zo vaak goeddeels onzichtbaar was. De 'wederdoperkerk' is namelijk een veldnaam, die wel eens zou kunnen duiden op de plaats waar dopers in de open lucht hun samenkomsten hielden.

Reizen we de sporen van dopers in Kraichgau verder langs, komen we langs boerenhoven die mennonieten geleidelijk in bezit hebben genomen. Deze boerenhoven tonen het toenemend economisch succes van de dopers. Vaak kreeg het gemeentelven van de dopers op deze boerenhoven vorm. Een voorbeeld is de Immelhäuser Hof waar de familie van de uit Zürich afkomstige Max Oberholzer zich settelde. Leden van de familie Oberholzer waren al eerder aanwezig geweest bij een samenkomst in de doperkelder Van Steinsfurt. De Immelhäuser Hof staat model voor de acceptatie die de dopers in Kraichgau in de jaren '60 van de zestiende eeuw in hoog tempo ten deel viel. In 1666 meldde Jakob Lumpert, Amtmann (een positie die vergelijkbaar is met die van een Nederlandse schout) van de Kurpfalz, aan de autoriteiten in Hilsbach dat de dopers van de Immelhäuser Hof, maar ook die van andere plaatsen, vlijtig de bossen kapten, moerassen drooglegden en al hun rekeningen stipt betaalden. De doperse gemeente van de Immelhäuser Hof heeft tot 1912 bestaan. Toen ging ze op in de nieuwe gemeente van Sinsheim. Vandaag de dag bestaat op de Immelhäuser Hof nog altijd de oude begraafplaats met de oude doperse graven. Het informatiebord bij de doperse gemeente te Sinsheim vertelt over de recente geschiedenis van de dopers. Te Sinsheim

kwamen de dopers vanaf 1912 samen in het gebouw voor de lutherse inwendige zending. In 1997 wijdden de dopers eindelijk hun eigen kerkgebouw in.

De *dopersporen* te Kraichgau waren de eerste van een reeks. Ook in andere regio's werden initiatieven genomen om het dopers verleden zichtbaar te maken. Tijdens een workshop van de doperse gemeentedag in Regensburg in 2017 vertelde de Mennonitische Geschichtsverein in een grotere kring over dit project. De resultaten van de regionale werkgroepen maakten duidelijk dat in vele regio's genoeg plaatsen bestaan aan de hand waarvan de doperse geschiedenis zichtbaar kan worden gemaakt.

De eerste regio die na Kraichgau concreet met het ontwerp van een route begon, was Rijnland-Pfalz. Ook hier heeft zich een tot de verbeelding sprekende immigratiegeschiedenis afgespeeld. Deze had alles te maken met de ontvolking na de dertigjarige oorlog. In 1664 werden de dopers door de zogenaamde 'Mennisten-concessie' opgeroepen het land weer bewoonbaar te maken. Evenals in Kraichgau kwamen vooral dopers uit de Zwitserse gereformeerde kantons. Deze immigratie was zonder de hulp van Nederlandse dopers waarschijnlijk niet mogelijk geweest. Het Fonds Buitenlandsche Nooden zorgde voor financiële en logistieke steun. De hedendaagse doperse gemeenten in Rijnland-Pfalz gaan grotendeels terug op deze zeventiende-eeuwse immigratie. Een tweede immigratiegolf beleefde deze regio driehonderd jaar later, na de tweede wereldoorlog. Toen kwamen Westpruisische dopers naar de regio. De gemeenten Enkenbach en Neuwied groeiden door deze immigratiegolf sterk. De voor de doperse vluchtelingen met Amerikaanse hulp gebouwde kernen in Neuwied-Torney en in Enkenbach getuigen van deze episode uit de geschiedenis. Zij zullen deel uitmaken van de *dopersporen*.

In Rijnland-Pfalz is sedert 2016 een regionale werkgroep actief, die uit een veelheid van mogelijke doperplaatsen, die plaatsen uitzoekt die representatief zijn en inzicht bieden in de sociale en theologische ontwikkeling van de dopers en ook nog eens een 'interessante' geschiedenis vertellen. Dit project is aangemeld bij het Europese stimuleringsprogramma 'LEADER'. Het resultaat daarvan is nog niet bekend. Desondanks is deze werkgroep vast aan de slag gegaan. In tegenstelling tot Kraichgau besloot de werkgroep 'Dopersporen Rijnland Pfalz' niet alleen plaatsen van samenkomst uit heden en verleden in de route op te nemen, maar ook de woonplaatsen van dopers zoals hoven, werkplaatsen en begraafplaatsen. Daarnaast worden ook wegen opgenomen waarlangs gelovigen en voorgangers naar hun kerkdiensten zijn gegaan. Zo heeft tussen Deutschhof bij Bad Bergzabern en de Geisberg bij Wissem-

bourg (in de Elzas) een Mennistenpad bestaan. Tussen Diemerstein en Fischbach lag het ‘dodenpad’. Diemerstein had namelijk geen begraafplaats zodat overleden dopers toentertijd naar Fischbach moesten worden gebracht. Onderdeel van dit project is daarnaast de verklaring van straatnamen met een link naar de doperse geschiedenis zoals bijvoorbeeld de ‘Mennonitenstraße’ in Kaiserslautern.

In 2017 werden de eerste twee borden bij doperse ‘highlights’ in Rijnland-

Pfalz geplaatst. Aan de kerk van de doopsgezinde gemeente te Ibersheim hangt een bord dat nog sterk lijkt op de borden die voor de dopersporen in Kraichgau zijn gebruikt. In november 2017 echter werd een bord met een nieuwe lay-out onthuld ter ere van het 150 jarig bestaan van de school van Weierhof, die in 1867 door dopers werd gesticht. De lay-out van dit bord wordt ook gebruikt voor de andere dopersporen in Rijnland Pfalz. De bedoeling is dat op de borden een QR-code komt die doorlinkt naar de website www.täuferspuren.de. Via de website zullen dan ter plekke hoorspelen en gesproken teksten te beluisteren zijn. Ook zal daar literatuur te vinden zijn. Daarnaast worden kaarten gemaakt met routes langs sporen van dopers die men te voet, met de fiets of per auto kan afleggen. De bedoeling is dat deze kaarten op de website beschikbaar komen en dat er daarnaast brochures komen met kaarten en gedetailleerdere informatie dan op de borden in het landschap mogelijk is. Denkbaar is ook om op basis van deze regionale brochures een Duitse ‘Täuferführer’ te vervaardigen of om dit in Europees verband te doen. Dit idee is al meermaals geopperd, maar het is nog nooit concreet geworden. Het voorbeeld voor een dergelijke doperse reisgids is het boek dat Jan Gleysteen in 1984 uitgaf onder de titel ‘Mennonite Tourguide to Western Europe’. Het boek is een pareltje maar na 1984 heeft de tijd niet stilgestaan!

Met het oog op het jubileum van 2025 bieden de *dopersporen* een kans verschillende regionale geschiedenissen met elkaar te verbinden. Interesse in een dergelijke onderneming bestaat al in Noord-Duitsland, maar ook in Oostenrijk bekijkt men of het mogelijk is de *dopersporen* tot daar uit te breiden. Vanuit Rijnland-Pfalz bestaan contacten met de Franse doopsgezinde geschiedvereniging (AFHAM): er bestaan namelijk vele oude verbindingen tussen de zuidelijke Pfalz en de Elzas. Ook elders gebeurt al een en ander: zo is er in Salm in de Elzas een route die de doperse geschiedenis van die streek belicht. In Leer (Oost-Friesland) bestaan eveneens routes die de reiziger in de sporen van de dopers laten treden; voor Zwitserland bestaat al een uitvoerige brochure.

De *dopersporen* nodigen uit om te voet, op de fiets of per auto de geschiedenis van de dopers te ervaren. Ter plekke kunnen mensen die geschiedenis meemaken en zich informeren over ontwikkelingen die de gemeentes hebben gestempeld. De doperse geschiedenis is een veelkleurige geschiedenis van vervolging, verdrijving en dood, maar ook van tolerantie en integratie. Het zou een mooi doel zijn door middel van de *dopersporen* en doperpaden de Europese verspreiding en de verbinding van de verschillende doperse groepen zichtbaar te maken.

Het sterfjaar van Dirck Jacobsz Leeuw herzien: niet 1652 maar 1664

RUUD LAMBOUR

In de dubbeltentoonstelling *Ferdinand Bol en Govert Flinck. Rembrandts meesterleerlingen*, gehouden van 13 oktober 2017 t/m 18 februari 2018 in Museum Het Rembrandthuis en het Amsterdam Museum, was ook een schilderij te zien dat eigendom is van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente van Amsterdam (VDGA). Het betreft het portret dat Govert Flinck (1615-1660) schilderde van zijn neef Dirck Jacobsz Leeuw (geb. 1614/1615). Het portret is gedateerd 1636, maar technieken als röntgenfotografie en infraroodreflectografie hebben onthuld dat de oorspronkelijke extravagante en kleurrijke kleding van de jonge vrijgezel omstreeks 1647 door Flinck is overschilderd met de dan heersende sobere mode van een gehuwde volwassene.¹ De provenance van het schilderij laat zich als volgt samenvatten.² Eerst had Jacob Leeuw Dircksz (1639-1703) het als enig kind van de geportretteerde geërfd, maar door het tweede huwelijk van diens weduwe Eva Baltus (1656/1657-1720) met Arent van de Rijp (1664/1665-1729) was het tot 1832 in het bezit van de doopsgezinde families Van de Rijp en Van de Rijp Centen. De laatste erfgenaam was het Rijnenhofje, dat al sinds 1747 eigendom is van de VDGA. In 2008 kreeg Museum Het Rembrandthuis dit vroegste door Flinck gesigioneerde schilderij in bruikleen.

Zoals ik in het *Rijksmuseum Bulletin* als co-auteur onder meer heb aange-toond, was de geportretteerde op 18 mei 1664 nog springlevend.³ Desondanks persisteert de catalogus bij de dubbeltentoonstelling bij 1652 als zijn sterfjaar.⁴ Dirck Leeuw, die altijd tekende als ‘Dirck Leeuwen’, wordt namelijk tot nu toe geacht dezelfde persoon te zijn als de ‘Dirck Lewen uit de Molenstraat’ (Roomolenstraat) die op 1 oktober 1652 in de Oude Kerk van Amsterdam is begraven. Aangezien hij in 1643 voor 17.100 gulden een huis op de Lauriergracht (nu nr. 80) had gekocht, dat pas in 1768 door de erfgenamen van Eva Baltus van de hand werd gedaan, was de Molenstraat als sterfhuisadres niet goed te verklaren. De oplossing hiervoor is echter heel simpel: deze ‘Dirck Lewen’ is slechts een naamgenoot. Om definitief een eind aan de hardnekkige 1652-traditie te maken, zal ik in deze korte bijdrage met nieuwe

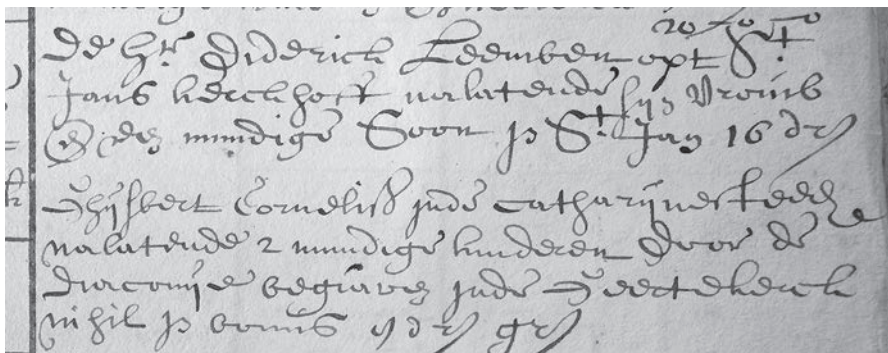

Govert Flinck, *Portret van Dirck Jacobsz Leeuw* (1614/1615-1664), 1636-1647. Doek, 65 x 47,5 cm (Amsterdam, Museum Het Rembrandthuis (bruikleen VDGA)).

archiefvondsten aantonen hoe de geportretteerde wel het jaar 1652 maar niet het jaar 1664 heeft overleefd.⁵

Onze Dirck Leeuw werd in 1661 door een notaris te Utrecht als inwoner van die stad aangeduid.⁶ Doordat zijn naam niet voorkomt in de (lacuneuze) lijsten van nieuwe burgers en er uit deze periode in Utrecht geen attestaties overgeleverd zijn van de remonstrantse kerk, waartoe hij sinds zijn volwassen-doop in 1639 behoorde, is niet exact aan te geven wanneer hij in deze stad is komen wonen. In 1656 werd hij daar in elk geval eigenaar van een huis aan de westzijde van het Janskerkhof, een monumentaal plein in het centrum, waar nu een pand uit later tijd op nummer 22 staat.⁷ Zijn schoondochter Eva Baltus verhuurde dit huis in 1704 voor 290 gulden per jaar; haar zwager Hendrik Hagen verkocht het in 1720 voor 6.000 gulden.⁸ In 1661 kocht Dirck Leeuw bovendien een huis aan de zuidzijde van het plein, waar nu het achttiende-eeuwse pand Janskerkhof nr. 1 staat.⁹ Zijn weduwe Maria Ansloo (1619/1620-1702) schonk dit huis in 1701 aan de drie kinderen uit het huwelijk van de Utrechtse advocaat Mr. Quirijn de Pauw met haar nicht (tan-tezegster) Johanna Ansloo, terwijl de jaarlijkse huurwaarde van 300 gulden uitgekeerd moest worden aan de schenkster of haar nageslacht.¹⁰ Het zal van-uit dit huis geweest zijn dat Dirck Leeuw op 29 augustus 1664 oude stijl (10 september nieuwe stijl) als Diderick Leeuwen werd begraven in de Utrechtse Janskerk, 'nalatende sijn vrouw ende een mondige soon'.¹¹

Begin 1665 verscheen Maria Ansloo 'wonende te Utrecht, weduwe wijlen Dirck Leeuwen', voor een Amsterdamse notaris, om ten behoeve van haar zoon afstand te doen van haar rechten uit het testament door haar en haar man in 1650 opgemaakt voor dezelfde notaris.¹² Zij verklaarde genoeg te

Begraafinschrijving te Utrecht van 'De Heer Diderick Leeuwen opt St. Janskerckhof'.

nemen met de voordelen die bedongen waren in haar huwelijksvoorwaardencontract.¹³ Zij bevestigde dit zeven maanden later nog eens voor een Utrechtse notaris, waaraan zij toevoegde dat bij haar eigen overlijden ook geen enkel testament of codicil van kracht zou zijn.¹⁴ Als tegenprestatie benoemde haar zoon Jacob Leeuw Dircksz, die door haar afstand bevoordeeld was, zijn moeder tot enig erfgenaam.¹⁵ In 1668 wordt zij in een notariële akte nog steeds inwonerster van de stad Utrecht genoemd; zij trad toen op als speciale gevolmachtigde van haar zwager Jacob Leeuw II (ca. 1611-1671 Weesp), raad en oud-burgemeester van Weesp, om de hypothecaire vordering van 939 gulden en 34 gulden rente te incasseren die Jacob Leeuw I (?-1635) sinds 1624 had uitstaan ten laste van de rentmeester van Jacob heer van Obdam baron van Wassenaer.¹⁶ Een jaar later verhuurde zij voor een periode van zes jaar een stuk bouwland van acht morgen in het dorp Jutphaas voor 96 gulden plus zoveel rijis (brandhout) als zij in haar hof nodig zou hebben.¹⁷ Bezat zij daar een hofstede waar de huurder het bijbehorende akkerland bewerkte?¹⁸ Hoe het ook zij, in 1669 was zij kennelijk nog niet van plan naar Amsterdam terug te keren. Toen zij daar echter in 1672 hertrouwde met de remonstrantse predikant Isaac Pontanus (Leiden 1627-1710 Amsterdam), woonde zij weer in haar huis op de Lauriergracht. Hier werd zij oud en rimpelig terwijl haar man op het schilderij nooit zijn jeugdigheid verloor.

NOTEN

1 M. van Eikema Hommes e.a., 'The hidden youth of Dirck Jacobsz Leeuw: a portrait by Govert Flinck revealed', in: *The Rijksmuseum Bulletin* 64 (2016), 5-61.

2 Voor meer bijzonderheden, zie Van Eikema Hommes, 'The hidden youth of Dirck Jacobsz Leeuw', 8.

3 Van Eikema Hommes, 'The hidden youth of Dirck Jacobsz Leeuw', 8. Hij was toen getuige bij het huwelijkscontract dat zijn nicht (oomzegster) Elisabeth Schouten in Weesp sloot met de brouwer Jacob Del.

4 N. Middelkoop & L. van Sloten (red.), *Ferdinand Bol en Govert Flinck. Rembrandts meesterleerlingen*, cat. tentoonst. Amsterdam (Museum Het Rembrandthuis en Amsterdam Museum) 2017-2018, cat. nr. 8.

5 Met dank aan Frans Grijzenhout en Caroline Pelser voor hun belangrijke aanwijzingen.

6 Het Utrechts Archief (HUA), toegang 34-4, Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905, inv. nr. (hierna: UNA), U044a003, aktes 66 en 67, notaris Hermannus Zwaerdecroon, 5-10-1661 oude stijl: Dirck Leeuwen, wonend te Utrecht, mede-crediteur van Johanna Gout, weduwe van Aelbert van Beeck, machtigt tesamen met de overige mede-crediteuren, twee personen om haar nalatenschap te gelde te maken.

7 HUA, toegang 702, Stadsbestuur van Utrecht 1577-1795, inv.nr. 3242, minuten van transporten en plechten (hierna: Transportregister), pak 76, p. 162-163: Transport d.d. 23-6-1656 oude

stijl door Elisabeth van Lamsvelt aan ‘Sr. Dirk van Leeuwen, zijne huysv[rouw]e Maria Anselo [sic] ende haar[ieder] beyder erfgenamen’ van een huis op het St. Janskerkhof, belend de weduwe van Mr. Bruno Verdoes zuidwaarts en de oude eigenaar noordwaarts. Voor de huidige huisnummering, zie <http://www.huizenaanhetjanskerkhof.nl/huizen/janskerkhof-wz/janskerkhof-22/>.

8 HUA, UNA U142a001, akte 44, notaris Johan Both, 30-7-1704; UNA U123a006, akte 237, notaris Mathys van Lobbrecht, 27-4-1720.

9 HUA, Transportregister 3243, pak 158, p. 295 d.d. 11-5-1661 oude stijl door Mr. Jacob van Sijpenesse, advocaat, en Christina van der Burch, echtelieden, aan de ‘E[eersame] Dirck van Leeuwen ende Jo[frouw]e Maria Ansloo zijn huijsvr[ouw]’, van een huis, erf en grond aan de zuidzijde van het St. Janskerkhof, belend oud-burgemeester Booth oostwaarts, de Statenkamer zuidwaarts, en de weduwe van de predikant Breijerius westwaarts. Belast met een jaarlijkse oudeigen van drie gulden t.b.v. het kapittel van St. Jan. Voor de huidige huisnummering, zie <http://www.huizenaanhetjanskerkhof.nl/huizen/janskerkhof-zz/janskerkhof-1/>.

10 HUA, UNA U123a003, akte 57, notaris Mathys van Lobbrecht, 10-11-1701.

11 HUA, toegang 711, Doop-, Trouw- en Begraafregisters van de gemeente Utrecht 1583-1811, inv.nr. 124, Register vanden Aenbreng[h] [aan de weeskamer] van de overleden personen der Stadt ende Vrijheijt van Utrecht, 1657-1665, p. 680, vierde rij van onderen, d.d. 29 augustus 1664 [oude stijl]: ‘De H[ee]r Diderick Leeuwen opt St. Jans kerckhof nalatende sijn vrouw ende een mondige soon. [begraven] In St. Jan. 16 dr[agers]. Dit begraafregister is nog niet in gedigitaliseerde vorm raadpleegbaar op de website.

12 Stadsarchief Amsterdam (SA), toegang 5075, Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam, deel (hierna: NA) 1662, fol. 186-187v, notaris Pieter de Bary, 17-1-1650, en NA 1723, p. 69, notaris Pieter de Bary, 28-1-1665.

13 Voor haar huwelijkscontract, zie SA, NA 581B, f. 444v-445v, notaris Laurens Lamberti, 3-3-1639.

14 HUA, UNA U048a002, akte 264, notaris Henrick van Zuylen, 1-8-1665 oude stijl.

15 HUA, UNA U048a002, akte 263, notaris Henrick van Zuylen, 1-8-1665 o.s.

16 HUA, UNA U048a003, akte 499, notaris Henrick van Zuylen, 15-8-1668 o.s.

17 HUA, UNA U048a003, akte 622, notaris Henrick van Zuylen, 8-5-1669 o.s. De huur ging in ‘Petri ad cathedram’ (22 februari) van dat jaar. De huurder was een zekere Jacob Tibbesz.

18 Verder onderzoek was onmogelijk, doordat vele niet ontsloten notariële protocollen uit deze periode vanwege hun geplande digitalisering niet raadpleegbaar waren.

Onbekende kunstenaar, *Portret van Zacharias Conrad von Uffenbach*, [1711], olieverf op metaal, 28 x 22,5 cm. Die Portraitsammlung der Dr. Senckenbergische Stiftung, Frankfurt am Main (foto: Sebastian Krupp, Nauheim).

Met Von Uffenbach in 1711 op bezoek in Amsterdam bij acht doopsgezinde verzamelaars van kunst, boeken, penningen en naturalia

RUUD LAMBOUR

INLEIDING

Op hun culturele rondreis door Neder-Saksen, de Nederlanden en Engeland (1710-1711) bezochten de broers Johann Friedrich (1687-1769) en Zacharias Conrad (1683-1734) von Uffenbach, twee jonge geleerden uit Frankfurt, de kabinetten van tientallen verzamelaars in Amsterdam. Met kabinet, oorspronkelijk het woord voor opbergmeubel, werd ook de verzameling zelf bedoeld of het vertrek waarin deze was opgesteld. De collectie kon bestaan uit naturalia, artefacten, etnografica, antiquiteiten, kunst, penningen, munten of boeken.¹ De verzamelcultuur, al vanaf de zestiende eeuw in Europa wijd verbreid, was in deze tijd bij de welgestelde burgerij van de Republiek uitgegroeid tot een modeverschijnsel, vooral in Amsterdam waar rariteiten uit de hele wereld werden aangevoerd. Vanouds bedoeld om de ongekend rijke verscheidenheid van de zichtbare wereld in een encyclopedische omvang weer te geven, werden later ook deelverzamelingen aangelegd, hetzij voor studie, hetzij om aanzien te verwerven of puur uit verrukking over de schoonheid, oudheid, vreemdsoortigheid of zeldzaamheid van de verzamelde objecten. Bij naturaliacollecties speelden ook religieuze motieven een rol. We zullen zien dat vooral doopsgezinden hierin bewijzen zochten voor de grootheid en alwijsheid van de Schepper.

Ter voorbereiding had de oudste broer uit reisbeschrijvingen ‘die vornehmsten Merkwürdigkeiten der Ausländer fleissig aufgeschrieben, er konnte die Bibliotheken, die vor andern sehens werth waren, und ihre schönste Kleinodien, die Münz-Kunst- und Naturalien-Cabinete gleichsam an den Fingern hersagen’.² Zijn reisjournaal is een ware *Fundgrube* voor de kennis van vroeg achttiende-eeuwse particuliere kabinetten in Nederland.³

We gaan voorbij aan de tientallen bezochte handelaren, kunstenaars en ambachtslieden, die met uitsluitend handelswaar en atelierrekwisieten geen ver-

zamelaars in strikte zin waren. De prioriteit van onze reizigers lag bij 34 liefhebbers of *curieux* zoals verzamelaars werden genoemd die hun kabinetten slechts bij wijze van gunst openstelden.⁴ De anatoom Frederik Ruysch (1638-1731) die in zijn naturaliakabinet betalend publiek toeliet was toen de enige uitzondering in Amsterdam.⁵ Deze bijdrage presenteert nieuwe gegevens over de bezochte kabinetten van Johanna Koerten, David Bramen, Pieter Vlaming, Andries Schoemaker, David Amoury, Sieuwert van der Schelling, Joannes Houbakker, Lambert ten Kate Hermansz, en van de niet bestaande ‘stiefbroer’ van Amoury, door Von Uffenbach ‘Hendrik ten Kate’ genoemd, wiens ware identiteit hierna zal worden onthuld. Vijf van hen merkt Von Uffenbach zelf als ‘mennonist’ aan.⁶ Bij Schoemaker, Vlaming en Van der Schelling was hij hiervan kennelijk niet op de hoogte. Daarentegen wist hij dit weer wel van twee verzamelaars die hij bewust heeft overgeslagen omdat hun kabinetten met alleen schilderijen en tekeningen hem niet interessant genoeg waren.⁷

DE OVERVERTEGENWOORDIGING VAN DOOPSGEZINDEN IN DE AMSTERDAMSE CULTUURSECTOR

De acht doopsgezinde verzamelaars maken ruim 23 procent uit van de 34 bezochte liefhebbers, terwijl nog geen twee procent van de Amsterdamse bevolking doopsgezind was.⁸ In *De Wereld binnen handbereik* (1992), een baanbrekende studie over Amsterdamse verzamelaars tussen 1585 en 1735, zijn elf van de 90 geselecteerden doopsgezind, dat is twaalf procent.⁹ Even veelzeggend is de lijst van 257 advertenties voor kunstveilingen in de *Amsterdamsche Courant* uit de periode 1672-1725, gepubliceerd door Dudok van Heel.¹⁰ Kunstverkopers en beeldend kunstenaars buiten beschouwing gelaten, worden hierin 70 veilingen benoemd naar Amsterdamse verzamelaars, onder wie elf doopsgezinden, dat is zestien procent.¹¹ Wanneer de kunstenaarsbiograaf Arnold Houbraken (1660-1719) in zijn *Groote Schouburgh* verwijst naar schilderijen of papierkunst (prenten en tekeningen) in Amsterdamse kabinetten, waren de eigenaren negen van de 40 keer doopsgezinden.¹² Opmerkelijk is ook het kabinet *Panpoëticon Batavum* van de doopsgezinde Arnoud van Halen (1673-1732), een kunstkast met 202 door hem geschilderde miniatuurportretten van Nederlandse auteurs.¹³ Het kreeg in 1720 grote bekendheid door het gelijknamige lof- en leerdicht van de doopsgezinde apotheker-dichter Lambert Bidloo (1638-1724). Het toeval wil dat het in 1669 opgerichte

Amsterdamse kunstgenootschap *Nil Volentibus Arduum*, dat vooral op het literaire leven zijn stempel had gedrukt, juist in 1720 met zijn laatste lid ten grave werd gedragen.¹⁴ Van de twintig leden was een kwart doopsgezind geweest. Doopsgezinden waren dus extreem oververtegenwoordigd in de Amsterdamse cultuursector. Een bevredigende verklaring hiervoor is niet te geven. De soms gehoorde stelling dat zij hiermee compensatie zochten voor het feit dat politieke ambten voor hen niet toegankelijk waren, is niet houdbaar. Deze waren exclusief in handen van een kaste van familiemaatschappijen waarvan ook de meeste hervormden part noch deel hadden.

OP BEZOEK BIJ ACHT DOOPSGEZINDE VERZAMELAARS EN ÉÉN VAN
DOOPSGEZINDE HUIZE

Onze reizigers verbleven in het logement met de dubbele naam Het Groot Keizershof of Het Wapen van Emden op de Nieuwendijk (nr. 196). Van hieruit hoefden zij slechts schuin de Nieuwendijk over te steken om het huis Het Vergulde Block (nu nr. 209) te bereiken waarin Johanna Koerten (1650-1715) met haar man Adriaan Block (1653-1727) woonde.¹⁵

Zij was beroemd geworden met het papierknippen van portretten, historische en bijbelse taferelen, allegorieën, stilleven, landschappen en stadsgezichten, die soms werden verkocht maar merendeels een permanente collectie vormden.¹⁶ Zacharias, die haar ook al in 1705 had bezocht, zag veel onbekend werk onder de 32 stuks die zij toen in huis had. Omdat hij haar portretkunst ongeëvenaard vond, bezocht hij de collectie in 1718 opnieuw.¹⁷ Block, die behalve de collectie ook een aardig fortuin van zijn vrouw had geerfd, woonde toen volgens zijn belastingaangifte op de Herengracht bij het Koningsplein.¹⁸ Hij hield haar nagedachtenis in ere door haar stamboek, een bezoekersboek met handtekeningen, lofdichten, kalligrafieën, tekeningen en portretten van haar al even beroemde bewonderaars, met nieuwe specimina uit te breiden tot een unieke collectie papierkunst. Zijn tweede vrouw Maria van Arckel (1676-1737) heeft na zijn dood op haar beurt alles zorgvuldig bewaard. In haar sterfhuisinventaris wordt het werk van Koerten beschreven als 'het sneywerk, de teekeningen, en verdere konststukken, door Johanna Coerten in papier gesneeden, met de naald geborduurt off geteekent, bestaande in 35 stuks borden off schilderyen in swarte lijsten met glas voort sny of teekwerk'.¹⁹ Bij de boedelverdeling werd de Koerten-collectie, die Maria gelegateerd had aan haar achternicht Sara Outgers (1705-1749), inclusief het

Pieter Schenck naar David van der Plaas, *Portret van Johanna Koerten*, 1701, mezzotint, 20,1 x 16,9 cm (Amsterdam, Stadsarchief, Collectie Atlas Dreesmann, nr. 010094007605).

stamboek gewaardeerd op tweeduizend gulden.²⁰ Sara was de vrouw van Pieter Testas junior (1702-1784), die, vermoedelijk eerst na haar dood, getracht heeft zowel de knipkunst als het stamboek te verkopen. De hiervoor gedrukte veilingcatalogus (zonder jaartal) beschrijft niet alleen dertig overgebleven knipsels van Koerten maar maakt duidelijk dat het beroemde stamboek intussen ruim tweehonderd tekeningen telde.

Op de zuidzijde van de Bloemgracht zagen de gebroeders Von Uffenbach de prentenverzameling van David Bramen (1660-ca. 1727).²¹ Al eerder waren er doopsgezinden geweest die alleen papierkunst verzamelden, zoals Jan Bus (1661-1697), Amasa Ketelhoet (1647-1698), Pieter van Beeck Leendertsz (1649/1650-1709), Sybrand Feitama I (1620-1701) en diens zoon Isaac Feitama (1666-1709).²² Oorspronkelijk oefende Bramen hetzelfde beroep uit als zijn vader, de doopsgezinde klokken- en horlogemaker Thomas Bramen (1628/1629-1710), die tot de belangrijkste van de stad had be-

hoord.²³ Zelf was hij echter door zijn verslechterend gezichtsvermogen overgegaan op boekhouden en werkte hij volgens het overgeleverde manuscript van het reisjournaal voor Sieuwert van der Schelling en Jan Brandt, twee zijdelakenfabrikanten die verderop nog ter sprake komen.²⁴ Over de exacte omvang van zijn prentenverzameling laat het reisjournaal ons in het ongewisse: hij had daarvan 'eine ziemliche Anzahl'. Het belangrijkste was een groot aantal van Rembrandt, maar hierin ontbrak de *Honderdguldenprent*, volgens Zacharias zijn beste werk. Van de Hollandse meesters worden verder Lucas van Leyden en Romeijn de Hooze genoemd, onder de Duitse meesters waren Dürer, Aldegrever en Georg Pencz. Behalve deze kunstenaarsgrafiek toonde hij zijn bezoekers ook zijn deelverzameling portretprenten van doopsgezinde leraren. De laatste keer dat we over zijn collectie horen is wanneer in 1716 in het contract van huwelijkse voorwaarden met zijn tweede vrouw wordt bepaald dat de prentschat deel zal uitmaken van de douarie voor de langstlevende.²⁵ Kennelijk was naast de artistieke waarde de marktwaarde toch ook niet te versmaden. In 1719 woonden zij in Warmond bij Leiden, waar Bramen zijn crediteuren niet kon voldoen en boedelafstand heeft gedaan.²⁶ Waar en wanneer hij overleed is niet bekend. In 1724 en 1726 publiceerde hij nog twee theologische traktaten, de tweede anoniem, waarin hij de degen kruist met Hermanus Schijn, predikant van de doopsgezinde gemeente De Zon, die niets moest hebben van zijn mystieke theologie. Voordat de weduwe Bramen in 1728 te Warmond hertrouwde, zullen de prenten op een executieveiling in Leiden zijn verkocht, maar zelfs een advertentie hiervan is niet aanwijsbaar.

Van de virtualiënhandelaar en dichter Pieter Vlaming (1686-1734) hadden onze bezoekers vooral de penningen en Latijnse manuscripten willen zien. Hij woonde aan het IJ op het tegenwoordige Droogbak maar verruilde het drukke stadsgewoel dikwijls voor het familiebuiten Hogerwoert bij Haarlem.²⁷ Toen hij voor zaken in de stad moest zijn, grepen de broers deze kans aan om tenminste zijn boeken te kunnen zien. Vooral de vele zeldzame kostbare werken maakten het bezoek geslaagd: vijf bladzijden lang zijn zij met hun gastheer over deze *cimelia* in geleerde samenspraak. De catalogus van zijn *Bibliotheca Vlamingiana* die in 1734 werd geveild, telt 2270 werken, merendeels in het Latijn.²⁸ Vlaming kwam uit een milieu met een sterk ontwikkelde boekcultuur. Aan zijn eigen verzameling waren de bibliotheken voorafgegaan van zijn vader, een doopsgezinde advocaat, en van zijn eveneens doopsgezinde grootvader, een voormalige schoolmeester die maatschappelijk opgeklommen was tot een van de belangrijkste handelaren in erwten, bonen en gort.²⁹ Vanaf zijn tiende levensjaar was Vlaming opgegroeid onder de vleu-

Cornelis Troost, *Portret van Pieter Vlaming*, [ca. 1734], pastel, 20 x 19,7 cm (Haarlem, Teylers Museum, nr. PP 1255).

gels van zijn doopsgezinde stiefmoeder Agneta Block (1662/1663-1719). Haar eigen bibliotheek telde 700 boeken, waaronder 'een verzamelde Atlas in 3 deelen, en een Zee Atlas, beyde heerlyk door D. van Santen afgezet'.³⁰ Het werk van Dirk Jansz van Santen (1637/1638-1708), dat we ook bij Johannes Houbakker zullen aantreffen, wordt beschouwd als een hoogtepunt in de internationale traditie van het verluchten sinds de uitvinding van de boekdrukkunst.³¹ Aan zijn stiefmoeder droeg Vlaming zijn *Berymde Tafereelen* op, een gedichtencyclus op vijf allegorische schilderijen die de schilder

Barend Graat (1628-1709) in haar opdracht in een galerij van haar huis op de Herengracht (nr. 180) had vervaardigd.³² Behalve boeken verzamelde Vlamming oudheidkundige manuscripten die als bouwstenen hadden moeten dienen voor een niet voltooide geschiedenis van Amsterdam. Ook bezorgde hij Latijnse en Neolatijnse literaire teksten en verzameledities van Nederlandse

Onbekende medailleur, *Erepenning voor Andries Schoemaker als verzamelaar*, 1732, zilver, 6,2 cm (Amsterdam Museum, nr. PA 737).

Onbekende medailleur, *Overlijdenspenning van Andries Schoemaker*, 1735, zilver, 5,6 cm (Amsterdam Museum, nr. PB 268).

dichters. Als doorgewinterde verzamelaar vergeleek hij een door hem bezorgde dichtbundel met een kabinet waarin de gedichten goed zijn opgeborgen.

De oudheidkundige Andries Schoemaker (1660-1735) was niet lakenhandelaar van beroep zoals tot nu toe wordt aangenomen maar porseleinhandelaar.³³ Niet alleen het reisjournaal noemt hem zo; in een testament omschrijft een doopsgezind familielid hem als handelaar in Oost-Indische waren, wat in zekere zin op hetzelfde neerkomt.³⁴ Onze reizigers kwamen echter niet voor het porselein naar zijn huis De Stad Sonsbeek in de Nieuwe Leliestraat (nu nr. 10) maar voor zijn penningcollectie, die in het standaardwerk van Gerard van Loon de belangrijkste van zijn tijd wordt genoemd.³⁵ Het verzamelen van historische gebeurtenissen in metalen vorm (goud, zilver, brons etc.) omvat sinds de zestiende eeuw ook portretpenningen. Op de voorzijde is de persoon afgebeeld die men wil eren, op de keerzijde een embleem, allegorie, tafereel, motto of vers dat verwijst naar de kwaliteiten van de beeldeenaar. Von Uffenbach bewonderde de zilveren penning die de medailleur Jan Boskam in 1700 had gemaakt voor de doopsgezinde naturaliaverzamelaarster Agnes Block (1629-1704), weduwe van Sybrand de Flines. Gelatiniseerd tot Agneta Block is zij op de keerzijde voorgesteld als de bloemengodin *Flora Batava* met de siertuin van haar buitenplaats Vijverhof op de achtergrond en aan haar voeten de ananasvrucht die ze als eerste op Nederlandse bodem had gekweekt.³⁶ Schoemaker zelf is het huldeblijk door een penning niet minder dan zevenmaal ten deel gevallen, zoals op 72-jarige leeftijd met zijn portret als trotse verzamelaar en met een ingetogen portret na zijn overlijden.³⁷

Vanouds stond de penningkunde in dienst van de oudheidkunde, waarin het verzamelen van historische overblijfselen als grondslag diende voor de geschiedschrijving. Uit historische belangstelling begon Schoemaker op 65-jarige leeftijd afbeeldingen van steden, dorpen, adellijke en andere herenhuizen van ons land te verzamelen en de wetenswaardigheden daarover te beschrijven. Na aanvankelijk tekenars hiervoor ingehuurd te hebben is hij in 1725 zelf topografische tekeningen gaan maken. In de opbloei van de topografische tekenkunst heeft hij vervolgens een cruciale rol gespeeld. Onder anderen met de eveneens doopsgezinde tekenaar Cornelis Pronk (1691-1759) heeft hij stad en land afgereisd om het historisch erfgoed vast te leggen.³⁸

Sieuwert van der Schelling (tabel 1, kol. 1, rij 3) kon een luxe leven leiden dankzij de handel en fabricage van zijdelaken, waarvoor hij was opgeleid in de zaak van zijn moeder Josina Mejontsma en haar lutherse compagnon Jan Brandt.³⁹ Van zijn vader en grootmoeder had hij bovendien 30.000 gulden geërfd; zelf zou hij aan onroerend goed en effecten ruim 42.000 gulden na-

TABEL 1: het familienetwerk Van der Schelling – Van Lennep – Amoury – Ten Kate.

Kolom 1	Kolom 2	Kolom 3	Kolom 4	Kolom 5
Sieuwert Jelmersz van der Schelling (1602-1673) tr. 1624 Fijtje de Vries (1610/1611-1678)	Sara van Halmael (1603/1604-1675) weduwe Warnae van Lennep tr. 1646 Dirck van der Cooghen (1604-1694)		Lambert ten Kate Hendriksz (c. 1617-c. 1670) tr. 1637 Maria Willinck (1615-1651)	Lambert ten Kate Hendriksz (c. 1617-c. 1670) tr. 1637 Maria Willinck (1615-1651)
Jelmer Sieuwertsz van der Schelling (1636/1637-1676) tr. 1666 Josina Mejontsma (?-1717)	a. Abraham van Lennep (1627-1678), ongehuwd b. Jan van Lennep (1634-1711) tr. 1666 Jeltje van der Schelling (1642/1643-1669), zus van Jelmer, en hertr. 1672 Maria Sijen (1647-1694)	Margaretha Linnigh (1635-1713) tr. 1662 David Amoury I (1632-1664)	David ten Kate Lambertsz (1640-1690) tr. 1668 Margaretha Linnigh weduwe David Amoury I (zie kol. 3)	Herman ten Kate Lambertsz (1644-1706) tr. 1669 Sara Blaupot (1644-1694)
SIEUWERT VAN DER SCHELLING (1667-1718)	Maria van Lennep (1674-1701), dr. van Jan van Lennep en Maria Sijen, tr. 1695 DAVID AMOURY II (1664-1735)		JACOB TEN KATE DAVIDSZ (ca. 1670-1746)	LAMBERT TEN KATE HERMANZ (1674-1731)

laten.⁴⁰ Hij bleef vrijgezel en woonde tegen betaling van kostgeld bij zijn moeder op de Herengracht (nr. 114).⁴¹ Het buitenleven genoten zij op Mariënhof te Diependaal in de heerlijkheid Maarsseveen, de hofstede die zijn grootvader al had gekocht.⁴² Zijn kunstliefde had hij gemeen met zijn oom Jan van Lennep (kol. 2, rij 2 sub b), met wie hij in nauw contact stond.⁴³ Verder stond hij op goede voet met de kunstverzamelaar Jan van Beuningen, van wie hij de beste schilderijen kocht die deze *gentleman-dealer* van Lucas Jordaens bezat.⁴⁴ De gebroeders von Uffenbach waren niet de enigen die de kunstverzameling van Sieuwert van der Schelling bezochten. De remonstrantse dichter Sybrand Feitama II (1694-1758), die zelf de tekeningencollectie van zijn vader Isaac en grootvader Sybrand voortzette, pree de antieke beelden en Italiaanse tekenkunst bij Van der Schelling.⁴⁵ De Engelse reiziger Jonathan Richardson, die hem in 1716 bezocht, zag daaronder ‘several fine ones of Raffaele and Giulio Romano’.⁴⁶ Na Van der Schellings dood werd zijn

papierkunst geveild door de makelaar Jan Pietersz Zomer, die in zijn advertentie tientallen kunstenaars noemt.⁴⁷ De Rembrandt-tekening *Het Laatste Avondmaal* die Houbraken bij hem bewonderde maar mogelijk niet van de meester zelf is, had Van der Schelling al eerder afgedankt.⁴⁸ Van de schilderijen noemt Von Uffenbach er twaalf. Vooral een zelfportret van Rembrandt maakte grote indruk. De trotse eigenaar schepte graag op over de hoge bedragen die hem soms werden geboden, zoals duizend ducats (3150 gulden) voor de *Maria Magdalena* van Johann Liss, een schilderij waarover ook Houbraken zich lyrisch uitlaat.⁴⁹ Terwijl Van der Schelling in dit geval niet op het aanbod is ingegaan, komen vijf andere schilderijen niet meer voor in de inventaris die zijn moeder in 1714 speciaal van Sieuwerts bezittingen in haar huis liet opstellen.⁵⁰ Anders dan zijn boeken, papierkunst, atlanten en beeldjes die niet nader omschreven zijn, wordt hierin zijn kleine maar uitgelezen collectie van 21 schilderijen stuk voor stuk naar onderwerp gespecificeerd en aan een keur van schilders toegeschreven.⁵¹ Van enkele stukken gaat de provenance terug tot de beroemde collectie van Gerard Reynst.⁵²

David Amoury II (tabel 1, kol. 2/3, rij 3), koopman op de Keizersgracht bij de Westerkerk, had zijn kunstliefde gemeen met enkele bekende familieleden. Met uitzondering van de buitenkerkelijk gebleven Abraham van Lennep (kol. 2, rij 2 sub a) waren zij door hun volwassendoop lidmaten van de Verenigde Vlaams-Waterlandse gemeente Bij 't Lam en de Toren, of van één van deze vóór 1668 nog zelfstandige gemeenten. De bekendste is zijn schoonvader Jan van Lennep (kol. 2, rij 2 sub b).⁵³ Minder bekend is dat diens stiefvader Dirck van der Cooghen (kol. 2, rij 1) de collectie papierkunst bezat die Jans broer Abraham van Lennep hem had nagelaten en pas na Van der Cooghens dood door Jan van Lennep zelf werd verworven.⁵⁴ Bij Amoury zagen de gebroeders Von Uffenbach penningen, gemmen, antieke en moderne beelden, zoals een witmarmeren Venus, schilderijen en enkele andere kunstwerken. Jonathan Richardson prijst niet alleen 'some few good pictures, Flemish and Italian, and a few antiques' maar ook een kleine collectie Italiaanse tekeningen. Houbraken bespreekt tweemaal een schilderij in het kabinet van Amoury, *De Verloren Zoon* van Jan Baptist Weeninx en een met een mythologisch onderwerp van Eglon van der Neer.⁵⁵ Von Uffenbach beschrijft niet minder dan twaalf schilderijen die indruk op hem maakten, in het bijzonder twee monumentale doeken: het op een fabel van Aesopus gebaseerde *Sater en boer* van Jacob Jordaens, dat nu in Kassel te bewonderen is, en de *Samson en Dalila* van Antoon van Dijk, nu in Antwerpen.⁵⁶ Voor dit laatste schilderij had Amoury naar zijn zeggen 7000 gulden betaald, maar toen hij in 1722

zijn collectie liet veilen bracht het slechts 4300 gulden op. Volgens het Parijse blad *Le Mercure* verkocht Amoury zijn collectie omdat hij genoodzaakt was ‘de changer de situation, et de passer en Zelande’.⁵⁷ Behalve schilderijen betrof het een ‘quantité desseins originaux des plus excellens peintres, une grande collection des meilleures estampes d’Italie, de France, etc., un grand amas de pierres antiques et autres, gravées en creux et en relief; des statuës antiques, des bustes de marbre, et d’autres pierres rares; une belle suite de medailles Greques & Romaines, d’or, d’argent et de bronze, et quantité de porcelaines, des émaux, et autres curiositez.’ Afgezien van acht door de veilinghouder ingestoken stukken van in totaal 226 gulden brachten zijn 79 schilderijen 18.120 gulden op.⁵⁸ In zijn nieuwe woonplaats Veere bouwde hij weer een collectie op, die in 1736 na zijn overlijden onder de hamer kwam.⁵⁹

Margaretha Linnigh, de weduwe van David Amoury I, had uit haar tweede huwelijk met David ten Kate Lambertsz (tabel 1, kol. 4, rij 2) twee zonen, Jacob ten Kate (ca. 1670-1746) en Jan ten Kate (1679/1680-1736), die dus halfbroers waren van David Amoury II en volle neven van Lambert ten Kate Hermansz (kol. 5, rij 3). De broers, die ongehuwd bleven, lieten zich samen in 1726 remonstrants dopen, niet in de kerk maar bij hen thuis. Bij hun overlijden was dit op de Herengracht tegenover de Plantage, waar ze met hun twee eveneens ongehuwde zusters in een huurhuis samenwoonden. Rijk waren ze niet; het nagelaten vermogen van Jan was een obligatie van 2000 gulden en van Jacob een paar van in totaal 2666 gulden.⁶⁰ Een van hen beiden moet Von Uffenbach bedoeld hebben met zijn niet bestaande ‘Hendrik ten Kate, stiefbroer’ van David Amoury II, die het uit 300 dozen bestaande insectenkabinet van Simon Schijnvoet had gekocht. Welke van de twee, Jan of Jacob, was tot nu toe een onopgelost raadsel. Gelukkig zijn er uit deze tijd veel tekeningen van insecten bewaard gebleven. Blijkens een titelplaat maakte Nicolaes Struyck (1686-1769) in de kabinetten van ‘Seba, J. ten Kate, etc.’ honderden tekeningen van exotische insecten.⁶¹ Insectenverzamelaars stonden met elkaar in nauw contact, waardoor de identiteit van deze ‘J. ten Kate’ kan worden vastgesteld als Jacob ten Kate Davidsz. De apotheker Albertus Seba (1665-1736), die in de vierdelige catalogus van zijn enorme naturalisatieverzameling van elk specimen een afbeelding opnam, heeft namelijk in het eerste deel (1734) voor de plaat van een vogelspin uit Ceylon het reusachtige exemplaar geleend uit ‘le Cabinet de Mr. Jacob ten Kaate, homme également curieux et versé dans l’Histoire Naturelle, et qui m’a permis d’en faire graver ici la figure.’⁶²

Naturaliaverzamelaars als Ruysch en Seba hebben hun verzamelwoede in religieuze termen verwoord.⁶³ Hun doel was inzicht te geven in de wonderwerken Gods als een hommage aan de Schepper. Dat dit voor veel verzamelaars geen obligate gemeenplaats was, demonstreert Van de Roemer in zijn proefschrift over Simon Schijnvoet, waarin hij ook ingaat op de religieuze betekenis van de naturaliaverzameling in Haarlem van de doopsgezinde Levinus Vincent (1658-1727).⁶⁴ Deze betekenis werd ontleend aan de populaire metafoor van het Boek der Natuur dat als tweede boek naast de Bijbel gelezen kon worden om kennis te nemen van de almacht en alwetendheid van de Schepper. Vanuit ditzelfde perspectief hebben ook doopsgezinde auteurs als Lambert Bidloo (1638-1724), Hermanus Schijn (1662-1727) en Claas Bruin (1670-1732) naturaliacolecties gezien.⁶⁵ Schijn was praktizerend arts en daarnaast sinds 1690 predikant van De Zon. Hij schreef verscheidene gedichten op het kabinet van Ruysch, waaronder de verzen:

Kom Godtverzaker! Die met zo veel kragt en list
 Het ingeschape ligt verduistert, die betwist
 Het Godlyk aanzyn van een Schepper aller dingen,
 Hoor hier de Visschen, hoor de Vog'len vrolyk zingen
 d'Alwyze Maakers lof; leer hier uit Rots en Steen,
 Uit Wormen, Rupsen, en uit zo veel Wonderheên
 Als 't Cabinet van Ruysch bevat, de Godtheit kennen.
 Houw op Verdoolde Ziel! Houw op in 't spoorloos rennen
 Naar 't endeloos verderf! Blyft voor deez' kas wat staan;
 Elk Diertje, zelfs hoe klein, wylt u zyn Maker aan,
 Het leert u opzien naar zyn oorspronk, naar dat Weezen,
 Wiens Groote Godtheit in zyn maakzel is te leezen.⁶⁶

Met 'godverzaker' bedoelt hij elke adept van Spinoza (1632-1677). Door diens filosofie dreigde God een onkenbare kracht te worden achter vaste natuurwetten in plaats van de Almachtige met een naar willekeur variabel *masterplan*. Nu het empirisch natuuronderzoek de ingenieuze structuur van 'elk diertje' aan het licht bracht, kon dit gegeven dienen als apologetisch godsbewijs. Ogen bijvoorbeeld waren niet toevallig door blinde natuurkrachten ontstaan maar duidelijk ontworpen om mee te zien. Elk onderdeel van het oog was voor dat doel ingericht en wees op het werk van een alwijze Bouwmeester. De interesse voor het proefondervindelijk onderzoek van de won-

deren der natuur werd vooral in de protestantse wereld sterk bevorderd door de verschijning van *Het regt gebruik der wereltbeschouwingen ter overtuiging van ongodisten en ongelovigen* (1715) van Bernard Nieuwentyt (1654-1718). Zijn proefondervindelijke fundering van het godsbewijs waarin de Bijbel en het Boek der Natuur elkaar niet uitsloten maar juist aanvulden, domineerde als fysico-theologie het godsdienstig discours van de achttiende eeuw.⁶⁷ Vooral doopsgezinden toonden al vroeg interesse hiervoor; sinds 1718 gaf de meteorologische instrumentmaker Daniël Gabriël Fahrenheit (1686-1737) welkelijks aan een groep doopsgezinde liefhebbers in Amsterdam aanschouwelijk onderwijs in de proefondervindelijke natuurkunde, wat na zijn dood door anderen werd voortgezet. Tenslotte werd het in 1761 als officieel vak onderdeel van de predikantsopleiding aan het in 1735 in Amsterdam opgerichte Doopsgezind Seminarium.⁶⁸

Johannes Houbakker (1685-1715), koopman op de Keizersgracht in het niet meer bestaande zesde huis benoorden de Wolvenstraat, was sinds 1705 proponent in de gemeente Bij 't Lam & de Toren en sinds 1711 op een traktement van 1200 gulden per jaar predikant in volle dienst.⁶⁹

Zijn voormalige leermeester, de arts Galenus Abrahamsz (1622-1706), had 'ongodisten' die geen openbaringsgodsdienst erkenden, voorgehouden: 'de aanschouwing van het overschone en kunstrijke werkstuk van hemel en aarde leert dat er een overmchtig en wijs bouwmeester van dit grote meesterstuk is'.⁷⁰ Dit theoretische godsbewijs uit de wonderen der natuur kon bogen op een eeuwenoude traditie. Wezenlijk voor de fysico-theologie is echter niet deze metafysische gemeenplaats maar de proefondervindelijke methode waarmee de wonderen der natuur direct zichtbaar worden gemaakt. Volgens een gedicht ter gelegenheid van zijn huwelijk had Houbakker al in 1709 een kabinet met 'vreemde wonderheên' in zijn 'deftig boekzalet'.⁷¹ Behalve medailles en gemmen zagen de gebroeders Von Uffenbach daar met name insecten (bijna 100 dozen), vlinders, scarabeeën ('von entsetzlicher Grösse') en 36 exotische dieren op sterk water die hij uit het beroemde kabinet van Rumphius gekocht had. Vooral de insecten, waarvan de helft inheems, worden uitvoerig beschreven, evenals zijn uitleg over het arbeidsintensieve procedé om ze te conserveren. Omdat hij daarvoor geen tijd meer had, wilde hij de insecten verkopen. Na zijn vroegtijdige dood ging zijn bibliotheek van 2500 boeken op een veiling onder de hamer, wat ruim 5200 gulden opbracht.⁷² Onder zijn boeken waren niet alleen werken over theologie en filosofie (inclusief Descartes en Spinoza!) maar ook vier titels van Antoni van Leeuwenhoek over diens empirisch natuuronderzoek met de microscoop. Zoals de veiling-

Jacob Houbraken naar Jacob Christoffel le Blon, *Portret van Johannes Houbakker*, [1730], ets en gravure, 2e staat, 7,2 x 5,7 cm (Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Bijzondere Collecties, nr. Pr. K 495b).

catalogus laat zien was Houbakker ook zelf voorzien van een microscoop, waarbij verscheidene lenzen hoorden, en verder van een metalen brandspiegel, een brand- en vergrootglas, twee ruwe klompen zeilsteen en een ijzeren ‘chymisch’ stookoventje inclusief helmen en retorten. Hij heeft de wonderbaarlijke anatomie van het insect dus ook zelf onder de loep genomen om hierin het bewijs voor de grootheid van de Schepper te zien. In zijn intrepreek bleef de Bijbel echter het uitgangspunt en relativeerde hij het belang van natuuronderzoek. ‘Immers, wat is er een oneindige verscheidenheid van zaaken die buiten ’t bereik van onze zinnen zijn? Wat zijn er al geesten, engelen, archangelen, zeraphins, cherubins, thronen, magten, waarvan we de eigenschappen, werken en het getal niet weten?’⁷³ Het pronkstuk van zijn bibliotheek was niet voor niets een Statenbijbel waarin de kaarten en pren-

ten met goud en ultramarijn glorieus waren afgezet door de meester-afzetter Dirk Jansz van Santen.⁷⁴ Des te merkwaardiger is het contrast tussen de enige twee schilderijen die in zijn ‘boekzalet’ hingen: het portret van Galenus Abrahamsz door Michiel van Musscher en dat van Descartes door Frans Hals.⁷⁵ Drukte Houbakker hiermee zijn diepste intentie uit om godsdienst en wetenschap met elkaar te willen verzoenen?

Lambert ten Kate Hermansz (1674-1731) zag Descartes juist als de *bad guy* van een goddeloze natuurkunde, waartegen hij zich scherp keert in zijn fysico-theologische verhandeling *De Schepper en Zyn Bestier te kennen in Zyne Schepselen; Volgens het Licht der Reden en Wiskonst. Tot Opbouw van Eerbiedigen Godsdienst en Vernietiging van alle Grondslag van Atheistery alsmede tot een regtzinnig gebruyck van de Philosophie* (1716), gebaseerd op publicaties uit de school van Newton. In het voorwoord verwerpt hij het wereldbeeld van Descartes als niet berustend op empirisch onderzoek en hekelt hij het Spinozisme als een ‘hersenspook’ dat de weg vrijmaakt voor atheïsme. Tien jaar eerder was hij door de gelovigendoop lid geworden van de gemeente Bij ’t Lam en de Toren.⁷⁶

Uit postuum verschenen verslagen is bekend dat hij zelf proefondervindelijk natuuronderzoek deed, waarvoor hij de nodige optische en andere natuurwetenschappelijke instrumenten bezat.⁷⁷ Verder was hij actief als taalkundige: met zijn onderzoek naar klankverschuivingen in de Germaanse talen legde hij de grondslag voor de historische taalwetenschap. Volgens een goede vriend, de graveur en schilder Jacob Christoffel le Blon (1667-1741), was hij zo bemiddeld dat hij zijn graanhandel opgaf om zich als universele geleerde volledig te kunnen wijden aan kunst en wetenschap.⁷⁸ Hij bleef ongehuwd en woonde tot 1718 bij zijn stiefmoeder, de derde vrouw van zijn vader, op de Keizersgracht in haar niet meer bestaande huis op nr. 273, gelegen tegenover De Gouden Ketting op nr. 268.⁷⁹ Hier zagen de gebroeders Von Uffenbach behalve zijn naturalia ook zijn kunstverzameling met ‘onvergelijkelijk mooie tekeningen’ van zoals ook Jonathan Richardson in 1716 opmerkte ‘the best masters’. De veilingcatalogus die na zijn dood werd gemaakt telt daarvan 534 nummers en een portefeuille met een ongespecificeerd aantal, wat het totaal op circa 550 tekeningen brengt, ongeveer evenveel Nederlandse als Italiaanse.⁸⁰ Van de 260 Italiaanse tekeningen waren er zeventien van Rafael, wiens werk onder achttiende-eeuwse tekeningenverzamelaars het meest gezocht was. Italiaanse kunst werd algemeen gewaardeerd als een voortzetting van de klassieke traditie. De classicistische verbeelding van schoonheid door een universele vormtentaal van eenvoud, helderheid, harmonie en ingetogenheid

Cornelis Troost (toegeschreven), *Portret van Lambert ten Kate Hermansz*, [ca. 1720-1731], pastel en penseel in dekverf, 28,9 x 23 cm (Haarlem, Teylers Museum, nr. PP 0695).

sprak ook doopsgezinde kunstminnaars aan. Ten Kate heeft hieraan in zijn *Verhandeling over het denkbeeldige schoon der schilders, beeldhouwers en dichters* (1720) een religieuze dimensie toegevoegd. In zijn ogen was Rafael er bij uitstek in geslaagd het aardse schoonheidsideaal van de klassieke oudheid te transformeren in een christelijke, niet alleen bedoeld om het oog te behagen maar vooral ook om stichtelijke zielerorselen op te wekken. Naar aanleiding van zijn deugdenleer in *Drie gewichtige bedenkingen des gemoeds* (1728) heeft Van Veen betoogd dat christelijke onderwerpskeuze alleen voor Ten Kate niet voldoende was; het ging hem om de sublieme stijlkenmerken van Rafaels late tekenkunst die christelijke deugden aanschouwelijk maken.⁸¹

BESLUIT

De prominente rol van doopsgezinden in de Amsterdamse cultuursector was niet mogelijk geweest zonder hun succes in het economisch leven. Hun alsmaar groeiende welvaart had al in de zeventiende eeuw geleid tot een cumulatieve van hun buitenplaatsen aan de Vecht en het Gein in een ware ‘menistenhemel’.⁸² Galenus Abrahamsz waarschuwde hen voor het gevaar dat liefde voor wereldse goederen – hij noemt expliciet prachtige huizen en kostbare hofsteden – de liefde tot het goddelijke allengs doet bekoelen.⁸³ Zo er al iemand in zijn gemeente op het vertoon van weelde persoonlijk werd aangesproken, gebeurde dat hoogstens op pronkzuchtige kleding maar niet op dure buitenhuizen of kostbaar kunstbezit. Bindende regels voor een sobere levensstijl zijn er voor Amsterdamse doopsgezinden nooit gegeven. Pas wanneer een ‘prodigaal leven’ (geldverkwisting) tot een faillissement had geleid, kon de kerkenraad tot sancties overgaan. Al naar gelang de verwijtbaarheid van het debacle, dat de reputatie van doopsgezinde betrouwbaarheid ondermijnde, werd de failliet uit de gemeente gebannen of alleen uitgesloten van het Avondmaal zolang hij zijn crediteuren niet had voldaan. Anderzijds waren vermogende lidmaten onontbeerlijk voor de armenzorg. Of onze acht verzamelaars daaraan hebben bijgedragen, is hoogst dubieus. In tegenstelling tot Arnoud van Halen die zijn gehele bezit aan de doopsgezinde gemeente naliet, komen zij onder de gedocumenteerde legaten en erfstellingen niet voor. Als lidmaten waren zij in elk geval van onbesproken gedrag. Houbakker kon predikant worden en Sieuwert van der Schelling en Lambert ten Kate Hermansz werden tot diaken gekozen, respectievelijk in 1706 en 1722.⁸⁴ Beiden hebben hun verkiezing om onbekende redenen niet aangenomen, maar hun luxueuze levensstijl was kennelijk geen bezwaar.

NOTEN

1 E. Bergvelt en R. Kistemaker (hoofddred.), cat. tent. *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735* (Amsterdam/Zwolle, 1992), 33-118.

2 Z.C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen Holland und Engelland* (Ulm, 1753-1754, 3 dln.), I, CIV-CV.

3 Zie ook B. van de Roemer, ‘De gebroeders Von Uffenbach en de creatieve industrie van Amsterdam in de vroege achttiende eeuw’, in: *Maandblad Amstelodamum* 102/4 (okt.-dec. 2015), 161-174: 170-173. ‘Frau del Court’ (Susanna Maria Delcourt-Doornick) identificeert hij abusievelijk als Petronella de la Court.

4 Von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen* II, 418 (Jan van Beuningen bij hun eerste verblijf in

Amsterdam 17-24 mei 1710). Voor hun bezoeken aan de 33 andere verzamelaars bij het tweede verblijf van 11 februari tot 29 maart 1711, zie: III, 539 en 688 (Jan Pietersz Zomer); 542-544 (Johannes Wolfgang Luder); 554-555 (Johanna Block-Koerten); 556-558 en 589-591 (Johan Wilhelm van Meel); 559-560 (Jean le Clerc); 566-571 en 690 (Pieter Vlaming); 581-582 (David Bramen); 583-584 (Joannes Houbakker); 584-586 (Philippus van Limborch); 586 en 592-594 (Pieter van Uchelen); 600-606 (Agatha van der Hem); 606-608 (Gosuinus Uilenbroek); 608-609 (Johann Friedrich Kramer); 609-610 (De Rade); 610-613 (Andries Schoemaker); 613-619 (Gothart Cronenbergh); 619-621 (Christina le Gillon-Backer); 621-625 (Johann Jacob Rau); 626 (Martin Coelenburg); 630-639 (Jacob de Wilde); 639-642 (Frederick Ruysch); 642-644 (Dirck Schelte); 644-645 (David Amoury); 646-647 (Sieuwert van der Schelling); 648-651 (Susanna Maria Delcourt-Doornick); 651-656 (Lambert ten Kate Hermansz); 656-659 (Jan de Jongh); 660-661 (Antony Grill); 662-668 (Johann Theodor Schallbruch); 668-674 (Simon Schijnvoet); 674-677 (Cornelis de Bruyn); 677-681 ('Hendrick ten Kate'); 683-685 (Balthasar Scheid). Aangezien Maria Sibylla Merian haar naturalia constant verhandelde en er geen permanente collectie op nahield, is zij niet meegerekend.

5 Bergvelt en Kistemaker (hoofddred.), *De wereld binnen handbereik*, 251 en 284-285.

6 De lutherse prent- en boekhandelaar Andries de Let noemt hij ten onrechte doopsgezind.

7 Von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen* III, 690: Adriaan Rutgers (1659-1721, ged. Bij 't Lam & de Toren 12-2-1690) en Jan de Wolff (ca. 1683-1735, ged. De Zon 3-11-1709, maar later gereformeerd geworden).

8 G. Leti, *Teatro Belgico* (Amsterdam, 1690, 2 dln.), II, 335. Leti stelt het aantal doopsgezinden op ca. 4000 'anime', maar citeert ook een zegsman die een aantal van 6.000 noemde. Ik neem aan dat hij inclusief de ongedoopte kinderen bedoelt, want belijdende lidmaten van de gereformeerde kerk, die ter Avondmaal gingen, noemt hij 'communicanti'. Amsterdam telde eind 1710 ca. 240.000 inwoners.

9 Bergvelt en Kistemaker, *De wereld binnen handbereik*, 313-334 (bijlage I). De hierin niet als doopsgezind herkende George Bruyn (1681/1682-1723) liet zich samen met zijn vrouw Levina van Oosterwijk op 27-1-1709 dopen in de gemeente Bij 't Lam & de Toren. Daarentegen was de doopsgezind genoemde Abraham van Lennep (1627-1678) weliswaar van doopsgezinde huize maar zelf geen lidmaat.

10 S.A.C. Dudok van Heel, 'Honderdvijftig advertenties van kunstverkopingen uit veertig jaargangen van de *Amsterdamsche Courant* 1672-1711', in: *Jaarboek Amstelodamum (JA)* 67 (1975), 149-173; S.A.C. Dudok van Heel, 'Ruim honderd advertenties van kunstverkopingen uit de *Amsterdamsche Courant* 1712-1723', in: *JA* 69 (1977), 107-122. Hierna: Dudok van Heel, advertentie nr.+datum.

11 Naast David Amoury II, George Bruyn, Philips de Flines, Jan van Lennep en Sieuwert van der Schelling, worden genoemd: Pieter van Beeck Leendertsz (1649/1650-1709), ged. Bij 't Lam & de Toren 16-4-1673; Marten Bodisco (1638/1639-1716), ged. Bij 't Lam 31-8-1664; Adriaan van Hoeck Jansz (1638-1703), ged. Bij de Toren 22-2-1671; Willem van Oosterwijk, op attestatie lid De Zon 23-5-1708; Isaac Rooleeuw (1663-1710), ged. Bij 't Lam & de Toren 24-11-1686, en Jan Thesing, ged. De Zon 1-11-1682.

12 A. Houbroken, *De Grootte Schouburgh der Nederlantsche konstschilders en konstschilderessen* (Amsterdam, 1718-1721, 3 dln.). Het betreft David Amoury: II, 82 en III, 174; Jan Pietersz Bruyningh (1599/1600-1646): I, 344; Eduard Feitama Sybrandsz (1662-1737): I, 57 en III, 203; Philips de Flines: III, 118; Arnoud van Halen (1673-1732): I, 176 en II, 262; Sieuwert van der Schelling: I, 207 en 270, en II, 29; Jan de Vogel Thomasz (1661/1662-1728): III, 56; zijn schoonzuster Sara de Vogel (?-1723) weduwe van Jacob van Hoek: II, 5 (Jacob van Hoek zelf was remonstrants gedoopt); en Jan de Wolff (ca. 1683-1735): III, 41.

13 Arnoud van Halen liet zich 21-2-1700 dopen ('Arnoldus van Haalen') in Bij 't Lam & de To-

ren, met zijn vrouw Margaretha Rooleeuw als getuige. Het aantal van 202 portretten wordt genoemd in zijn sterfhuisinventaris, gepasseerd 16-9-1732 voor notaris Isaak Beukelaar: 'Een Const Cabinet genaamt Pan Poeticum Batavum van wortelhout, daarin 202 pourtraiten in lade[n]'. Het notarieel protocol is niet overgeleverd, wel een authentiek afschrift van deze akte doordat Van Halen alles naliet aan de doopsgezinde gemeente: Stadsarchief Amsterdam (SA), toegang 1120, Verenigde Doopsgezinde Gemeente van Amsterdam en rechtsvoorgangers (VDGA), inv.nr. 756, stuk 7288. Zie verder L. van Deinsen, *Litteraire erflaters: canonisering in tijden van culturele crisis, 1700-1750* (Hilversum, 2017), 184 en 272-310.

14 De hervormde zijdelakenfabrikier Reynier la Clé (1650-1720). De doopsgezinde leden waren: de koopman en kunstverzamelaar Philips de Flines (1640-1700), ged. Bij de Toren 14-12-1664, de arts en aandelenhandelaar Dr. Reynier van Diephout (1641-1686), ged. Bij de Toren 22-2-1665; de arts Dr. Joannes de Stoppelaar (1648/1649-1716), ged. De Zon 4-11-1680; de makelaar Pieter van Geleyn Paulusz (ca. 1633-1714), ged. Bij 't Lam 17-10-1655; de zijdelakenfabrikier Ameldonck Block (1651/1652-1702), ged. Bij de Toren 10-11-1672. Johannes Antonides (1647-1684) en IJsbrand Vincent (1641-1718) waren van doopsgezinde huize maar bleven zelf buitenkerkelijk. De arts Dr. Antony van Coppenol (1643-1677) had doopsgezinde ouders maar liet zich 24-8-1671 remonstrants dopen: SA, DTB 301, 119. Zie ook B.P.M. Dongelmans, *Nil Volentibus Arduum: documenten en bronnen* (Utrecht, 1992), 3-10 (met incorrecte identificatie van Pieter van Geleyn).

15 Voor het huis Het Vergulde Block op dit nummer, zie J.G. Kam, 'De Nieuwendijk van Oudebrugsteeg tot Zoutsteeg van 1543-1805', in: *JA* 53 (1961), 95-128: 126-127.

16 J. & J.P. Verhave, 'Joanna Koerten en haar Schaar van bewonderaars', in: *Doopsgezinde Bijdragen* (DB) 42 (2016), 147-180.

17 Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek (SUB), Cod. Ms. Uffenb. 46, p. 67-69. Als adres wordt vermeld: Herengracht.

18 Voor de taxatie van het nagelaten onroerend goed van Johanna Koerten, overleden 28-12-1715, op 12.277 gulden, zie SA, toegang 5046, Collaterale Successie, inv.nr. (hierna: Coll. Succ.) 17, p. 52, d.d. 26-2-1717: aangifte door Adriaan Blok, haar weduwnaar en erfgenaam, wonend op de Herengracht bij het Koningsplein.

19 SA, toegang 5075, Notarieel Archief, deel (hierna: NA) 9372, akte 9195, notaris Mr. Mattys Maten de Jonge, 22-10-1737. Onder de rubriek Kunst verder: 'Nogh vier stuks snywerk, in couleurde lystjes met vergulde randjes, mede met glas daarvoor, dogh niet gesneden door Johanna Coerten, maar van buyten aangekogt. Elff boeken off portefeuilles, waarin diverse teekeningen, printen, schriften, en andere konst. Nogh eenige losse konst en teekeningen.' Behalve het stamboek, dat Pieter de la Rue bij zijn bezoek in 1735 op een omvang van ongeveer drie portefeuilles schatte, bezaten Adriaan Blok en Maria van Arckel nog een afzonderlijke verzameling 'waterverven en andere tekeningen, gebonden werken en losse prenten van Nederlandse, Franse en andere meesters', die 12-10-1739 publiek werd geveild: *Leidse Courant* 1739, nrs. 97, 115, 122.

20 SA, NA 9372, akte 9155, notaris Mr. Mattys Maten de Jonge, 16-9-1737. Het prelegaat in SA, NA 8819, akte 130, notaris Jan Barel de Jonge, 6-3-1731.

21 David Bramen, geb. 1660 als zoon van Thomas Bramen (1628/1629-1710) en Geertruijd Bloemsaat (?-1701), ged. Bij 't Lam & de Toren 8-9-1680, poorter als horlogemaker 14-1-1683 (poorterboek 5, 158), boekhouder (1711), woonde Oude Leliestraat (1682), te Utrecht? (1700, 1703), te Amsterdam: Bloemgracht zuidzijde (1711, 1716), te Warmond (1719), † Warmond tussen 8-1-1725 en 1728, trouwt (1) 1682 Helena Kalff (1641/1642-1715), trouwt (2) 1716 Willemina van Gestel (1675/1676-na 1-7-1729).

22 Voor Jan Bus, volg de digitale permalink: document/remdoc/e14468. Voor Amasa Ketelhoeft, gedoopt Bij 't Lam 21-8-1664, zie de *Oprechte Haerlemsche Courant* van 27-1-1699: Den 2 February, 1699, sal men tot Amsterdam achter de Luytersse Kerck ten Huyse van Amasa Ketel-

boet [sic], Chirurgijn, verkopen ... een schoone party Papier-Konst, bestaende in seer voortreffelijke Printen en Tekeningen van oude en nieuwe Meesters; verscheyde geheele Wercken; als van Albert Duer [Dürer], Aldegraef [Aldegrever], Sibald Beem [Beham], Lucas van Leyden, Heemskerck, Calor [Jacques Callot], Rembrandt en andere, en veel Italiaense Prenten en Tekeningen. Voor Pieter van Beeck Leendertsz, ged. Bij 't Lam & de Toren 16-4-1673, zie Dudok van Heel, advertentie nr. 78 d.d. 17-1-1704, en Rijksmuseum, Bibliotheek, Lugt 187. Voor de verzamelactiviteiten van Sybrand Feitama I, ged. Bij de Toren 10-6-1647, Isaac Feitama, ged. Bij 't Lam & de Toren 10-2-1692, en de niet-doopsgezinde Sybrand Feitama II, zie B.P.J. Broos, "Notitie der Teekeningen van Sybrand Feitama": de boekhouding van drie generaties verzamelaars van oude Nederlandse tekenkunst', in: *Oud Holland* 98-1 (1984), 13-39: 17-20.

23 E. Morpurgo, *Nederlandse klokken- en horlogemakers vanaf 1300* (Amsterdam, 1970), 15 (David Bramen) en 16 (Thomas Bramen). Voor Thomas Bramen als officiële arbiter (goedeman) voor zijn branche, zie SA, toegang 5061, Rechterlijk Archief, inv.nr. (hierna: RA) 1818 (Register van Goedemannen) d.d. 1-4-1704.

24 Göttingen, Niedersächsische SUB, Cod. Ms. Uffenb. 25.3, p. 528: 'boekhouder van de Heeren van der Schelling en Brandt'. Jan Brandt (1654-1731), de man van Petronella Oortman (1656-1716), eigenaresse van een pronkpoppenhuis, was de voormalige compagnon van de moeder van Van der Schelling: zie noot 39.

25 SA, NA 5443, akte 83, notaris Livinus Meijer, 9-6-1716: huwelijkscontract tussen David Bramen, weduwnaar van Helena Kalf, geassisteerd door zijn broer Isaack Bramen, enerzijds en Willemina van Gestel, geassisteerd door haar broer Jan van Gestel en neef Hendrik van Singel, anderzijds.

26 Archief Leiden, toegang 506, notaris Hendrik Sijen, 26-8-1719, inv.nr. 1797, akte 78: David Bramen, wonende te Warmond, machtigt een procureur te Leiden om zijn zaak waar te nemen die hij als impetrant van brieven van cessie genoodzaakt is te entameren voor de vierschaar te Leiden jegens de gezamenlijke crediteuren.

27 M.S.J. Cox-Andrau, *De dichter Pieter Vlaming (1686-1734), een studie over zijn werk met een levensbeschrijving* (Bussum, 1976). Hierin wordt niet vermeld dat hij zich samen met zijn vrouw op 4-12-1707 had laten dopen in Bij 't Lam & de Toren.

28 Cox-Andrau, *Pieter Vlaming*, 244-252 (analyse van de bibliotheek).

29 In de sterfhuisinventaris van zijn vader Mr. Floris Vlaming wordt voor de boeken verwezen naar een te maken catalogus, die echter niet aanwijsbaar is: SA, NA 5337, fol. 364-400: 374, notaris Casper Ypelaer, 22-3-1705. Voor zijn grootvader Willem Gerritsz Vlaming als een van de belangrijkste erwten-, bonen en gortkopers, zie SA, RA 1817, Register van Goedemannen (arbiters) anno 1700. De verkoop van zijn boeken werd geadverteerd in de *Leidse Courant* van 9-7-1708: 'Op Dingsdag den 17 July 1708 ... zal tot Amsterdam in de Boekwinkel van Hendrik en de Wed. van Dirk Boom, verkoft werden de nagelatene Bibliotheek van de E. Wilhem Gerritsz Vlaming znlr., bestaande in zeer veel schoone Theol. Jurid. Historise, en voornamentlyk in een groot getal Philosophise en Mathematise Boeken in alderleye Taalen.'

30 P.C.J. van der Krogt, *Advertenties voor kaarten, atlassen, globes e.d. in Amsterdamse kranten 1621-1811* (Utrecht, 1985), nr. 432. Voor het aantal boeken, zie haar sterfhuisinventaris: SA, NA 8227, akte 69, ongepagineerd [= p. 33-34], notaris Paulus van den Ende, 29-1-1719.

31 T. Goedings, *Afsetters en meester-afsetters. De kunst van het kleuren 1480-1720* (Amsterdam, 2015), 108 en 111-149.

32 M. van der Hut, 'Berymde Tafereelen', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 37 (2011), 105-128.

33 J. Otten, 'Opdrachtgevers: Andries en Gerrit Schoemaker', in: L. Kooijmans e.a. (red.), *Pronk met pen en penseel. Cornelis Pronk (1691-1759) tekent Noord-Holland* (Amsterdam, 1997), 109-125: 109 (lakenhandelaar).

34 Angenietje de Wale, weduwe van Wouter Abrahamsz de Vries, benoemde in haar testament

tot reserve-voogd over haar minderjarige erfgenamen 'Andries Gerritsz Schoemaker, koopman in Oostindische waren': SA, NA 5729B, akte 91, notaris Nicolaas van Loosdrecht, 22-4-1696. Schoemakers moeder was een zus van haar aantrouwde oom Pieter Pietersz Vonck. Vijf jaar nadat hij zijn huwelijk in de hervormde kerk had laten voltrekken, liet Schoemaker zich op 29-6-1687 alsnog dopen in De Zon, waarvan zijn moeder op dat moment ook lid was: SA, toegang 877, inv.nr. 35, achterin op datum.

35 G. van Loon, *Beschryving der Nederlandsche Historiepenningen* (Amsterdam, 1723-1731, 4 dln.), IV, 7*2; J. Pelsdonk & M. Plomp (red.), *Hulde! Penningkunst in de Gouden Eeuw* (Amsterdam/Haarlem, 2012), 51-77: 55 en 69; I.H. van Eeghen, 'Het plakboek van Andries Schoemaker', in: *Maandblad Amstelodamum* 46 (1959), 184-191; M. Nahuys, 'Andries en Gerrit Schoemaker, twee Amsterdamsche geleerde oudheid-, penning- en wapenkundigen', in: *Dietsche Warande* 1888 (overdruk).

36 E. de Jongh, cat. tent. *Portretten van echt en trouw. Huwelijk en gezin in de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw*, Haarlem (Frans Halsmuseum) 1986, 265-267, cat. nr. 64.

37 J. van Gent e.a., *Familiepenningen. Herinneringen aan leven en dood* (Amsterdam, 2014), 35.

38 L. Kasteleyn, 'Alom begeerd, en niet vergeefs gezocht. Het topografische tekenwerk van Cornelis Pronk in Noord-Holland (1725-1759)', in: Kooijmans, *Pronk met pen en penseel*, 67-108: 78-104; Otten, 'Opdrachtgevers: Andries en Gerrit Schoemaker', 109-125.

39 Sieuwert van der Schelling, geb. 1-5-1667 (zie Den Haag, Nationaal Archief, toegang 3.01.04.01, inv.nr. 2101, stuk 40: venia aetatis anno 1689, waarbij zijn geboortedatum werd bewezen door een notarieel extract uit de familiebijbel), gedoopt Bij 't Lam & de Toren 9-2-1698, begr. Oude Kerk 25-6-1718, zoon van Jelmer Sieuwertsz van der Schelling en Josina Mejontsma. Voor zijn leerjaren, zie SA, NA 4552, p. 665-670, notaris Johannes Backer, 20-3-1686: compagniescontract tussen Josina Mejontsma weduwe Van der Schelling en Jan Brandt voor zeven jaar ingaande 1-1-1686, op voorwaarde dat haar zoon volledig bij de bedrijfsvoering wordt betrokken en haar na haar dood als firmant mag opvolgen. De compagnie werd een jaar geprolonged en in 1694 gelijkwideerd. De aard van het bedrijf blijkt uit de likwidatierekening: SA, NA 4584, p. 529-559, notaris Johannes Backer, 6-2-1694, medeondertekend door Sieuwert van der Schelling.

40 Zijn erfenissen in SA, NA 4590, p. 184-185, notaris Johannes Backer, 14-3-1695: akkoord tussen Josina Mejontsma weduwe Van der Schelling en haar twee kinderen Sieuwert en Juliana. Zijn nagelaten onroerend goed en effecten in SA, Coll. Succ. 17, fol. 502-503v d.d. 15-9-1718 en amptiatie d.d. 4-3-1719: in totaal 43.314 gulden, waaronder het huis Herengracht 114, dat hij van zijn moeder had geërfd en zelf bewoonde, en getaxeed was op 15.000 gulden.

41 SA, NA 4644, p. 1191, notaris Johannes Backer, 14-9-1706, kwitantie van Josina Mejonsma, weduwe van Jelmer Sieuwertsz van der Schelling, aan haar ongehuwde zoon Sieuwert van der Schelling die altijd bij haar is blijven wonen, en al hetgeen hij voor genoten huisvesting, kost en drank aan haar verschuldigd is, van jaar tot jaar heeft voldaan tot aan 1-5-1706 toe.'

42 Door Sieuwert Jelmersz van der Schelling (1602/1603-1673) in 1665 gekocht van Johan Hinlopen: SA, NA 2726, akte nr. 161, p. 633, notaris Vincent Swanenburgh, 2-4-1665. Door zijn kleinzoon Sieuwert van der Schelling in 1718 verkocht aan Otto Surman: SA, NA 4685, p. 252-254, notaris Johannes Backer, 27-4-1718.

43 SA, NA 6016, p. 769, notaris Pieter Schabaelje, 1-3-1702: testament van Jan van Lennep. O.a.: tot executeurs, voogden en administrateurs benoemt hij Sieuwert van der Schelling, zijn neef (oomzegger), en Willem van Laer, zijn goede bekende. Voor Jan van Lennep, zie S.A.C. Dudok van Heel, 'De kunstverzamelingen Van Lennep met de Arundel-tekeningen', in: *JA* 67 (1975), 137-148.

44 Houbraken, *Groote schouburgh*, II, 29. Voor Jan van Beuningen, bij wie Von Uffenbach de beste schilderijen van de beroemdste meesters zag, zie K. Jonckheere, *Kunsthandel en diploma-*

tie. *De veiling van de schilderijenverzameling van Willem III (1713) en de rol van het diplomatieke netwerk in de Europese kunsthandel* (proefschrift, Amsterdam, 2005), 32-48.

45 S. Feitama, *Nagelaten Dichtwerken* (Amsterdam, 1764), [286]. Gedateerd 1717. Sybrand Feitama II liet zich op 26-8-1722 remonstrants dopen: SA, DTB 301, p. 352.

46 J. Richardson jr., *An account of some of the statues, bas-reliefs, drawings and pictures in Italy, France, ... with remarks by Mr. Richardson sen. and jun.* (Londen, 1722), 3.

47 Richardson, *An account*, 3. Dudok van Heel, advertentie nr. 191 van 25-4-1719.

48 P. Schatborn, 'Van Rembrandt tot Crozat. Vroege verzamelingen van tekeningen van Rembrandt', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 32 (1981), 1-54: 15; Houbraken, *Groote schouburgh* I, 270.

49 Houbraken, *Groote schouburgh* I, 207-208.

50 SA, NA 4677A, p. 231-234, notaris Johannes Backer, 8-5-1714: verklaring door Josina Meijonsma weduwe van Jelmer Sieuwerts van der Schelling.

51 Omdat dit document niet eerder gepubliceerd is, volgt hier de lijst met schilderijen: (1) een schilderij Maria Magdalena van Jan Lis, (2) een dito schilders gezelschap van Brouwer, (3) Alamor speelders van Bamboots [Pieter van Laer alias Bamboccio], (4) een oude vrouw haar palerende van Cavalier Strosso [Bernardo Strozzi], (5) een lantschap van Rubbens, (6) een toebacqroker van Carlottij [Johann Carl Loth alias Carlotto Bavarese], (7) een batalje van Bourgingnon [Giacomo Cortese], (8) een Lasarus verweking van [Sebastien] Bourdon, (9) een St. Jan in de woestijne van [Pier Francesco] Mola, (10) een stuck voor de schoorsteen in de binnekamer van [Anthoni] Schoonjans, (11) Moses vinding van B. Castiglione [Giovanni Benedetto Castiglione], (12) een trony van Rembrant, (13) een lantschap van [Herman] Swanefeldt, (14) een antique graftombe van Fergeson [William Gowe Ferguson], (15) een zeestuckie van Everdingen, (16) een lantschap van [Adriaan] Vander Cabel, (17) een grauwschilderij van Barent Graat, (18) een schets van de geboorte Christij van A. van Dijk, (19) een sittend beeld in een lantschap van Charlotty [Johann Carl Loth alias Carlotto], (20) een prediking van Christus in den tempel van Passerotty [Bartolomeo Passerotti], (21) een kinderdans voor de schoorsteen vant dagelijx vertreck.

52 Zie A.S. Logan, *The 'Cabinet' of the Brothers Gerard and Jan Reynst* (Amsterdam enz., 1979), 146 nr. 30: Bernardo Strozzi, *The Old Courtesan*, en 161 nr. 41 Pieter van Laer, *The Large Limekiln (De grote Kalkoven)*. Met dank aan Jaap van der Veen.

53 David Amoury II, geb. A'dam 1664, ged. Bij 't Lam & de Toren 24-10-1697, koopman, woonde Keizersgracht over de Westerkerk (1695, 1711), Brouwersgracht noordzijde (1721), te Veere (1722), † ald. 11-5-1735 (SA, toegang 1303 nr. 1: familieboekje De Flines), zn. van David Amoury I en Margaretha Linnigh; trouwde (1) A'dam 11-12-1695 Maria van Lennep, geb. A'dam 1674, ged. Bij 't Lam & de Toren 24-10-1697, begr. A'dam 16-11-1703, dr. van Jan van Lennep en Maria Sijen; trouwde (2) A'dam 31-5-1705 Maria de Flines (A'dam 1683-1742 Veere), dr. van Jacob de Flines en Anna de Flines. Amoury wordt verbasterd tot 'Amoree' bij Von Uffenbach, 'Amori' bij Houbraken en Sybrand Feitama II, tot 'de Amory' bij Hoet en 'des Amory' in Dudok van Heel, advertentie nr. 222 van 18-6-1722.

54 SA, NA 5664, notaris Mr. Gerard Emaus ten Bergh, 25-10-1694: de erfgenamen van Abraham van Lennep verklaren ontvangen te hebben van de erfgenamen van Dirck van der Cooghen alle 'effecten', bestaande in huisraad, schilderijen, papierkunst en platen, alsmede boeken, die Dirck van der Cooghen van Abraham van Lennep volgens diens testament in vruchtgebruik bezeten heeft gehad, en verklaren dat zij daaruit aan Jan van Lennep tegen een nader afgesproken (niet gespecificeerde) prijs hebben overgedaan de papierkunst en platen.

55 Houbraken, *Groote schouburgh* II, 82, en III, 174-175.

56 *Sater en boer*, doek, 171 x 193,5 cm, Kassel, Museumlandschaft Hessen Kassel, Gemäldegalerie Alte Meister, inv. GK 101. C. Voor *Samson en Dalila*, zie Brown en H. Vlieghe (red.), cat. tent. *Van Dijk 1599-1641*, Antwerpen (Kon. Museum voor Schone Kunsten) en Londen (Royal

Academy of Arts), 1999, 136, nr. 21.

57 Voor de gehele kunstcollectie, zie *Le Mercure* (mei 1722), 125-137. Hierin wordt het aantal van 82 schilderijen genoemd, terwijl de afgedrukte lijst er 81 bevat waarvan er bovendien twee niet voorkomen in Hoet (zie de volgende noot).

58 G. Hoet, *Catalogus of naamlijst van schilderijen met derzelver pryzen* (Den Haag, 1752-1770, 2 dln.), II, 259-264. De acht ingestoken nummers zijn 38, 72 en 82-87.

59 Volgens de Bibliopolis-database (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek) dienden twee Amsterdamse makelaars op 5-9-1736 bij de burgemeesters een rekest in voor de veiling van 'schilderijen, tekeningen, prenten en gebonden prentwerken, antieke medailles, en antieke gesneden en andere edele gesteenten, antieke borstbeelden, basreliëven, mineralen, mathematische instrumenten, en diverse rariteiten van goud, zilver etc., alsmede een partij Latijnse, Franse en Nederduitse boeken, alles nagelaten door David Amoury'.

60 SA, Coll. Succ. 24, fol. 338, aangifte van 5-7-1736 door zijn broer Jacob ten Kate en Coll. Succ. 28, fol. 732, aangifte van 27-12-1746 door zijn verre neef Jacob ten Kate Lamberts.

61 P. Smit e.a. (eds.), *Hendrik Engel's Alphabetical List of Dutch Zoological Cabinets and Menageries* (Amsterdam, 1986), nrs. 795 (J. ten Kate) en 1485 (N. Struyck). Bij Christie's, Londen, 8-11-2000, lot nr. 155, werden hieruit tien bladen verkocht, waarvan het eerste blad de titel draagt: *Verschyden Uyt-landsche Insecten, geteekent na het Cabinet van d'Hn. Seba, J. ten Kate, &c., versamelt door N. Struyck, Junior, 1719*.

62 A. Seba, *Locupletissimi rerum naturalium thesauri accurata descriptio* (Amsterdam, 1734, dl. 1), 109 en daaraan voorgaand, figuur 69 nr. 1.

63 E. Jorink, *Het Boeck der Natuere. Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods Schepping 1575-1715* (Leiden, 2006), 332-337 (Ruysch) en 348-350 (Seba); idem, 'Alles hangt met alles samen. Enige opmerkingen over de achttiende-eeuwse verzamelcultuur in de Republiek', in: *De Achttiende Eeuw* 39 (2007), 42-51: 47.

64 B. van de Roemer, *De geschikte natuur. Theorieën over natuur en kunst in de verzameling van zeldzaamheden van Simon Schijnvoet (1652-1727)* (proefschrift, Amsterdam, 2005), 67-99; Bergvelt & Kistemaker, *De wereld binnen handbereik*, 35-38 en 327-328.

65 Voor een lofdicht van Claas Bruin (1671-1732) op het kabinet van Simon Schijnvoet, zie Van de Roemer, *De geschikte natuur*, 68-69. Lambert Bidloo schreef een lang lofdicht in het Latijn op de collectie van Ruysch: 'In celeberrimi viri Fredericii Ruyschii ... Gazophylacium Universale – De Algemeene Schatkamer van den heere Frederik Ruysch', in: F. Ruysch, *Thesaurus animalium primus* (Amsterdam, 1710), 2*3r-4*2v, vertaald in Nederlands door L. Coster: 5*2r -[7*4v].

66 Ruysch, *Thesaurus animalium primus*, 5*r-v; F. Ruysch, *Alle de ontleed- genees- en heilkundige werken* (Amsterdam, 1744, dl. 2), 720-721 en 758-759.

67 R. Vermij, *De geest uit de fles. De Verlichting en het verval van de confessionele samenleving* (Amsterdam, 2014), 223-228; J. Bots, *Tussen Descartes en Darwin. Geloof en natuurwetenschap in de achttiende eeuw in Nederland* (Assen, 1972), 5-16.

68 H.J. Zuidervaar, "Meest alle van mahoniehout vervaardigd"; het natuurfilosofisch instrumentenkabinet van de doopsgezinde kweekschool te Amsterdam, 1761-1828', in: *DB* 34 (2008), 63-103.

69 SA, toegang 1120, VDGA, inv.nr. 175, p. 273 d.d. 14/16-2-1710 en p. 300 d.d. 11-12-1710. Hij was geboren 18-4-1685 als zoon van Matthys Houbakker en Agneta Jans Kille.

70 G. Abrahamsz, *Christelyke zede-konst, ofte korte beschryving van de voornaamste deugden en ondeugden*, 68-69, in: Abrahamsz, *Eenige nagelaten schriften* (Amsterdam, 1707).

71 *Op het huwelyk van den eerwaarden Joannes Houbakker en de erbare Dina vander Smisse* (Amsterdam, 1709), [A2v]. Een van de gedichten is van Pieter Vlaming.

72 *Catalogus insignium librorum [...], quibus usus est dum viveret Joannes Houbakker; [...], welke*

verkoft zullen worden [...] t.b.v. de wed. J. Houbakker op de Keyzersgracht bij de Wolvenstraat, over 't Glashuys, t'Amsterdam, op dinsdag den 7 April 1716. Zie SA, toegang 15030, bibliotheek, inv. nr. 94647. In dit exemplaar zijn de bedragen bijgeschreven die de boeken op de veiling hebben opgebracht. Hierna: Catalogus Houbakker.

73 J. Houbakker, *Predikation over verscheide texten der H. Schriftuur* (Amsterdam, 1730), 14.

74 Catalogus Houbakker, 3, nr. 44: 'Een uytmuntende Bybel, Dort 1686, doorgaans voorzien met fraaye printverbeeldingen, nodige landkaarten, titels en andere bysieraaden, alle konstig met goudt en ultramaryn afgezet, door den beruchten Dirk Janssen van Santen, in 3 deelen op groot papier, gebonden in schoon rood Turx leer, verguld en verguld op snee.' Verkocht voor 275 gulden.

75 Voor het portret van Galenus Abrahamsz, zie R. Lambour, 'Het doopsgezind milieu van Michiel van Musscher (1645-1705) en van andere schilders in zeventiende-eeuws Amsterdam: een revisie en ontdekking', in: *DB* 38 (2012), 223-258: 231. Het aan Frans Hals toegeschreven portret van Descartes, dat vier gulden en vijf stuivers opbracht, zal een van de vele kopieën geweest zijn: S. Slive, *Frans Hals* (Den Haag/Londen, 1989), 316.

76 Gedoopt op 18-4-1706 ('Lambertus ten Kate').

77 F.J. Dijksterhuis, 'Low Country Opticks. The Optical Pursuits of Lambert Ten Kate and Daniel Fahrenheit in Early Dutch "Newtonianism"', in: E. Jorink & A. Maas (eds.), *Newton and the Netherlands. How Isaac Newton Was Fashioned in the Dutch Republic* (Leiden, 2012), 159-183.

78 J. Noordegraaf, 'Le Blon over ten Kate', in: Noordegraaf, *Een kwestie van tijd. Vakhistorische studies* (Münster, 2005), 50-58: 53-56.

79 Geertruyd van Geleyn (1648/1649-1718), de derde vrouw van zijn vader na Sara Blaupot en Cornelia van Wetteren, was de eigenares als erfgenaam van haar eerste man Cornelis Cloribus Gerardsz (1639-1701). Na haar dood werd het eerst voor 1000 gulden per jaar verhuurd aan Leonard Rutgers (1683-1762), die het tenslotte in 1736 zelf kocht. Lambert ten Kate verhuisde in 1718 naar Keizersgracht nr. 151, waar hij in 1731 overleed.

80 H. Miedema, *Kennerschap en de ideale schoonheid. Lambert ten Kate over de tekeningen in zijn verzameling* (Amsterdam, 2012), 37-181 (Veiling Ten Kate) en 241-244 (register).

81 H.Th. van Veen, 'Devotie en esthetiek bij Lambert ten Kate', in: *DB* 21 (1995), 63-96: 85-88; Miedema, *Kennerschap en de ideale schoonheid*, 22-23.

82 D. de Clercq, 'Verkennde beschouwingen over de doopsgezinde elite in Amsterdam', in: *DB* 24 (1998), 249-262.

83 G. Abrahamsz, *Anspraak an de Vereenigde Doops-Gezinde Gemeente, te Zaandam* (Amsterdam, 1687), 32-34.

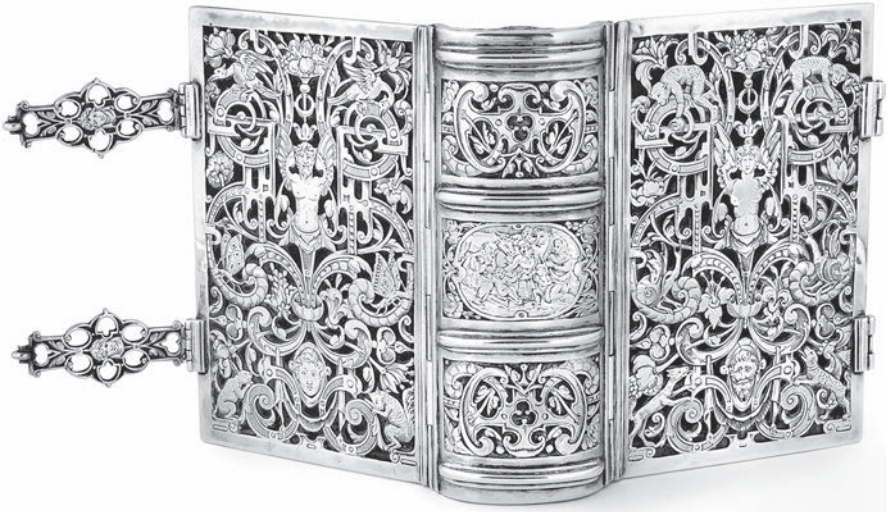
84 SA, toegang 1120, VDGA, inv.nr. 175, p. 244 d.d. 15-12-1706, en p. 504 d.d. 16-12-1722.

Twee zilveren boekbanden

ADRIAAN PLAK

In 1623 verscheen in klein formaat (sedecimo) bij de Hoornse uitgever Zacharias Cornelisz. het Nieuwe Testament naar de Biestkens uitgave van 1562.¹ In het voorwoord verklaart de uitgever dat hij speciaal voor deze uitgave een kleine letter heeft laten maken opdat men het boekje op reis kan meenemen. In plaats van ‘ydele ende logenachtighe Historien’, kan nu onderweg het Nieuwe Testament ter hand genomen worden. Dit voorwoord is behalve spellingsverschillen identiek aan de uitgave uit Franeker van 1563,² de eerste in een lange reeks van herdrukken in klein formaat in een gotische letter.

Kenmerkend voor en direct controleerbaar in de uitgave van het Biestkens Nieuwe Testament is de brief van Paulus aan de Laodicensen, gebaseerd op de ‘alder outste Bybel, die te Worms ghedruckt is’, die helemaal achterin, na het register, is gedrukt.³ Deze apocriefe brief was in 1529 voor het eerst in Duitse vertaling gedrukt in de ‘Biblia beyder Alt und Newen Testame(n)ts Teutsch’. De drukker, Peter Schöffner, de man die voor Tyndale in 1526 ook de eerste protestantse Engelse bijbelvertaling drukte en de eerste vertalingen van Hans Denck en Ludwig Haetzer van delen van het Oude Testament op de markt bracht,⁴ liet die anabaptistische teksten buiten de 1529 uitgave uit vrees voor een verbod. Hij gebruikte daarvoor de minder belaste vertaling uit de Froschauer bijbel die, gebaseerd op Haetzers vertaling, door de Zuricher predikanten was vertaald.⁵ Het was de eerste complete protestantse bijbel in het Duits.⁶ De brief aan de Laodicensen was tussen de brief van Paulus aan Philemon en zijn eerste brief aan de Hebreëen geplaatst.⁷ Hoewel populair bij de doopsgezinden gebruikte Biestkens voor de eerste uitgave van zijn Bijbel in 1560⁸ de uitgave door Michael Lottar in Maagdenburg gedrukt. Deze Maagdenburgse uitgave lag ook ten grondslag aan de Nederlandstalige uitgave van 1558 die in Emden bij Steven Mierdmans en Jan Gaillart was gedrukt en die vrijwel letterlijk door Biestkens werd overgenomen. Met Luthers vertaling als grondtekst werd deze bijbel zowel door de Lutheranen als de doopsgezinden gebruikt. Het is de eerste complete Nederlandse bijbelvertaling met verzen.⁹

Zilveren band om: *Het Nieuwe Testament*. Hoorn 1623. Biestkens uitgave. Privécollectie (foto: Albertine Dijkema, A10design).

Voor de 1562 uitgave van het Nieuwe Testament gebruikte Biestkens een andere vertaling dan in zijn complete bijbeluitgave van twee jaar daarvoor. Hij baseerde zich daarvoor op de uitgave van Mattheus Jacobszoon uit 1554, die zich op zijn beurt had gebaseerd op de Liesvelt uitgave met weglating van Lutherse interpretaties en aanvullingen uit de Vulgaat.¹⁰ De indeling in verzen, de uitgebreidere index en Paulus' brief aan de Laodicensen zijn echter nieuw in deze uitgave uit 1562.¹¹ Waar de gereformeerden zich konden verlaten op de Deux-Aes uitgave, was het Biestkens Nieuwe Testament specifiek voor de doopsgezinden. De tekstherziening in de uitgave van Mattheus Jacobszoon maakte deze uitgave immers ongeschikt voor de Lutheranen, die zich wel op de complete Bijbel van Biestkens konden verlaten.¹²

Nu is er in particulier bezit een exemplaar van die 1623 uitgave van het Nieuwe Testament gedrukt bij Zacharias Cornelisz met een prachtige zilveren band. Op grond van bovenstaande informatie mogen wij dus verwachten dat de koper/eigenaar ervan een doopsgezinde achtergrond heeft. In totaal zijn er drie namen op de schutbladen van dit boekje terug te vinden. Hoewel 'Jaab Beun' en 'Jacob Florisz',¹³ die als eerste eigenaars in 1626 en 1629 hun naam schreven nog niet tot concrete doopsgezinde personen zijn herleid, is dat mogelijk wel het geval met de inscriptie 'Antony Dingem'. Dankzij Ruud Lambour weten wij dat dit mogelijk Antony Dingemans junior is, een zijde-

Provenancegegevens op schutblad achterplat: *Het Nieuwe Testament*. Hoorn 1623. Biestkens uitgave (Privécollectie).

reder in Haarlem, die op 14 augustus 1666 als weduwnaar van Jannetje de Ruijter zijn ondertrouw voor de pui van het stadhuis in Amsterdam liet aantekenen¹⁴ met Sibilla ter Hiel, die in Amsterdam op de Keizersgracht woonde en bij de ondertrouw geassisteerd werd door haar broer Samuel ter Hiel, diaken van Bij 't Lam.¹⁵ Antony Dingem zette achter 'Dingem' een neergaande kronkelende haal, een afkortingsteken omdat hij geen ruimte over had om zijn naam volledig kwijt te kunnen.¹⁶ Hopelijk zijn in de toekomst ook de andere twee inscripties tot concrete personen te herleiden.

Bij zijn zoektocht naar boedelinventarissen van Amsterdamse doopsgezinden die voor 1701 gedoopt of getrouwd zijn heeft Ruud Lambour er tot nu toe 764 gevonden. Daarbinnen zijn bij het zilverwerk zestien bijbels of bijbeltjes, 21 testamenten of testamentjes, dertig psalmboekjes, twaalf kerkboekjes, negen tafelboekjes, zeven memorieboekjes en een Duits gebedenboekje omschreven als 'met zilver beslag(en)' en vier psalmboekjes en een testament met goud. Van de tachtig boeken en boekjes met religieuze inhoud zal het merendeel van het zilverbeslag hebben bestaan uit sloten, mogelijk ook hoekbeslag en eventueel een centraal zilveren ornament. Een geheel zilveren band, zoals hier het geval is, is zeldzaam. Omdat gegevens in boedelbeschrijvingen in deze periode te summier zijn om aan specifiek gedateerde

uitgaven te verbinden kunnen wij alleen stellen dat zilveren banden inderdaad bij doopsgezinden voorkwamen. Of een doopsgezinde zilversmid – alleen Reinier Wybrandtsz Wybma noemt er al drie in deze periode die kerkten in ‘De Spijker’ in Amsterdam – de hand heeft gehad in het maken van de band, zal wel een vraagteken blijven.¹⁷

Het bandje zelf is uitvoerig beschreven door de eigenaar in een artikel in 2015 in *Quaerendo* en daarvoor in *De Stavelij*.¹⁸ Het voorplat is voorzien van uitgezaagde en gegraveerde rolwerkornamentiek met bloemen met van boven naar beneden twee aapjes, twee gevleugelde slakken en twee opspringende honden en in het midden een vrouwelijke gevleugelde herme en een mannelijke mascaron. Het vergelijkbare achterplat heeft twee vogels, twee vlinders een haas en een eekhoorn en in het midden een mannelijke gevleugelde herme en een vrouwelijk mascaron. De gesloten rug heeft vier ribben en drie velden met in het midden gegraveerd de geboorte van Christus met

Zilveren band om: *De CL psalmen Davids*. Amsterdam, ca. 1615 (Metropolitan Museum of Art, Rogers Fund, 1937 (37.125)).

Maria, Jozef, de os en de ezel met op de voorgrond een geknielde vrouw met kind, en op de achtergrond een man. Hoewel de man een herder kan zijn, is de afbeelding van een geknielde vrouw met haar pasgeboren kind mogelijk een aanwijzing dat de geboorte van een kind de aanleiding is geweest voor dit kostbare geschenk.¹⁹ Veel van de afgebeelde dieren, vaak fabeldieren, en bloemen zijn terug te vinden in de ornamentprenten van Theodor de Bry. Maar het lijkt er op dat voor de zilversmid een meer recente publicatie, namelijk het ‘Spits-boeck Dienstich den Gout en Silversmeden om te Snijden en te Dryven’ door P.R.K., dat in 1617 werd uitgegeven in Amsterdam bij Claes Jansz. Visscher, mede tot voorbeeld heeft gediend.²⁰

Een element van de zilveren band om het Biestkens Nieuwe Testament – de klampen – vertoont een treffende gelijkenis met de klampen van een zilveren band in het Metropolitan Museum of Art. Behalve de overeenkomst in de klampen is er in de uitvoering van de band geen overeenkomst met die om Biestkens Nieuwe Testament. Deze band in het Metropolitan Museum of Art zit om een verder nog onbekende uitgave van de psalmen van Dathe-nus gedrukt voor Abraham Huybrechtsz in Amsterdam met een gegraveerde titelpagina van Michel le Blon. Omdat Huybrechts in 1621 overlijdt,²¹ moet de uitgave van dit psalmboekje gedateerd worden tussen ca. 1610 en 1621 en gezien zijn andere gedateerde publicaties mogelijk zelfs tussen 1611 en 1616. Het bandje zelf zal rond diezelfde tijd zijn vervaardigd. Dit bandje toont in ontwerp van de platten een grote gelijkenis met een drietal andere banden. Twee daarvan zijn door hun inhoud niet nader te dateren. De derde band is duidelijk van dezelfde werkplaats afkomstig, maar zou, gezien de inhoud, later gemaakt moeten zijn. Het betreft de band om het ‘Enchiridion oft Hant-boexken van de Christelijcke leere ende religion, in corte somma begrepen, ten dienste van alle liefhebbers der waerheyt (door de genade Gods) uyt der H. Schrift gemaect door D.P.’. Dit boek van Dirk Philips, naast en met Menno Simons de belangrijkste doopsgezinde leraar uit de zestiende eeuw, wordt nog steeds gelezen en gebruikt en is in 1986 nog in het Duits en in 2005 nog in het Engels gedrukt in Canada.²² Zijn strenge regels over ban en mijding waren voor het overleven van het geloof belangrijk in de meer afgesloten gemeenschappen temidden van andersgelovenden in met name Polen en later de Ukraïne. In het Nederlands is deze uitgave van 1627 de laatste.²³

De prachtige zilveren band om dit werk zou men eerder om een Bijbel dan om het Enchiridion van Dirk Philips verwachten. Met op het voorplat vijf taferelen uit het Oude Testament en op het achterplat vijf taferelen uit het Nieuwe Testament verwacht men een Bijbel als inhoud.²⁴ Wat we in ieder ge-

Theodor de Bry. Ornamentprint. ca. 1580-1590 (Metropolitan Museum of Art. DP837198).

val weten is dat in 1891 dit boek in het bezit was van Jefferey Whitehead Esq. lid van de Burlington fine Art Club. Hij bracht het in op de “Exhibition of bookbindings” in 1891 van zijn club.²⁵ Vermeld wordt hierbij dat de sneden van het *Enchiridion* verguld en versierd zijn. De band duikt opnieuw op in de literatuur in 1952 bij de beschrijving van zilveren boekbanden van Major John Roland Abbey²⁶ en vervolgens in 1958 in het standaardwerk van J.W. Frederiks.²⁷ In 1985 wordt het boek geveild bij Sotheby’s.²⁸ Rond de eeuwwisseling blijkt het boek in het bezit te zijn van de Haagse firma Aardewerk,²⁹ die het mogelijk hebben gekocht op de veiling van Sotheby’s en bijna tegelijkertijd wordt het besproken door Danielle Kisluk-Grosheide³⁰ in haar artikel over bovengenoemd psalmboekje van Dathenus en tenslotte in de artikelen van Vervoort.

Om de geschiedenis van de band voor 1891 te kunnen reconstrueren zou het exemplaar zelf onderzocht moeten worden. Zeker lijkt dat de band niet origineel is gemaakt voor het boek. Het *Enchiridion* moet in ieder geval in Nederland zijn gebonden en misschien al in de tijd zelf. Het feit dat de boeksmeden zijn verguld en geciseleerd, zoals ook het geval is met het psalmboekje van Huijbrechtsz in het Metropolitan Museum of Art is een pré. Dat de houten platten direct onder het zilver liggen en niet door een laag zwart fluweel ervan gescheiden zijn, hoeft niet te betekenen dat het fluweel er niet geweest is. Vaak is het fluweel in de loop van de tijd half vergaan en kan het door een latere eigenaar verwijderd zijn. Anderzijds valt niet uit te sluiten dat een antiquaar als Frederik Muller³¹ het zilver er in de 19de eeuw om heeft la-

Zilveren band om: Dirk Philips, *Enchiridion*. Amsterdam 1627. Privécollectie (foto: A. Aardewerk Antiquair Juwelier, Den Haag).

ten zetten. Meer zekerheid zou bij een nauwkeurige inspectie van het exemplaar, dat in particulier bezit is, verkregen kunnen worden. Zolang dat niet is gebeurd ga ik er vanuit dat de zilveren band er, om welke reden dan ook, rond 1630 omheen is gemaakt, maar evenals de vergelijkbare exemplaren eerder gemaakt is. De zilveren band bevat op het voor en achterplat vijf ovalen met bijbelse voorstellingen en op de rug vier tafereelen uit het boek Genesis.

Op het voorplat: linksboven: Gen. 8: 20 Noach, gered door de Ark, bouwt een altaar en brengt onder meer brandoffers; rechtsboven: Gen. 22: 10-12 Abraham door een engel weerhouden om Isaak te offeren; centraal: Exodus 14: 16-21 Mozes splijt de Rode Zee met opgeheven staf en leidt de Israëlie-

ten er doorheen; linksonder: Exodus 14: 26-28 De Here laat de Egyptenaren in de teruggevlode zee omkomen; rechtsonder: Genesis 19: 24-29 Lot en zijn dochters ontvluchten Sodom.

Op het achterplat: linksboven: Lucas 1: 26-35 de Annunciatie; rechtsboven: Lucas 2: 15-20 de Aanbidding door de herders; centraal: Openbaring 20: 11-15 het Laatste Oordeel; linksonder: Lucas 2: 42-51 Christus in de tempel; rechtsonder: de Opstanding.

Op de rug zijn vier afbeeldingen met van boven naar beneden: Gen. 3: 9-24 De schepping en de verdrijving uit het paradijs; Gen. 4: 3-16 Kaïn en Abel; Gen. 4, 5 en 11 afstammelingen van Adam; Gen. 7: 10-24 De zondvloed.

De ovaalvormige zilveren medaillons werden, evenals het sierwerk eromheen, naar voorbeelden van andere zilversmeden of gravures uit voorbeeldboeken overgenomen. Toen ik enkele jaren geleden een foto van de band aan Piet

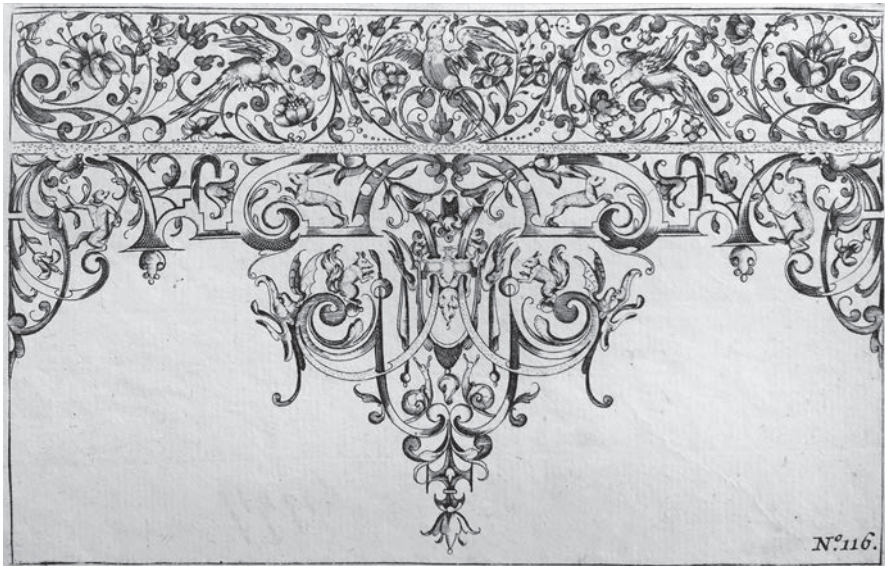

Jan Philipsz Schabaelje. *Den vermeerderden lust-hof des gemoets*. Amsterdam 1656. p. 162, illustraties c en f door Hans Janssen, met ornamentwerk (UB Amsterdam – OK 63-6156).

Adriaen Collaert. Ornamentprint met Minerva. ca. 1590
(Rijksmuseum Amsterdam RP-P-1892-A-17391).

Visser liet zien verwees hij mij direct naar de uitgave van 1656 van Schabaeljes *Vermeerderden lust-hof des gemoets*.³² In dit werk staan twee series prenten van Hans Janssen, die vooral bekend is vanwege zijn ornamentprenten voor zilversmeden. De illustraties uit de geschiedenis van Jacob en die van Jozef, die Schabaelje heeft opgenomen, behoren ongetwijfeld ook tot die voorbeelden.³³ Omdat deze voorbeeldboeken vrijwel alle verloren zijn gegaan, of verminkt zijn overgeleverd, kennen wij deze prenten alleen uit het werk van Schabaelje. Schabaelje had ze ingevoegd in de hoop: 'dat uwe ghemoede-

Meester P.R.K. *Spitsboek dienstich den gout en silversmeden om te snijden en drijven.* (Amsterdam, ca. 1720) oorspronkelijk 1617. Plaat 115 en 116 (Rijksmuseum Amsterdam RP-P-1883-A-17916).

ren daer door verwackert, den lust tot ondersoeck van den loop des grooten Rads vermeerderd, en insonderheydt soo den smaeck van de Goddelicke verborgentheden (die in de Gheschiedenissen des Ouden Testaments begraven liggen) daer door aengegroeyt is'.³⁴

Toen J.W. Frederiks deze band in 1958 beschreef deelde hij die in bij de navolgers van Hans Janssen, samen met de twee eerder genoemde en niet te dateren vergelijkbare boekbanden. Hij plaatste ze in het tweede kwart van de 17de eeuw, de publicatiedatum van het *Enchiridion* waarschijnlijk als datum post quem hanterend.³⁵ Met de band om het Amsterdamse psalterium van Huybrechtsz, die een vrijwel identieke opbouw heeft met onderaan twee zittende vogels, midden twee aapjes en bovenaan twee geveugelde sphinxen is een datering uit het tweede decennium meer voor de hand liggend. Hierdoor valt de zeer jonge Hans Janssen (Amsterdam 1605-na 1636) nauwelijks nog binnen dit tijdsframe te plaatsen.³⁶

Kisluk-Grosheide plaatst de banden in de periode 1610-1620 en wijst naast de invloed van De Bry met name op die van Adriaen Collaert. Zijn serie van zes gravures met mythologische figuren rond het oordeel van Paris biedt veel overeenkomsten met zowel deze serie banden en ook enige met het Biestkens Testament.³⁷ Met name de medaillons van Juno en Minerva zijn omgeven door ornamenten die terug te vinden zijn in de zilveren banden. Een getekende of gedrukt voorbeeld waar de compositie van deze banden direct aan kan worden gerelateerd ontbreekt tot nu toe, maar de hier volgende illustraties maken voldoende duidelijk dat De Bry en Adriaen Collaert daarvan aan de bron staan.

Voor het Biestkens Testament lijkt de monogrammist P.R.K. een meer contemporain voorbeeld, maar ook deze kunstenaar is schatplichtig aan beide eerder genoemde kunstenaars. Waarschijnlijk was 'Jaap Beun' de opdrachtgever, die deze prachtige band heeft laten maken.³⁸

NOTEN

1 *Dat Nieuwe Testament ons liefs heeren Iesu Christi Ghedruckt na de oudtste ende correctste copie van Nicolaes Biestkens* Tot Hoorn voor Zacharias Cornelisz. 1623. Colofon: Ghedruckt ende voleynt den xvij. dach Augusti. Anno M. DC. XXIII

2 P. Valkema Blouw, *Typographia Batava 1541-1600. In ordinem digessit A.C. Schuytlot. Repertorium van boeken gedrukt in Nederland tussen 1541 en 1600. A repertorium of books printed in the Northern Netherlands between 1541 and 1600* (Nieuwkoop, 1998, 2 dln), I, no. 3666. Het anoniem verschenen werk, waarvan twee drukken verschenen waarvan het laatste katern hetzelfde

zetsel heeft is door Blouw toegeschreven aan de drukker Jan Hendricksz uit Franeker.

3 In 1610 verscheen een uitgave in groter formaat, in 4to, gedrukt in Alkmaar door Jacob de Meester en uitgegeven door de doopsgezinde papierhandelaar Cornelis van Lochorst, woonende in de Warmoes-stræet, in de bale pampiers, tot Amsterdam. Hij liet de brief afdrukken voor het register en schreef over de letter: 'Ende alhoewel men voormaels, om eenighe oorsaken wille, tot de Testamenten pleeght een cleene letter te ghebruycken, soo hebben wy nochtans ditmael goet ghevonden een groote letter te besighen, als wesende bequaem voor de gene die de cleene letteren te duyster vallen, ende den anderen niet hinderlijk is'; *Dat Nieuwe Testament onses Heeren Jesu Christi* (Amsterdam, 1610), *2recto (UBA-OTM: O 65-1928).

4 *Alle Propheten nach Hebräischer sprach verteutschet* (Worms, Peter Schoffer, 1527).

5 Gameo: http://gameo.org/index.php?title=Worms_Prophets.

6 De eerste complete bijbel in de vertaling van Martin Luther verscheen in 1534. De Worms bijbel, die ook wel de doperse bijbel werd genoemd, was de eerste protestante bijbel met de algemene titel: Biblia. De apocriefe boeken waren vertaald door Leo Juda Zie: T.H. Darlow and H.F. Moule, *Historical catalogue of the printed editions of Holy Scripture* (New York, 1963), deel 2, no. 4194 noot.

7 *Biblia beyder Allt vnd Newen Testaments Teutsch.* (Worms, Peter Schöffner, 1529). Nieuwe Testament: folio LXI verso.

8 *Den Bibel, inhoudende dat Oude ende Nieuwe Testament.* (Groessen): ghedruct by my Nicolaes Biestkens van Diest (1560), folio *2recto.

9 Paul Valkema Blouw, 'Nicolaes Biestkens van Diest, in duplo, 1558-83', in: Ton Croiset van Uchelen, Koert van der Horst & Günter Schilder (red.), *Theatrum Orbis Librorum. Liber Amicorum presented to Nico Israel on the occasion of his seventieth birthday* (Utrecht, 1989), 310; Wim François, 'Mattheus Jacobszoon's New Testament and the additions of registers and the epistle to the Laodiceans to dutch mennonite Bibles', in: August den Hollander e.a. (red.), *Religious minorities and cultural diversity in the Dutch Republic. Studies presented to Piet Visser on the occasion of his 65th birthday.* Edited by August den Hollander (Leiden, 2013), 78, 84.

10 François, 'Mattheus Jacobszoon's New Testament', 74, 84

11 Er is een exemplaar van de 1554 uitgave van het Nieuwe Testament gedrukt door Mattheus Jacobszoon met een later gedrukte ingevoegde brief aan de Laodicensen, die getekend is met de initialen LDK. François stelt mijns inziens terecht dat dit een invoeging moet zijn van na 1556 en LDK mogelijk staat voor Lenaert der Kinderen. Dit exemplaar heeft tevens een later gedrukt register dat deels overeenkomt met Deux Aes bijbel uit 1562. De brief is ingebonden in de 1554 uitgave van Jacobszoon op dezelfde plek als in de Worms Bijbel van 1529. Dat roept echter de vraag op waarom Der Kinderen in zijn eigen Nieuwe Testament van 1562/1563, gedrukt naar de uitgave van Biestkens van 1562, niet gekozen heeft voor de invoeging van de brief tussen Philemon en Hebreeën. Net als Biestkens plaatst hij deze achteraan, na de index. Verder onderzoek moet uitwijzen of de invoeging misschien van na 1562 kan zijn. François, 'Mattheus Jacobszoon New Testament', 76-77.

12 François, 'Mattheus Jacobszoon New Testament', 83-84.

13 Ene Jacob Floris is op 7 april 1653 gedoopt in de Vlaams-doopsgezinde gemeente Bij 't Lam (SAA, 1120/11, p. 40) Met dank aan Ruud Lambour voor de informatie. De inscriptie die op 1 januari 1629 is gedateerd is vermoedelijk een naamgenoot. De naam van Jaab of Jacob Beun, met de inscriptie op 6 september 1626, leverde tot nu geen geschikte kandidaat.

14 SAA, DTB 686, p. 369.

15 Zij was geboren in Utrecht 1638/9 en werd in april 1660 lidmaat van Bij 't Lam met attestatie van Utrecht. Haar broer was daar diaken van 1665-1680 en nogmaals 1685-† ca. 1689 (Informatie van Ruud Lambour).

16 De schrijfwijze van 'Antonij Dingem' komt aardig overeen met de ondertekening van Anto-

nij Dingemans in zijn ondertrouwakte (mededeling Ruud Lambour).

17 Reinier Wybrandtsz Wybma. “Memoriael van de handelingen in de Gemeente” de Spijker. (SAA 1120/117) Hij noemt de goudsmiden Jacques Martens o.a. fol. 41r (in 1620), Harmanus Martens fol. 10r. (in 1614) en Abraham Jansen fol. 38v. (in 1619).

18 B. Vervoort, ‘An early seventeenth-century silver binding manufactured in the province of Holland, the decoration influenced by de Bry’, in: *Quaerendo* 45 (2015), 144-156; B. Vervoort, ‘Een zilveren boekband uit het begin van de zeventiende eeuw’, in: *De Stavelij* 27 (2012), 55-63; de beschrijving is enigszins gewijzigd hieruit overgenomen.

19 In 2015 bood antiquariaat De Roo een folio statenbijbel aan met een gegraveerde zwaar zilveren sluiting uit 1660 met de namen van Jacomina (van den) Bos en Cornelis van Gelder. Zij waren in 1653 gehuwd. Ondertrouwregister: NL-SAA-26436407-DTB 471, p. 2 en in 1660 werd hun dochter Anna geboren. Doopregister: NL-SAA-24642880-DTB 43, p. 437. Haar zus met dezelfde naam was in 1654 geboren. Doopregister: NL-SAA-24328863-DTB 43, p. 270 en haar broer in 1656. De geboorte van die dochter was ongetwijfeld de aanleiding voor de zilveren klamp.

20 In 1608 verscheen bij Christoffel van Sichem in Amsterdam: *Konstbuechlein den Goldschmieden dienstlich* met ontwerpen van Abraham Heckius of van den Hecken, waarin een vrouwelijke gevleugelde Herme voorkomt en ook in de prenten van Michel le Blon, onder meer in zijn uitgave van 1611: *Somige eenvoudige vruchten en spitsen voor d'ancomen: kunst liefhebbende ieucht*, maar ook in zijn ontwerpen voor mesheften zijn gemakkelijk vogels en andere dieren terug te vinden, maar die van Meester P.R.K staan dichter bij het ontwerp. Ik heb alleen gekeken naar de ornamentprenten aanwezig in het Rijksprentenkabinet van de betreffende kunstenaars.

21 Huybrechtsz huwt in 1605 en op 22 oktober 1621 bewijst zijn weduwe haar vier kinderen voor haar vaders erf. M.M. Kleerkooper & W.P. van Stockum Jr., *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17e eeuw*, Den Haag, 1914-1916, deel 1, 289. De STCN vermeldt zes gedateerde uitgaven van Huybrechtsz, alle uit de jaren 1611-1616. <http://picarta.pica.nl/xslt/DB=3.11/SET=1/TTL=6/SHW:FRST=7>. Het betreffende psalmboekje wordt niet vermeld in: C.A. Höweler & F.H. Matter, *Fontes hymnodiae Neerlandicae impressi 1539-1700: een bibliografie van de gedrukte bronnen = De melodieën van het Nederlandstalig geestelijk lied 1539-1700*, (Nieuwkoop, 1985).

22 Dirk Philips, *Enchiridion or hand book of the Christian doctrine and religion: compiled (by the grace of God) from the Holy Scriptures for the benefit of all lovers of the truth* (Aylmer, Ont., 2005).

23 Wel verscheen er nog een wetenschappelijke uitgave S. Cramer en F. Pijper (ed.), *Bibliotheca reformatoria Neerlandica : geschriften uit den tijd der Hervorming in de Nederlanden*, Deel 10: F. Pijper (ed.), *De geschriften van Dirk Philips*. (Den Haag, 1914).

24 Op de veiling *Silver and enamel bindings*, London: Sotheby's, 10 mei 1985 werd onder kavel 31 een Engels Nieuw Testament aangeboden versierd met twee plaquetten van Nederlands zilver uit dezelfde periode en deels gebaseerd op hetzelfde voorbeeld als onze band met op het voorplat vijf illustraties uit het eerste deel (annunciatie, de aanbidding van de koningen, de vlucht naar Egypte, de doop en centraal de voetwassing) en op het achterplat latere gebeurtenissen (Christus voor de hoge priesters, de kruisiging het laatste avondmaal, de ten hemel opneming, de transfiguratie en centraal het laatste avondmaal).

25 *Exhibition of bookbindings. Burlington fine arts club* (London, 1891), no. S. 24. In de beschrijving wordt nog aangegeven dat het om een 18de eeuwse boekband gaat.

26 J.F. Hayward, ‘Silver bindings from the J.R. Abbey Collection’, in: *Connoisseur* (1952), no. 2 October. Major Abbey (1894-1969) was een groot verzamelaar van boekbanden.

27 J.W. Frederiks, *Dutch Silver: Wrought plate of North and South-Holland from the Renaissance until the end of the eighteenth century* (Den Haag, 1958), 69, nr. 195.

28 *Silver and enamel bindings* kavel 49. De Abbey Collection no. 1111

29 A. Aardewerk antiquair B.V. 30 jaar: een keuze uit de collectie (Den Haag, 2000).

- 30 D. Kisluk-Grosheide, 'Dating a Book by Its Cover: An Early Seventeenth-Century Dutch Psalter', in: *Metropolitan Museum Journal* 35 (2000), 153-160.
- 31 Frederik Muller, zoon van Samuel Muller, was de grootste antiquaar in Nederland in de 19de eeuw. Het was niet ongebruikelijk om zilveren boekbanden opnieuw te monteren om boeken van gelijk formaat.
- 32 Jan Philipsz Schabaelje, *Den vermeerderden lust-hof des gemoets, met de collatien der wandelende ziele met Adam, Noah, en Symeon Cleophas: waer in sommige historien, als van Jacob, Joseph, en andere, wijldloopiger sijn uytgebreydt* (Amsterdam, 1656).
- 33 P. Visser, *Broeders in de geest: de doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (Deventer, 1988, 2 dln), I, 350; II, 220. Hij gebruikte enkele van deze gravures ook in het manuscript: *Theatrum Biblicum* uit ca. 1643-1646. Visser, *Broeders in de geest*, II, 199.
- 34 Schabaelje, *Vermeerderden Lust-hof*, folio A4 recto, zie noot 32.
- 35 J.W. Frederiks, *Dutch Silver* (Titel???), p. 69. 'Two book covers (een boekbandje dat nu een zilveren doosje is, en het *Enchiridion*, Haarlem 1627 (A.P.)) must be attributed to a silversmith who still worked in the style of De Bry, but was also subject tot he influence of Hans Janssen ... obvious by comparison with Janssen's design fort he large dish. The covers are undoubtedly by the same hand. Their maker was a considerable artist with highly developed sense for ornament. His execution is irreproachable'. In de noot bij het tot een doosje omgevormde boekbandje noemt hij ook het 'psalterium Davidis', Parijs 1547, dat zich in Museum Boymans bevindt, als behorend tot dezelfde groep.
- 36 Kunstenaars en zilversmeden als Michel Le Blon, die ook de titelgravure van het psalmboekje graveerde, en Abraham van den Hecken, die beiden in deze periode in Amsterdam werkzaam zijn, zijn betere kandidaten. Zowel Le Blon als Van den Hecken waren beïnvloed door De Bry en Van den Hecken en Janssen eveneens door Le Blon. Zie: J.W. Frederiks, *Dutch Silver*, p. XX-IV-XXV.
- 37 F.W.H. Hollstein, *The New Hollstein. Dutch and Flemish Etchings, engravings and woodcuts 1450-1700. The Collaert Dynasty*. part VI (Oudekerk aan den IJssel, 2005), no. 1678.
- 38 De beide andere namen komen voor op de achterzijde van het schutblad dat oorspronkelijk vastgelijmd was op het achterplat en de zilveren rand. Deze moet al snel hebben losgelaten. Dat gaf hen de mogelijkheid daar hun naam te plaatsen.

Leve de Bataafse Republiek!

Brieven van de doopsgezinde student Marten Martens uit 1794 en 1795

SIMON VUYK

DE VOORGESCHIEDENIS

In 2005 verscheen van mijn hand een biografie van Marten Martens (1773-1852), *Ik heb het groote doel mijner Aardsche bestemming bereikt*. De ondertitel verried iets van het veelzijdige leven van deze doopsgezinde prediker die na zijn studie aan het seminarium in Amsterdam de gemeente van Holwerd vele jaren zou dienen: *De brieven van student Marten Martens (1794-1798) en zijn leven als doopsgezind predikant, schoolopziener, vertaler en dichter in Friesland*. Het boek verscheen in de serie *Manuscripta Mennonitica* als nr. IV onder eindredactie van Piet Visser van wiens kennis van de boekgeschiedenis dankbaar gebruik werd gemaakt bij de beschrijving van de veertig door Martens vertaalde boeken.¹ Van de twintig brieven die in de biografie integraal werden gepubliceerd, waren er negentien aangedragen door Sibrand Martens, een verre nazaat, die al het nodige vooronderzoek had verricht in de hoop dat de voorvaderlijke brieven eenmaal zouden worden uitgegeven.² Het bleek al spoedig dat een bredere context interessant genoeg was om de brieven op te nemen in een biografie die veel kon vertellen over het godsdienstig en culturele leven in Friesland in de eerste helft van de negentiende eeuw. Het boek (220 pp.) werd destijds gunstig ontvangen.

De brieven die Marten Martens aan zijn ouders te Friedrichstadt schreef, beslaan zijn studietijd in het laatste decennium van de achttiende eeuw. Zijn vader Sibrand Martens (1741-1816), een doopsgezind lekenprediker, eerst werkzaam in Friesland en Noord-Holland, werd in deze godsdienstige vrijhaven bij de doopsgezinden beroepen in 1784. Marten Martens moeder, Elsie Woudbeek, was toen al overleden. Zijn vader Sibrand hertrouwde met Elisabeth Claassen.³ De remonstrantse predikant van Friedrichstadt, Johan Peters, zeggende het huwelijk in.⁴ Omdat doopsgezinden en remonstranten in Friedrichstadt, ook in het bestuur van de stad, nauw met elkaar verbonden waren, was het mogelijk dat een remonstrants predikant een doopsgezind huwelijk inzeggende.

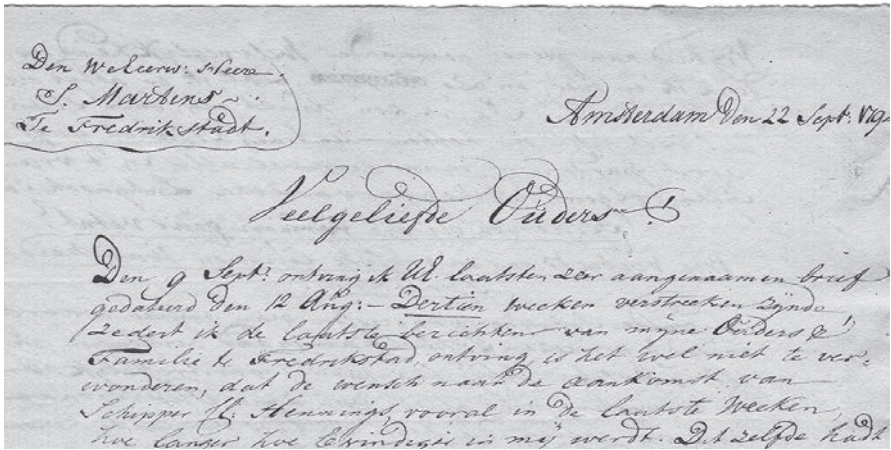
Herman Platzer, de schenker, en Simon Vuyk bij de overhandiging in Emmen in 2010.

Het pakket brieven van Marten Martens aan zijn ouders raakte halverwege de negentiende eeuw aan het zwerven langs verwanten en doopsgezinde pastorieën.⁵ Sommige brieven of gedeelten ervan zijn wellicht toevallig verloren gegaan, maar enkele, waaronder de hier volgende stukken, zijn ‘verdonkere-maand’, veronderstel ik. Met opzet uit de collectie verwijderd. Het zijn passages met een uitgesproken politieke strekking die duidelijk maken dat Marten

Martens zich met enthousiasme in het kamp der patriotten bevond. Evenals zijn leermeesters, Gerrit Hesselink (1755-1811), professor aan het doopsgezind seminarium,⁶ en Jan Konijnenburg (1758-1831), professor aan het seminarium der remonstranten.⁷ Het is bekend dat de revolutionaire beweging der patriotten aan het einde van de negentiende en begin van de twintigste eeuw op weinig sympathie kon rekenen. Het nationalistische en orangistische klimaat drukte toen zijn stempel op het maatschappelijk leven in Nederland. Dat stond een waardering voor een Bataafse Republiek zonder Oranjes en met een democratische Grondwet (die van 1798 waarin alle werkende mannen van een-en-twintig jaar stemrecht hadden) in de weg. De toenmalige bezitter van de correspondentie heeft, wellicht met schaamte vervuld over zo'n radicale voorvader, ten minste in de mening dat deze politieke oekazes van geen belang meer waren, er enkele brieven uitgelicht. Gelukkig heeft hij deze niet vernietigd, maar dubbelgevouwen als bladwijzer in een boek gebruikt. Alles wat van waarde is, is kwetsbaar. De twee pagina's uit 1794 en de volledige brief van 19 maart 1795 overleefden echter anderhalve eeuw verwaarlozing en bleken sprekende documenten van hun tijd, althans naar onze huidige opvattingen. Herman Platzer, amateur-historicus en boekenverzamelaar in Emmen, kocht rond 1980 bij een boekenstalletje een oud boek dat hem interesseerde. Daarin lagen enkele handgeschreven vellen die hem wel intrigeerden, maar toch decennia bij hem op de plank bleven liggen. Met hulp van Tonko Engelsman, betrokken bij onderzoek van de plaatselijke historische vereniging, kwam men er aan de hand van de biografie over Marten Martens uit 2005 achter welke betekenis deze stukken uit de correspondentie van Martens konden hebben. Het bleek om een fragment en één complete brief uit de briefwisseling van Martens te gaan. Uiteindelijk werden deze stukken door de eigenaar in 2010 aan Adriaan Plak, de beheerder van het doopsgezinde erfgoed in de UB van Amsterdam, overgedragen. Om verschillende redenen duurde het enige tijd voordat het tot publicatie kwam in de *Doopsgezinde Bijdragen* van 2018.⁸

INLEIDING TOT HET EERSTE FRAGMENT

Twee losse pagina's blijken direct aan te sluiten op een lange brief die Martens op 22 september 1794 aan zijn ouders had verzonden. De overlopende zin van pagina [10] naar [11] geeft dat onmiskenbaar aan. De afgebroken zin aan het einde van die teruggevonden pagina [12] laat zien dat de brief nog niet

Brief van Marten Martens aan zijn vader van 22 september 1794. Briefhoofd (UB Amsterdam: DG. Bibl. Hs. 483-6).

voltooid was. Het slot blijft ontbreken. In de brief van 22.9.1794 (nr. 5 in de biografie) vertelt Martens zijn ouders over zijn reis door Friesland en Groningen. Hij bezoekt zijn studievriend Zuiderbaan in Groningen, omdat deze vanwege zijn keuze voor de patriotten zich niet in zijn thuisland, Friesland, durft te vertonen. De brief bevat veel informatie over de studie van Martens en zijn vrienden. Aan het slot komt hij over de politieke situatie te spreken.

DE MILITAIRE EN POLITIEKE CONTEXT

Na de zomer van 1794 begonnen de legers van de Franse Republiek voor een tweede maal aan een aanval op de Republiek der Verenigde Nederlanden en het stadhouderlijk regime van Willem V. In 1793 waren zij onder generaal Dumouriez diep in Brabant doorgedrongen, maar deze veldtocht eindigde in een fiasco, mede door het overlopen van Dumouriez naar de Oostenrijkse zijde. In 1794 probeerde men het onder generaal Pichegru opnieuw. De eerste bladzijde van het teruggevonden fragment bericht over de vorderingen van de Fransen. Behalve van een Nederlands leger ondervonden de Fransen tegenstand van Oostenrijk dat in bezit was van de zuidelijke provincies (het huidige België), tevens één van de aartsvijanden van het revolutionaire Frankrijk. De dochter van de Habsburgse keizer in Wenen, Marie Antoinette, had

evenals haar man Lodewijk XVI, de koning van Frankrijk, de dood gevonden onder de guillotine van de Franse revolutie.⁹ De Engelse troepen zouden zich uiteindelijk na aanmerkelijke verliezen naar het noorden terugtrekken. Het keurvorstendom Hannover, waarvan de vorst tegelijk, als George III, koning van Engeland was, vormde hun thuisbasis. Na het verzenden van de brief van 22 september naar zijn ouders, zullen de Fransen op 10 oktober Den Bosch innemen. Op 21 oktober begint de aanval op Nijmegen dat zich op 8 november overgeeft. Maastricht is al vier dagen eerder gevallen, Grave en Breda volgen. In de maanden december en januari vriezen de grote rivieren dicht en kan Pichegru oprukken naar Holland en zo de militaire randvoorwaarden scheppen voor het uitroepen van de Bataafse Republiek in januari 1795, het tijdstip van de tweede brief in dit verhaal.

In de zomer en het najaar van 1794 is Amsterdam in rep en roer door diverse onregelmatigheden die door groepen patriotten veroorzaakt worden. De hoofdofficier van justitie en politie Mr Pieter Elias weet echter 'law and order' te handhaven. Wel werken groepen vooraanstaande patriotten – Konijnenburg was één van hen – in het geheim aan de voorbereiding van de Bataafse Republiek. Delegaties onderhouden contacten met de oprukkende Franse legers waarbij ook Daendels te vinden is, de militaire representant van de vele sinds 1787 naar Frankrijk uitgeweken patriottische emigranten.¹⁰ De patriotten bereiden een eigen legercorps voor. In culturele kringen (leesgezelschappen, departementen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen) treffen burgers elkaar om een draagvlak voor de revolutie te scheppen. De sfeer in de stad is gespannen. Martens geeft aan dat arrestaties plaats vinden en dat men – zoals onder een vijandelijke bezetter – er goed aan doet scherp op te letten wat men zegt en wat men schijft. Er is immers briefcensuur. Het is duidelijk: in dat najaar keert de sfeer van de burgeroorlog tussen prinsgezinden en patriotten uit de jaren 1784-1787 volledig terug. Het belang van deze pagina [11] is dat een ooggetuige dat gespannen klimaat dichtbij brengt.

THEOLOGISCH RADICALISME

Hoewel Martens leermeester Hesselink in zijn uitingen bedachtzamer lijkt dan Konijnenburg, behoren beide met hun historisch-grammaticale exegese van de bijbel, waarin filologische studie en rationele overwegingen samen treffen, tot een verlichte stroming van kritische theologen. Zij riepen in hun tijd protest, verzet en zelfs afkeer op, in de eerste plaats bij de orthodoxie.

Maar ook in eigen kring vond men Hesselinks *Uitlegkundig Woordenboek ter opheldering van de Schriften des Nieuwen Verbonds* (1790) en Konijnenburgs *Onderzoek van den aard der voorspellingen wegens den Messias in de Schriften des Ouden Verbonds* (1794) vaak te ver afwijken van de geijkte interpretaties. Hesselinks voorbeeld was een boek van de Duitse radicale theoloog Wilhelm Abraham Teller (1834-1804) – hij wees het geloof in het verzoenend sterven van Jezus af – en werd bestreden onder andere door een onbekend gebleven geschrift dat Martens hier noemt. De tweede druk van Hesselinks boek zou eerst in 1803 uitkomen. Hesselink trok zich evenals Konijnenburg van orthodoxe kritiek op zijn werk weinig aan wat zich ook in Martens reactie weerspiegelt. Het boek over de profeten van het *Oude Testament* van Konijnenburg betoogde dat de profeten van Israël een politieke opvolger van koning David aankondigden. Jezus was echter de stichter van een zedelijk Koninkrijk, meende de schrijver. Van enig verband tussen de profeten en Jezus als Messias was dus geen sprake. Dat werd beleefd als een affront tegen de gangbare uitleg in de christelijke kerken. De onbekende, wellicht minder vrijzinnige erfgenaam van Martens' brieven zou ook in dit radicalisme van zijn leermeesters een reden hebben kunnen vinden die bladzijde te verwijderen. Nooit meer *Jesaja* 53 in verband mogen brengen met Jezus? Hoe durfde die Konijnenburg! Wat had die Martens voor leermeesters gehad?!

De Amsterdamse remonstrantse predikant Martin Stuart (1765-1826) kwam met het eerste deel van de *Tafereelen van de Staatsomwenteling in Frankrijk* in 1794, kort voordat Martens zijn brief van 22 september schreef.¹¹ De volgende delen van dit historisch werk werden door Konijnenburg verzorgd. Stuarts *Romeinsche Geschiedenissen* was een erudiete prestatie van de eerste orde en verscheen in vele delen tussen 1792 en 1810. Kort voor de afbreking van pagina (12) van het brieffragment noemt Martens nog een periodiek van de Duitse theoloog en pedagoog uit de school der Philantropijnen,¹² Chr.G. Salzmann (1744-1811): *De bode van Thuringen*. De rest van de brief ontbreekt evenals het beloofde uittreksel uit *Romeinse Geschiedenissen*.

DE TEKST VAN HET FRAGMENT UIT BRIEF NR. 5

Brief nr. 5 van 22 september 1794 [10] eindigde als volgt: 'Dit geeft mij van zelfs aanleiding tot een nader relaas van den toestand en politieke zaken, hoewel ik 'er niets zekers van kan melden, doordien de Nieuwspapieren zeer onzeker ...'

[11] (onzee)ker en de particuliere berichten veelal verbaasd strijdig zijn. Echter, daar ik weet, dat UE ten aanzien van mij al veel belang in den uitslag van zaken stelt, zal ik UE. in 't kort vermelden, hoe men 'er in deze dagen over 't algemeen over spreekt en denkt: – Het oorlogstoneel is thans op onze grenzen – Breda wordt gedurende eenigen tijd onophoudelijk geattaqueerd – thans verzekerd men dat 's *Hertogenbosch* (zo deeze stad niet reeds in Fransche handen is) heevig beschooten wordt. Zoveel is uit particuliere brieven zeker, dat aldaar een hevig gevecht voorgevallen is tusschen de Franschen en Engelschen, waarvan de laatsten, met veel verlies teruggeslagen zijnde, de vlucht hebben genomen naar *Graave* en *Nimwegen*. De laatste stad beschouwt men als den sleutel waardoor zich de Franschen den weg naar Holland zullen openen. – Bij *Maastricht* verwacht men een Hoofdgevecht tusschen den *Oostenrijkers* en *Franschen*, welke de zaak naar alle gedachten op eenen meer beslissenden voet zal brengen – Hoe 't zij, het zijn thans hachelijke oogenblikken – In Amsterdam zelve is alles nog stil gerust – De militie is in alle opzichten verdubbeld en den goeden order van onzen Hoofdofficier *Elias* onverbeterlijk – Evenwel de denkwijze der burgerij, zowel van de eene als van de andere kant blijft dezelfde – Er worden tegenwoordig eene menigte van Patriotsche Schriften zowel uitgestrooid als in 't geheim uitgegeven – Het aantal van Leescolleges, waarin de Patriotsche gevoelens meer en meer aangekweekt en aangevuurd worden is zeer groot. De Patriotten wagten slegs op het oogenblik, waarin zij het gescherpte staal weêr opnieuw aangorden en hunnen oude constitutie herstellen zullen – Doch ik wil mijn pen niet te veel bot vieren; zij was maar al te veel het noodlottig werktuig, waardoor duizenden hunnen eigenen val berokkendden – In Inlandsche Brieven schrijf ik nooit over Politieke Zaken, of veelal zeer algemeen – in gesprekken laat ik de voorzichtigheid over mij de wagt houden om niet onvoorziens (gelijk 'er voorbeelden zijn) van mijn bed geligt en naar *ik weet niet waar* getransporteerd te worden.

(vervolg in de marge) Er wordt hier sterk geworven, gelijk in geheel Nederland om een Corps *Landzaaten* op de been te brengen ter verdediging van de grenzen – Deze werving neemt veel volk op, misschien ook wel veele *Emigranten*, die tegenwoordig nergens een vaste plaats hebben – Ieder die een gevoelig hart in zijnen boezem omdraagt, moet medelijden hebben met duizenden dezer zijner Natuurgenooten, die overal gehaat, vervolgd, vermoord wordende, bijkans nergens een veilige verblijfplaats kunnen vinden! –

[12] Geleerd Nieuws is er tegenwoordig niet veel. Het *Woordenboek* van Prof. *Hesselink* is in deze dagen nog eens geattaqueerd door een tijdschrift

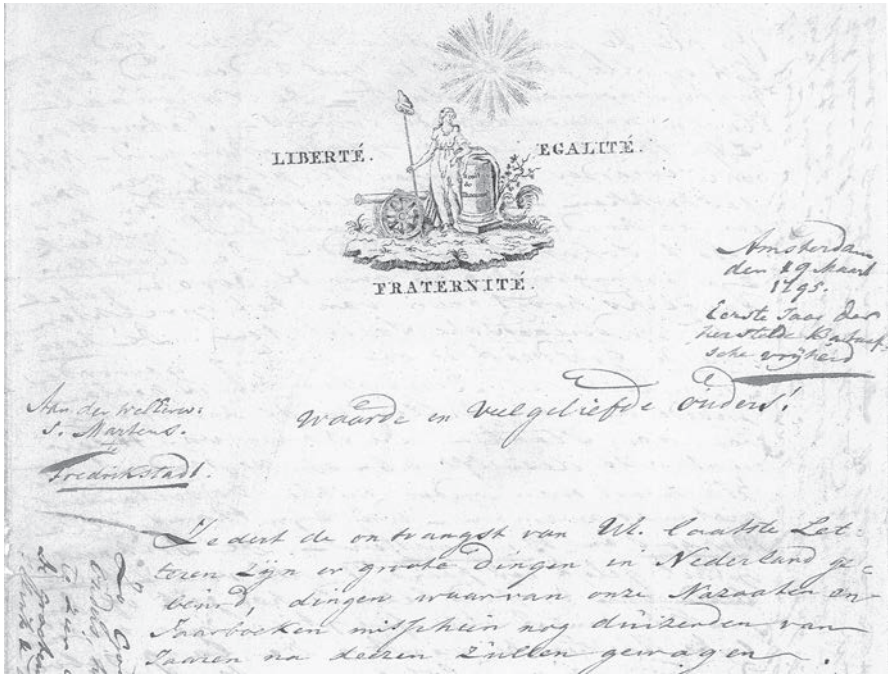
[illegible]

Brief van Marten Martens aan zijn vader van 22 september 1794. Aanvulling voorzijde (UB Amsterdam: DG. Bibl. Hs. 483-22).

tot titel voerende: *De gereformeerde godsdienst schriftuurkundig verklaard en menschkundig opgeheldert*, door een naamloos schrijver – 't bevat meestal opgewarmde kost over de *verzoening-offerhanden* etc. (Dit brengt mij in gedagten, 'tgeen UE mij in een vorigen brief, nopens het voornemen van den WelEerw. *Peters* vermeld heeft: ik verwonderde mij zeer, dat 'er, dezen keer, geen bericht nog iets desaangaande voorhanden was, naardien ik van Professor vernam, dat zijn Edl. nog geen rapport *per post* van den WelEerw. *Peters* hadt ontvangen – Zijn Edl: heeft mij dus verzocht om nog eens op deze zaak aantestaan, vermits zijn Edl: voornemens was het Woordenboek voor de tweede keer met *vermeerderde aanmerkingen, veranderingen* etc. uittegeven. Indien Ds *Peters* dus voornemens mogt zijn, zijn Edl: aanmerkingen over dit werk aan Prof. *Hesseling* intezenden, verzoekt zijn Edl. dat zulks spoedig mooge geschieden omdat de 2de Editie van dit stuk binnenkort het licht staat te zien. Echter zo de aanmerkingen van Ds *Peters* van dien aart mogten zijn, dat zijn WelEw. dezelve, in het werk zelve, niet begeerde geplaatst te zien, verzoek ik u zeer vriendelijk, dat zijn WelEw. aan Prof. *Hesseling* ('t zij door eenen brief of door mij) verslag gelieve te geeven, hoe en wat 'er van de zaak zij, opdat zijn Edl. de uitgave van het Woordenboek daarna te kunnen regelen) Ds *Stuart* is schrijver van de *Tafereelen van de Staatsomwenteling in Frankrijk* – een werk, waarin hij niet minder dan in de *Romeinsche Geschiedenis* de grote man is: oordeel uit dit bijgaande korte uittreksel uit de voorrede van dit Werk over 's mans verheven stijl en schoone denkbeelden. De Verhandeling van Prof. *Konijnenburg* tot titel voerende: *Onderzoek van den aard der Voorspellingen wegens den Messias in de Schriften des O. Verbonds* ziet tegenwoordig ook het licht en ik neem de vrijheid UE. dezelve ter lezing en beoordeeling over te zenden – Zo UE. en Moeder *de Bode van Thurigen* door *Salzmann* mogt voldoen zoude ik ...

DE TERUGGEVONDEN BRIEF VAN 19 MAART 1795

In januari 1795 is het zover. Onder de dreiging van de naderende Franse bondgenoten nemen overal in de steden voorlopige patriottische besturen de macht over van de regenten-oligarchieën. De stadhouder Willem V ontvlucht Holland voor de tweede maal, nu naar Engeland.¹³ Een zo democratisch mogelijk kiesstelsel kan worden uitgedacht en toegepast. Voor het eerst in de geschiedenis zal Nederland met de Bataafse Republiek (1795-1806) afstand nemen tot de federatieve staatsvorm – de Republiek der Verenigde Nederlan-

Brievenhoofd van de brief van Marten Martens van 19 maart 1795 (UB Amsterdam: DG. Bibl. Hs. 483-22).

den (1581-1795) – en een eenheidsstaat gaan vormen die tot op heden stand houdt. Het moderne Nederland is geboren.¹⁴

De brief die Martens op 19 maart 1795, twee maanden na het uitroepen van de nieuwe republiek, aan zijn ouders stuurde is opmerkelijk. De stijl ervan leert ons de tweeëntwintigjarige Martens kennen als iemand die zijn taal, voorzien van een rijke woordenschat, goed hanteren kon. Hier treedt de be- gaafde prediker, de dichter, de vertaler naar voren die hij later worden zou. In de tweede plaats valt op dat hij het elan van de eerste maanden van de Ba- taafse revolutie met veel gevoel onder woorden brengt. Het spettert van zijn papier af hoe grandioos hij en zijn partijgenoten de omwenteling hebben er- varen en van welke druk zij zich bevrijd voelen. Wanneer wij de woorden over de repressie van het Oranje-regime binnen Amsterdam uit het voorgaande brieffragment voor ogen halen, valt dat te begrijpen. Tenslotte geeft de brief een korte, vrijwel volledige samenvatting van waar het in de revolutie van vrijheid, gelijkheid en broederschap om ging. Wanneer daarbij over ‘herstel’

wordt gesproken, grijpt dat woord terug op de zogenaamde Bataafse mythe, het aloude (illusionaire) idee dat eenmaal in een vervlogen verleden Holland door een vrij volk werd bewoond en bestierd, de Bataven. De nieuwe Republiek zou daar naar worden vernoemd.

De regering van de regenten en de stadhouder is vervangen door gekozen vertegenwoordigers van het volk. De overname vond zonder bloedvergieten plaats. Een latere staatsgreep van de radicale patriotten (22 januari 1798) zou wel een aantal tegenstanders gevangen zetten, maar niemand werd verbannen, laat staan op het schavot gebracht. De suggesties van de Franse gezant daarover werden genegeerd. ‘Onthoofding’ gebeurde nu alleen symbolisch met het oranjelint! Het politieke leven wordt met de vrijheid van vergadering opnieuw tot leven geroepen. De vrijheid van drukpers is hersteld en de scheiding van kerk en staat – geëffectueerd op 5 januari 1796 door een besluit van de Nationale Vergadering, ons eerste gekozen parlement – werpt zijn licht al vooruit. Een heersende kerk (de gereformeerde) met al haar privileges behoort tot het verleden. Joden krijgen, vertelt Martens, burgerrechten. De getolereerde kerken van rooms-katholieken, lutheranen, doopsgezinden en remonstranten worden niet langer ten achter gesteld bij de gereformeerde. De standenmaatschappij komt onder vuur te liggen door het afschaffen van discriminerend geachte titulatuur en niet alleen de aanzienlijken mogen in de raadzaal en elders hun hoed ophouden. Iedere ‘burger’ mag dat. De dans om de vrijheidsboom kan beginnen.

De huiselijke berichten van Martens brengen ons weer met beide benen op de grond. De student heeft constant geldgebrek. De verstandhouding met zijn vader en stiefmoeder zijn als altijd zeer hartelijk. Hij kijkt al vooruit naar het ogenblik waarop hij met de boot naar Friedrichstadt zal kunnen zeilen.

DE TEKST VAN HET DOCUMENT

(De briefomslag) Mijnen Heere/ den WelEerw. Heere S.Martens/ Leeraar der Christelijk doopsgezinde gemeente/ te Frederikstadt/ Met Vriend

(Het briefhoofd) Aan den WelEerw: S. Martens te Frederikstadt/ Amsterdam den 19 Maart 1795/ Eerste Jaar der herstellde Bataafsche Vrijheid

[1] Waarde en Veelgeliefde Ouders!

Zedert de ontvangst van UE. laatste Letteren zijn er groote dingen in Nederland gebeurd, dingen waarvan onze Nazaaten en Jaarboeken misschien nog duizenden Jaaren na deezen zullen gewagen. Willem de V is met zijn

gezin naar Engeland gevlucht, en de zegevierende Franschen hebben onze Bataafsche vrijheid hersteld. De oude prinslijke Regeeringleden zijn alle van hunnen posten ontzet en volksrepresentanten bestieren onze Natie. Het is eene Revolutie zonder voorbeeld. De gronden van ons nieuw bewind zijn niet met Burgerbloed besproeid maar rusten op vrijheid, gelijkheid en Broederschap. Gij kunt u de tegenwoordige gesteldheid van zaken bijkans niet verbeelden, waarde Ouders! 't Is of de geheele Nederlandsche waereld herschapen is.

(In de marge een post scriptum) Zo God wil en ik levee, waarde Ouders, hoop ik u deeze zomer, zelf te zien en te omhelzen. De groetenis van de Familie, Prof Hesselink & Ds Tichelaar. God zij met u!

[2] Op alle publieke pleinen deezer stad, gelijk op alle plaatzen in ons Vaderland, zijn vrijheidsboomen geplant. De Nationaale vlaggen waaïen van de Toorens. Patriotten zijn thans onze gewapende Mannen. Nationale cocardes vervangen de plaats van oranjestrikken. Weinig dagen geleden werden hier eenige hondert Ellen oranjelint publiek op 't schavot verbrand. De Clubisten zijn menigvuldig en de 4000 in getal. Daaglijks hoort men van het oprichten van Vaderlandsche Sociëteiten. De heerschende godsdienst is een onding geworden. Mennisten en Remonstranten speelen meede de eerste Rollen in de hervorming van den Staat.¹⁵ De Naam van Heer met alle deszelfs ad- en dependente Titels hoort men onder echte Vaderlanders niet meer noemen. Wij zijn thans alle Burgers en Burgeressen. De Drukpers is op hol gelijk een paard, 't welk van het Denkbeeld van vrijheid bezielde, het juk of den roekeloozen Ruiter afwerpt en zijne natuurlijke Rechten herneemt. De lang geboeide Tongen zijn nu los en de Bataaf spreekt vaderlandsche Taal. Joden, Protestanten en Roomsche, met een woord alle Kerken hebben tot een opschrift: Hier eert men God. Burger wie gij ook zijn moogt, stoor deezen Eerdienst niet.

De vreugdebedrijven zijn hier menigvuldig en algemeen. Alles zingt en danst de carmagnole om den vrijheidsboom.¹⁶ De handwerksman noemt den volksrepresentant Burger, en zet den hoed op in de Raadzaal. De woorden vrij en gelijk staan in de harten aller welgezinden met onuitwisschbare letters geschreeven, of liever zo diep gegraveerd dat niet de vereende zwaarden van Engeland, Oostenrijk en Pruissen dezelve kunnen verdelgen. De Nederlandsche Ballingen ...

(In de marge) De Burger Sieverts mijn vriend,¹⁷ heeft mij zo laat van zijn voorgenomen reisje naar Denemarken bericht, dat ik, uit hoofde van groote drukte niet in staat geweest ben, u uitvoeriger te schrijven. Ik heb hem belast

om u duizend andere dingen mondeling te zeggen. Vooral de groetenis aan Ds Peters en mijn waarde Neeven J & G Thomsen.¹⁸

[3] zijn grootendeels (terug)gekeerd en met glorie ingehaald. De ge(va) ngenen verlost. De verdrukten bevrijd, de verdrukken in de macht des volks. Rust en vrede heerst binnen onze grenzen, buiten dezelve hangt een zwaar onweeder, doch de Belg zal zich moedig omgorden, en zo eene gewenschte vrede, waarna wij als menschen steeds reikhalzen moeten, zulks niet verdrijft, zal hij het met het staal afleiden of liever als een vrij gebooren zich liever voor de welvaart van het vaderland met goed en bloed opofferen dan als een verachte slaaf de ketenen van dwingelanden torschen. Deeze is de denkwijze onzer waare Vaderlanders, en moet de denkwijze zijn van allen die hunne waarde als menschen gevoelen.

Gave God dat het gebouw onzer vrijheid waartoe wij reeds den eersten hoeksteen gelegd hebben, zodanig mogt voltooid worden dat het door alle Eeuwen heenen het woeden van Staatsorcaanen, gelijk een Eik in 't woud onbeweeglijk mogt weerstaan. Ik ben God dank fris en gezond. De Familie is welvaarende. Den 1 Maart ben ik door den H. Waterdoop door Ds Tichelaar lidmaat van de Christelijke Doopsgezinde Kerk geworden.¹⁹ Mijne Belijdenis zal ik u bij gelegenheid overzenden benevens de voornaamste stukken, welke UEd. een naauwkeurig denkbeeld kunnen geven van den tegenwoordigen staat der politique zaaken. Mijn finantieele Thermometer heeft op 6 graaden onder nul gestaan, maar ik heb mij gedeeltelijk in deeze barre koude weeten te redden, hoewel ik geheel en al op uwen spoedigen bijstand vertrouwde, op eenen spoedigen bijstand, waarde Ouders!²⁰ Van mijnen lieven broeder Hendrik hoop en wensch ik het beste, schoon mij uwe laatste letteren zeer beducht en neerslagtig gemaakt hebben. Doch God! Uw wil geschiedde. Lieve ouders groet vooral de waarde Familie en bekenden en mijne van harte be-minde Broeders

(In de marge) Ik wensch u welvaart, genoeg en Hemels goedkeuring en zegen, lieve Ouders! Ik teken mij met de grootste Liefde en Hoogachting UE liefhebbende Zoon en Nederlandsch Burger, M. Martens

De vriendelijke groeten van Zuiderbaan.²¹

NOTEN

- 1 Het boek verscheen bij Uitgeverij Verloren in Hilversum.
- 2 Eén brief (nr. 6) is in het gemeentearchief Leiden: Familiearchief (Siegenbeek) van Heukelom, inv.nr. 629. De overige brieven, ook de hier gepubliceerde berusten in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam. (UBA) Hss. Doopsgezinde Bibliotheek HS 65-843.
- 3 In de biografie van zijn zoon zijn de pagina's 28-36 gewijd aan Sibrand Martens, de vader.
- 4 Johannes Peters (1742-1809) werd in Friedrichstadt geboren, studeerde aan het remonstrants seminarium; werd in 1765 proponent. Hij werd in 1769 predikant bij de remonstrantse gemeente van Friedrichstadt en bleef dat tot zijn dood in 1809.
- 5 *Bijlage I en II* in: S. Vuyk & S. Martens, *Ik heb het groote doel [...] bereikt*, 169-177.
- 6 Gerrit Hesselink studeerde te Groningen natuurrecht, theologie en exacte wetenschappen. Daarna kwam hij naar het seminarium. In 1786 werd hij hoogleraar. Hij wist twee Amsterdamse doopsgezinde gemeenten samen te brengen en slaagde in het oprichten van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (1811). S. Vuyk, *Uitdovende Verlichting* (Amsterdam, 1998), 98-106; Annelies Verbeek, *Menniste Paus, Samuël Muller en zijn netwerken* (Hilversum, 2005), 31-38.
- 7 Jan Konijnenburg studeerde aan het seminarium der remonstranten, was van 1790 tot 1827 hoogleraar. Hij gaf tijdschriften uit (*Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* en *De Republikein*), schreef theologische, historische en literaire werken. Lid van de Tweede Nationale Vergadering, na de staatsgreep van 22 januari 1798 secretaris Commissie voor de Grondwet (1798). S. Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen, remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek 1780-1800* (Amsterdam, 1995); S. Vuyk, *Uitdovende Verlichting* (1998) en andere publicaties over hem.
- 8 Bij de editie van de brieven is op dezelfde wijze geannoteerd als verantwoord in de biografie van Martens (p. 43-45).
- 9 Lodewijk XVI werd op de Place de la Concorde onthoofd op 21 januari 1793; Marie Antoinette op 16 oktober van dat jaar.
- 10 Herman Willem Daendels (1762-1818) vluchtte in 1787 naar Frankrijk, trok in 1794 met een Bataafs Legioen op naast de Franse legers. Hij speelde een veelkleurige rol in Nederland. Onder Lodewijk Napoleon was hij gouverneur-generaal van Indië (1807-1810). J. Rosendaal, *Bataaven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen, 2003).
- 11 Martin Stuart speelde een belangrijke rol in de Remonstrantse Broederschap en in Amsterdam. Hij was historicus, etnoloog en na 1806 adviseur van Lodewijk Napoleon. Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 68-89; R. Ensel, 'Tussen woestheid en beschaving, Martinus Stuart als zedekundige en verlicht etnoloog' in: *Antropologische verkenningen* 13/3 (1994).
- 12 De Philantropijnen brachten een verlichte pedagogie in internaten. J.B. Basedow (1723-1790), J.H. Campe (1746-1818) en Chr.G. Salzmann waren in Nederland bekend door hun geschriften. Zij stonden co-educatie en een open houding t.o.v. seksualiteit voor. Het tijdschrift *De Bode van Thüringen* verscheen van 1788-1816. Vijf delen werden vertaald in 1792 in Amsterdam uitgegeven. Het redactieadres van dit blad was Salzmanns internaat te Gotha, Schnepfenthal.
- 13 Stadhouder Willem V ontvluchtte Den Haag in 1785 vanwege de dreiging der patriotten en trok naar Het Valkhof in Nijmegen. Zijn vrouw, prinses Wilhelmina van Pruisen, strandde bij haar terugkeer naar Den Haag en werd door patriotten aangehouden in Goejanverwellesluis. Haar broer, de koning van Pruisen, reageerde op deze belediging van zijn zuster in september 1787 met zijn troepen en herstelde de Oranjes in hun positie. Daarop volgde een periode van repressie en restauratie. Tot januari 1795. Willem V zou niet terugkeren. Hij stierf in 1806 in Brunswijk. Zijn zoon keerde in 1813 terug. Onder druk van het congres van Wenen werd hij koning Willem I der Nederlanden (Nederland en België).

LEVE DE BATAAFSE REPUBLIEK!

- 14** N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900* (Amsterdam, 2004).
- 15** Martens leermeesters Hesselink en Konijnenburg waren actieve patriotten: beiden werden lid van het lokale schoolbestuur waardoor er een einde kwam aan de invloed van gereformeerde predikanten en hun Heidelbergse Catechismus als verplichte leerstof. De hervorming van het onderwijs was één van de grote prestaties van de Bataafse Republiek (J. Lenders, *De burger en de volkschool, culturele en mentale achtergronden van een onderwijsbervorming Nederland 1780-1850*). De doopsgezinde predikant J. Floh en de remonstrantse predikant C. Rogge speelden daarin een rol resp. in de Nationale Vergadering en op het Ministerie van Binnenlandse Zaken/Onderwijs. Konijnenburg was lid van de gemeenteraad en de Tweede Nationale Vergadering (1797/1798).
- 16** De carmagnole is een Piémontees revolutionair lied bij een rondedans: *Dansons la carmagnole, Vive le son des canons!* Via Google/Wikipedia te beluisteren.
- 17** Jan en Sievert Sieverts, vrienden van Martens uit Friedrichstadt. De eerste woonde in Amsterdam.
- 18** Jan Cornelis en Gerryt Thomsen waren neven van Martens' stiefmoeder in Friedrichstadt.
- 19** Hoite Tichelaar (1743-1818), in 1764 proponent bij de doopsgezinden, diende o.a. Amsterdam 1767-1810. *Mennonite Encyclopedia* IV, 720.
- 20** Martens ontving soms een bedrag uit het (Leonard Thomas) de Vogel-Fonds (Brief nr. 1 in de biografie van Martens).
- 21** Romke Gerbens Zuiderbaan (1764-1802), een studiegenoot van Martens, woonde ook in de Stilsteeg (nu: Paleisstraat). Hij was in Friesland lekenprediker, vluchtte als patriot in 1787 naar Emden, studeerde vanaf 1792. Tijdens de restauratieperiode (1787-1795) waagde hij zich om politieke redenen niet in Friesland. Hij was predikant in Blokzijl waar hij jong stierf.

Recensies

Mark Jantzen, Mary S. Sprunger & John D. Thiesen (eds.), *European Mennonites and the Challenge of Modernity over Five Centuries; Contributors, Detractors, and Adapters* (North Newton KS, 2016), XXX, 394 p., ISBN: 1889-239-097

Wat was de bijdrage van doopsgezinden aan de nieuwe tijd óf – nog exacter – aan de ‘moderniteit’? Was deze groep gelovigen vooral in de vroege zestiende eeuw duidelijk zichtbaar en invloedrijk of gold dit ook voor hun opvolgers? In de bovenstaande, nieuwe studie staat deze vraag centraal en komen talrijke onderwerpen voorbij, die behandeld worden door een uiteenlopende groep onderzoekers, afkomstig uit verschillende landen. Ze biedt de neerslag van een congres dat in 2010 gehouden werd in *Bethel college*, North Newton (Kansas, USA). Een deel van de teksten gaat over Nederland en de specifieke rol van doopsgezinden bij het ontstaan en vormgeven van dit land – of nauwkeuriger – de ‘moderniteit’ van dit land. Vaak zijn het onderwerpen die al aan de orde zijn geweest in de *Doopsgezinde Bijdragen*. Doopsgezinden hebben – dat is inmiddels welbekend – in dit land steeds een eigen positie gehad. Ze hebben niet zelden voorop gelopen bij talloze veranderingen of ‘moderniteiten’ die in gang gezet zijn. Wat blijkt is dat dit in andere landen vaak minder het geval was en dat *mennonites* daar soms gezien worden als een behoudende, vooral agrarische groep, die zoals de *amish* doen, zelfs geen auto’s gebruiken. Nu is dat in zekere zin slechts een klein deel van deze in feite zeer diverse geloofsgroep, maar wel een deel dat duidelijker zichtbaar is dan de hoofdstroom en vaak als ‘apart’, een beetje vreemd maar toch ook wel als sympathiek wordt gezien.

Eerdere historici en theologen hebben niettemin duidelijke lijnen getrokken tussen de wederdopers (of hun opvolgers) en de ‘moderniteit’ (een complex begrip uiteraard). Zij werden beticht van een duidelijke (voor-)vorm van communisme, kapitalisme, of moderne democratie (zie: Kautsky, Weber en Bender). Zo blijft de hoofdvraag van deze studie: wat droegen doopsgezinden in vijf eeuwen tijd nu werkelijk bij aan de moderniteit? In Nederland is dit, zoals we eerder stelden, niet zo lastig vast te stellen – van de afsluitdijk tot de VPRO of de Winkeler Prins; er is meer dan genoeg – maar hoe zat dit in andere landen? Bijvoorbeeld in Rusland, het Oostblok of in de Nieuwe Wereld; hoe ging het daar? ‘Moderniteit’ is een ingewikkeld begrip; een fluïdum, steeds aan verandering onderhevig en daarnaast onderdeel van een verwoede discussie. Verder waren doopsgezinden of *mennonites* veelal een minderheid; een kleine bijzondere religieuze groep die in cultureel en sociaal opzicht niet de hele gemeenschap op sleeptouw kon nemen. Toch gebeurde dat in zekere zin soms wel, bijvoorbeeld in de Republiek, in Nederland dus, maar ook elders zie je bepaalde ontwikkelingen.

In deze studie worden drie types doopsgezinden onderscheiden, ieder met een eigen kenmerk: *contributors* (medewerkers), *detractors* (tegenhangers) en *adapters* (navolgers). Let wel, het gaat hier om de ontluikende moderniteit ... (en wat was de rol van dopers in dezen), dus wie droeg eraan bij, wie was ertegen, en wie nam het over. Over de *contributors* worden acht teksten behandeld, waarvan vier handelen over doopsgezinden in de Republiek. De tegenhangers van sociaal-culturele veranderingen komen in vier teksten aan de orde; waarvan één handelt over de Republiek. En in zes artikelen komen de *adapters* aan bod; ook nu gaat slechts één tekst over de Nederlandse doopsgezinden. Al met al een mooi en breed beeld, dat in onderdelen vaak verder gaat dan dat we doorgaans kennen. Pacifisme komt aan bod versus militarisme dan wel religieus geweld, wetenschappelijke studie, handelsgeest, armenzorg, landbouw, schilderkunst, pedagogiek, etc. En het speelt zich af in landen, tijden en culturen die inmiddels op grote afstand liggen. Dat maakt deze studie tot een veelzijdige bundel teksten.

Interessant is ook om te zien dat verreweg de meeste schrijvers van de artikelen afkomstig zijn uit Noord Amerika, een enkeling uit Nederland of Duitsland, maar er ook in wordt gepubliceerd door academici uit de Oekraïne en Oezbekistan. Zoals in meer van dit soort bundels zijn de onderwerpen die aan de orde komen zeer divers, en volgen ze – maar dan andersom – dezelfde geografische route: vanuit Europa naar het oosten ervan (en verder) en vervolgens door naar de Nieuwe Wereld. Er zijn bijvoorbeeld verschillende artikelen die zich afspelen in Centraal Azië, waaronder Khiva (ook wel Xiva) een stad in Oezbekistan. Wat was de rol van *mennonites* aldaar en trouwens: hoe zijn ze daar beland, zo ver weg van huis? In een aantal artikelen speelt dit ‘ver van huis’ verhaal niet, maar gaat het veeleer over maatschappelijke en politieke ontwikkelingen, veranderingen in de samenleving, de staat etc. ... en natuurlijk de steeds wisselende rol die doopsgezinden daarin speelden.

Dat alles maakt het tot een grote lappendeken, waarin natuurlijk niet maar ineens een duidelijk antwoord volgt op de kwestie ‘moderniteit’ en de rol van doopsgezinden daarin (op zich al een zeer diverse groep en geen volstrekte eenheid, want ieder heeft immers zijn eigen mening). Die vraag is ook te omslachtig en het brede aantal schrijvers dat zich erover buigt is te groot (evenals het grote aantal onderwerpen) om tot een eenduidig antwoord te komen. Wel is het boek inmiddels wijd en zijd bekend en zowel op Internet als in vaktijdschriften vindt men overwegend positieve recensies. Er zijn enkele recensenten die in deze uitgebreide studie nog zaken missen en aangeven dat er bijvoorbeeld nauwelijks aandacht is voor het doopsgezinde zendingswerk in overzeese gebieden, genderkwesties, etc. Jammer natuurlijk, maar er is al zo’n grote mate van uitgebreidheid dat niet elk onderwerp aan de orde kan komen. Verder is het een boek over onderzoek uit 2010, dat uiteraard niet volledig overeenkomt met wat vandaag de dag speelt (zaken zoals migratie, lhbt etc.). Maar ook dat is begrijpelijk.

Jelle Bosma

Alan Kreider, *The Patient Ferment of the Early Church. The Improbable Rise of Christianity in the Roman Empire* (Grand Rapids MI: Baker Academic, 2016), XIII, 321 p., ISBN: 978-0-8010-4849-4

Alan Kreider, helaas te vroeg gestorven op 8 mei 2017, was een wetenschapper, die zich met grote acribie gewijd heeft aan onderbelichte facetten van de ontwikkeling van het Christendom. Zijn oeuvre bevindt zich op het snijvlak van (vroege) kerkgeschiedenis, theologie, missiologie, liturgie en ethiek. Dertig jaar lang was hij werkzaam in Engeland, waar hij mede aan de wieg stond van het London Mennonite Centre en van het brede Mennonite Network daar. In 2000 keerde hij met zijn vrouw Eleanor Kreider terug naar Elkhart, Indiana als hoogleraar kerkgeschiedenis en missiologie aan het AMBS.

Naast studies (soms samen met zijn vrouw) op het gebied van liturgie en zending (zoals *Worship and Evangelism in Pre-Christendom*, 1995 en *Worship and Mission after Christendom* 2011) verzamelde hij samen met Stuart Murray verhalen van anabaptisten in Engeland en Ierland (*Coming Home. Stories of Anabaptists in England and Ireland*, 2000) en droeg hij bij aan de doperse vredestheologie, zoals in *A Culture of Peace: God's Vision for the Church* (2005, samen met Eleanor Kreider en Paulus Widjaja).

Zijn laatste grote studie, die voortbouwt op eerdere werken van zijn hand zoals *The Change of Conversion and the Origin of Christendom* (1999, reprint 2006) werd voltooid een jaar voor zijn dood en mag mag gezien worden als zijn *magnum opus* – op een gebied, waarop slechts heel weinig doperse theologen zich hebben begeven, de vroege kerkgeschiedenis, die hem minstens twintig jaar heeft gefascineerd.

Kreider is zich, aldus zijn Inleiding bij *The Patient Ferment*, bewust van het feit dat eerdere generaties historici andere accenten legden bij de beantwoording van de vraag, waarom het christendom in de eerste eeuwen zo snel groeide: zoals onverzettelijke ijver; het geloof in een leven na de dood; miraculeuze krachten; een strenge moraal; exorcisme en uiteindelijk, vanaf de vierde eeuw, staatsdwang. Hij voegt daar vier andere accenten aan toe: geduld (in de vroege kerk altijd verbonden met ‘nonviolent suffering, p. 251); *ferment*, letterlijk: desem, dat een immense, door God geschonken energie gaf aan de gelovigen; een specifieke habitus die zich manifesteert zowel in persoonlijk gedrag als in groepsgedrag binnen de samenleving (het impliciet missionaire aspect) en die tenslotte doorwerkt in een serieuze catechese en eredienst (p. 2-3).

Deze vier zaken – niet toevallig aspecten die in de geschiedenis van het doperdom en de theologische doordenking door de dopers een belangrijke rol speelden – werkt hij in tien hoofdstukken uit. Daarbij beroept Kreider zich op een bewonderenswaardige hoeveelheid primaire bronnen, zonder overigens tekort te doen aan het werk van moderne geleerden. Voortdurend citeert hij schrijvers als Justinus, Clemens van Alexandrië, Origenes, Tertullianus, Cyprianus en andere oud-christelijke auteurs en geschriften om zijn betoog kracht bij te zetten; al met al bestudeerde hij – en zeer zorgvuldig – niet minder dan tachtig primaire bronnen. Zo krijgen we een gedetail-

leerd en overtuigend beeld van het leven en de leefwereld van de christenen in de eerste drie, vier eeuwen na Christus. Uiteraard wordt in het vierde en laatste deel van zijn studie wel de cruciale vraag gesteld, waarom er dan toch een ‘transformation of patience’ plaats vond door Constantijn de Grote en hoe Augustinus in de vijfde eeuw daarmee omging.

Twee voorbeelden volstaan om dichterbij Kreiders argumentatie te komen. In hoofdstuk 5, *Communities as Cultures of Patience*, stelt Kreider, dat de christenen van de eerste eeuwen door hun stijl van leven, geënt op een geduldig vertrouwen op God, en door hun habitus een ‘distinctive community’ in de samenleving vormen. Dat blijkt op het gebied van handel, seksuele discipline, houding tegenover vrouwen en kinderen, manifestaties van goddelijke kracht (in bijvoorbeeld exorcisme), zorg voor de armen en afzien van het nemen van het leven van anderen. Hier zie je bijna de levenshouding, die ook de zestiende eeuwse dopers kenmerkt – die zich voor een deel ook beriepen op dezelfde oud-christelijke schrijvers.

Een tweede voorbeeld, uit hoofdstuk 7, *Worship*: het was niet eenvoudig om mensen (via catechese en doop) voor te bereiden op leven binnen zo’n ‘distinctive community’. *Worship* was ‘the ongoing energizing center of Christian communal life’ (p. 183). Die eredienst kende vele facetten, ook terugkerende fysieke gebaren (zoals gebedshouding) en rituelen. De maaltijd – binnen de Grieks-Romeinse cultuur zeer bekend – als een werkelijk ‘multivoiced’ symposium, een *agape* maaltijd waarin Christus werd herdacht, functioneerde op deze wijze nog steeds ten tijde van Tertullianus in Carthago (p. 187). Kreider gaat vrij uitvoerig in op de orde-van-dienst van deze gestalten van ‘The Lord’s Supper’; hier vinden we invloed van het werk van zijn vrouw Eleanor. En de preek, zo betoogt Kreider, droeg bij aan de numerieke groei van het Christendom ‘by forming the believers so that they embodied a message that pagans could find credible’ (p. 195): de preek als vermaning, zou men kunnen zeggen.

Hoe deze gemeente in de praktijk functioneerde met *ups and downs* maar ook met een ‘ecosystem of peace’ (p. 233) en met een rol voor vrouwen (p. 236vv) wordt aan de hand van de *Didascalia Apostolorum* beschreven in hoofdstuk 8. Dat is het enige hoofdstuk, waar de interactie tussen messiaanse gelovigen uit het jodendom en uit de *goiem* ter sprake komt (p. 224vv). In zijn inleiding (p. 3) had Kreider al erkend dat hij aan deze complexe interactie ‘too little attention’ had kunnen geven – en trouwens ook de groei van het Christendom in het Perzische rijk niet had kunnen opnemen in zijn werk. De geringe aandacht voor de joodse achtergrond van de groeiende christelijke gemeente is feitelijk het enige echte manco, dat ik in deze grootse studie kan aanwijzen.

De groei van de kerken was in deze eeuwen ‘not spectacular but patiently’ (p. 245) ondanks periodes van vervolging; en deze groei was niet overal (even) groot. Dat werd anders door het ongeduld van Constantijn de Grote, zoals in hoofdstuk 9 wordt aangetoond. Constantijns bekering moet volgens Kreider gezien worden als ‘the culmination of a process of conversion’ (p. 251). Maar hij werd ook christen ‘on his own terms’ (p. 260) en daar hoorde geduld, bijvoorbeeld in zijn approach tegenover vijan-

den, niet bij. En ook het afzien van de eed niet – opnieuw zien we bij zijn *Exkurs* over dit punt (dat al eerder in zijn studie genoemd wordt) Kreiders doperse achtergrond. Uiteindelijk vindt zo een feitelijk ongewenste ‘Transformation of Patience’ plaats; de christenen passen zich aan ten koste van hun ‘distinctiveness’ zou men kunnen zeggen; het spanningsveld tussen pelgrim-zijn en ‘indigenization’ verschuift. Toch komt Augustinus tachtig jaar na Constantijns dood opnieuw met een tractaat *De Patientia*; maar, aldus Kreider, daar is *patientia* of *hypomoné* verinnerlijkt en ontbreekt de notie van *patientia* als zichtbaar, uiterlijk teken van iemands habitus (p. 290).

Uiteindelijk gaat – zo luidt Kreiders conclusie – de kerk van ‘patient ferment’ naar ‘impatient force’ waardoor Europa veroverd kon worden, kruistochten plaats vonden en de moderne zending naar andere werelddelen geschiedde, maar wel ten koste van soms agressief gebruik van geweld. Feitelijk wil Kreider ons leren om opnieuw oog te hebben voor de oorspronkelijke *patientia*. Geen wonder dat hij eindigt met een uitspraak van Cyprianus, ‘We do not speak great things but we live them’ (p. 296). Of, om het met een strofe uit een modern en onder dopers populair lied te zeggen: ‘They will know we are Christians by our love’. Dat is de *legacy* van een scherpzinnige oerdoperse theoloog, die ik persoonlijk heb leren kennen als een man, wiens habitus bepaald werd door deemoed en groot geduld.

Alle G. Hoekema

Luke S. Martin, *A Vietnam Presence: Mennonites in Vietnam during the American War* (Masthof Press: Morgantown PA, 2016), 584 p., ill., ISBN: 978-1-60126-509-8

Deze monumentale studie beschrijft het werk van (voornamelijk) Noord-Amerikaanse Mennonites in Vietnam vanaf 1954 tot het einde van de Vietnam-oorlog met de capitulatie van het regime in Saigon op 30 april 1975. Oorspronkelijk was het de bedoeling van Luke Martin om alleen chroniqueur te zijn van de kerkvorming en gemeenteopbouw door de ruim twintig zendingsmedewerkers, die daar vanaf 1957 in dienst van de *Eastern Mennonite Board of Missions and Charities* (nu *Eastern Mennonite Mission* geheten) werkzaam waren. Martin was zelf een van hen; hij en zijn vrouw verbleven in Vietnam van 1962 tot 1975 en zijn verdere leven heeft in het teken gestaan van de ontwikkelingen in dat land en van zorg voor naar de V.S. geëmigreerde Vietnamezen, die daar ook enkele mennonietengemeenten stichtten. Mede op aandrigen van de kerkhistoricus John Lapp, oud-algemeen secretaris van het *Mennonite Central Committee*, breidde de auteur zijn onderzoek uit zodat het ook het werk van de in totaal honderdtwintig(!) MCC medewerkers in Vietnam ging omvatten. De eerste MCC’er arriveerde al in 1954 in Saigon. Gedurende tien jaar werkte het MCC nauw samen met de *Vietnam Christian Service* waarin vooral *Lutheran World Relief* en *Church World Service* participeerden. Onder de MCC werkers bevond zich van 1956 tot 1958 één Nederlandse doopsgezinde: de verpleegkundige

Juliette Sebus in de leprakliniek Ban Me Thuot; ze zou later trouwen met de predikant en missionaire islamoloog Roelf Kuitse.

Martin kon niet alleen gebruik maken van zijn eigen herinneringen, brieven en rapporten, maar ook van die van vele anderen en hij heeft de uitgebreide archieven van EMM en MCC zorgvuldig doorgespit. Het resultaat is niet een wetenschappelijke studie met voetnoten (al worden de vindplaatsen van citaten en beeldmateriaal zorgvuldig vermeld), maar een persoonlijk verslag, waarin de emoties van de oorlogstijd voortdurend doorklinken.

Zowel MCC als EMBMC werkten in de stedelijke omgeving van Saigon maar ook in meer noordelijke regio's onder tribale bevolkingsgroepen, zij het steeds ten zuiden van de gedemilitariseerde zone. Het ging om praktisch hulpwerk ten behoeve van duizenden gevluchte Vietnamezen; om medische arbeid, om educatief werk in scholen en om gemeenteopbouw. Vanaf het begin probeerde men eigen gemeenten te stichten, al botste dat enigszins met de visie op de eenheid der kerken van de Evangelische kerk van Vietnam en ook met die van de Wereldraad van Kerken, zoals medio 1957 in gesprekken met James Stauffer (de eerste EMBMC zendeling, van 1957 tot april 1975 werkzaam in Vietnam) verwoord door de Nederlander Ulrich van Beyma, verantwoordelijk voor de interkerkelijke hulp van de Wereldraad. Van Beyma was direct na de Tweede Wereldoorlog 'zendingsconsul' in Jakarta geweest. Ook met de *Christian and Missionary Alliance*, vanaf 1893 werkzaam in Vietnam en in zekere zin de moeder van de Evangelische kerk van Vietnam, was de relatie in het begin aarzelend.

Als geboortedatum van de *Vietnam Mennonite Church*, in het Gia Dinh (voorstad van Saigon of Ho Chi Minstad) gemeenschapscentrum wordt Pasen 1965 genoemd, toen negen personen gedoopt werden. Vooral Tran Xuan Quang zou als voorganger een belangrijke rol spelen; in 1975 vluchtte hij naar de V.S. en zou daar blijven. Naarmate de oorlog heviger werd en Amerika militair steeds meer betrokken raakte in het conflict, werd duidelijk, dat deze kleine gemeenschap van Mennonites ook binnen de christelijke minderheid van het land een uitzonderingspositie innam: men stond zeer sceptisch tegenover de Amerikaanse inmenging en legde nadruk op geweldloosheid. Een aantal malen richtten de zendings- en MCC medewerkers zich met kritische brieven tot de Amerikaanse regering; een delegatie van hen werd door de Amerikaanse ambassadeur, Ellsworth Bunker, ontvangen en er waren persoonlijke contacten met verschillende leden van het Amerikaanse Congress. Helaas wordt wel uit deze officiële brieven geciteerd, maar is geen enkele integraal bijgevoegd.

Tenminste twee Amerikaanse medewerkers kwamen om het leven in Vietnam; een werd samen met twee anderen ontvoerd en nooit teruggevonden; een ander kwam bij beschietingen door de oprukkende Vietcong om het leven. Daarnaast kwamen verschillende Vietnamese leden van de kleine gemeente en familieleden of belangstellenden uit wijdere kring om, hetzij door oorlogshandelingen, berrmbommen of omdat ze zelf sneuvelde in het Vietnamese leger. Een en ander had natuurlijk een grote impact op het leven van de gemeenschap.

Opvallend is een bezoek, dat een Mennonite Brethren predikant uit Californië in 1970 bracht aan Vietnam. Al vanaf 1966 was er overleg met de MCC leiding geweest over de noodzaak om ook Amerikaanse Mennonites die in het Amerikaanse leger dienden, pastoraal bij te staan. Zo'n tweehonderd Mennonites bleken als militair te dienen! Sommige MCC werkers in Vietnam hadden in de loop der jaren incidenteel contact met enkelen van hen, de meeste zendingsmedewerkers kozen er om strategische redenen voor afstand te houden. Helaas lezen we verder niets over dit bezoek of soortgelijke bezoeken en blijft ook onduidelijk of hierover in de Verenigde Staten zelf binnen Mennonite kringen heftige discussies waren.

Door de grote aantallen namen van Vietnamezen en Amerikanen, al dan niet Mennonites, die in deze studie genoemd worden en door de al te overvloedige hoeveelheid details die wordt vermeld, is het voor buitenstaanders soms lastig om de rode draad van het verhaal vast te houden. In dit verband is het nuttig te wijzen op het door Martin zelf geschreven hoofdstuk over Vietnam in John A. Lapp en Arnold C. Snyders (eds), *Churches Engage Asian Traditions. Global Mennonite History Series: Asia* (Intercourse, PA/Kitchener, ON, 2011), 315-336, dat als een soort *summary* van zijn hier besproken studie kan worden gezien, maar bovendien latere ontwikkelingen beschrijft. Luke Martin eindigt zijn relaas in 1976, als na een 'dark decade' een 'new day' gloort met de unificatie van Noord en Zuid als Socialistische Republiek Vietnam en als Saigon wordt herdoopt in Ho Chi Minh stad. Vier MCC medewerkers bleven toen Saigon capituleerde (Luke Martin zelf was toevallig net buitenslands maar was dolgraag ook gebleven) tot ze later in 1976 alsnog het land werden uitgezet. Het vertrek van de andere zendingsmedewerkers, vóór de val van Saigon, werd door de achtergebleven Vietnamese kudde wel als zeer teleurstellend ervaren.

Wel reisde een delegatie van het MCC, waar onder ook Martin, al in november 1975 naar Hanoi om nieuwe contacten op ministerieel niveau te leggen en stelde het MCC in 1976 niet minder dan één miljoen dollar beschikbaar voor nieuwe hulpwerkprojecten. De Vietnam Mennonite Church telde in 2008 ruim 6000 leden met 90 gemeenten in 24 steden. De 'Vietnam Presence' was dus niet vergeefs geweest.

Alle G. Hoekema

David L. Weaver-Zercher, *Martyrs Mirror. A Social History* (Baltimore: John Hopkins University Press, 2016), 440 p., ISBN: 9781421418827

In zijn boek *Martyrs Mirror* staat Weaver-Zercher stil bij de ontstaansgeschiedenis van de Martelaarsspiegel van Van Braght (1660) en bij het gebruik ervan. Een centrale vraag in het boek is op welke manier dopers zich de eeuwen door hebben laten beïnvloeden door Van Braght. Weaver-Zercher staat daarbij voornamelijk stil bij de invloed van de Martelaarsspiegel op het Amerikaanse continent. Hij laat zien hoe door de verschillende takken van het Amerikaans doperdom de Martelaarsspiegel

wordt gebruikt ter bevestiging van de eigen identiteit.

In verschillende hoofdstukken staat de auteur stil bij de vervolgingssituatie die de Martelaarsspiegel beschrijft, bij de totstandkoming van het martelaarsboek en de keuzes die Van Braght maakt, bij de vertaling voor de Amerikaanse markt (1780) en bij het gebruik door Amerikaanse Mennonites. Hoewel de auteur dat nergens expliciet meldt, beschrijft zijn boek dus de Amerikaanse receptiegeschiedenis van de martelaarsspiegel. Hoewel ieder onderzoek afbakening vergt, heeft deze keuze wel een keerzijde. De vraag blijft open hoe bijvoorbeeld in een vervolgingssituatie de nadruk op geweldloosheid uit de martelaarsspiegel wordt gerecipieerd.

Het boek biedt een interessant en fascinerend overzicht over het gebruik van de Martelaarsspiegel onder generaties Amerikaanse dopers. Weaver-Zercher laat zien hoe enerzijds de herinnering aan martelaren altijd weer functioneerde als moreel appèl, anderzijds geregeld aanleiding gaf tot morele zelfverheffing. Martelaren waren het voorbeeld van standvastig geloof en een waarschuwing dat de gelovigen in deze wereld vreemdeling waren. Dat laatste element kon gemakkelijk aanleiding worden zichzelf beter te wanen dan de wereld. Daar kwam bij dat de voortdurende revitalisering van de herinnering aan de vervolgingstijd de afbakening van grenzen kon bevorderen.

Een zwakte van het boek is, dat de auteur niet beschrijft welke methode hij precies gebruikt. Hoe meet je op welke wijze verschillende groepen en generaties martelaarsverhalen hebben gebruikt? Welke bronnen zijn geschikt om deze vraag te beantwoorden en waar let je op? Doordat de lezer in het ongewisse blijft over de gebruikte methode, blijft onduidelijk hoe representatief het geschetste beeld is, met name waar het de hedendaagse geschiedenis betreft. Dat neemt echter niet weg dat Weaver-Zercher een boeiend overzicht biedt van enkele eeuwen martelaarsgeschiedenis. Vanuit dit perspectief passeert een goed deel van de gehele (Amerikaanse) doperse geschiedenis de revue. Dat maakt het boek, ondanks de genoemde zwakte kant, de moeite van het lezen waard.

Mirjam van Veen

James W. Lowry, *Documents of Brotherly Love. Dutch Mennonite Aid to Swiss Anabaptists Volume II, 1710-1711* (Millersburgh, Ohio: Ohio Amish Library, 2015) (*Dutch Mennonite – Swiss Anabaptist Document Series 3*), 1400 p., ISBN: 9780974360244

Met de publicatie van James Lowry's derde deel in de teksteditiereeks van documenten uit de treurige vervolgingsgeschiedenis van de dopers in het intolerante Zwitserland, heeft het organiserend vrijwilligerscomité van conservatieve Amish en Mennonites uit Pennsylvania en Ohio, in de wandelgangen het 'Amsterdam Archives Committee' genoemd, weer een prestatie van formaat geleverd. Het eerste deel uit 2003 behelst de uitgave van 25 documenten rondom het martelaarschap van Hans

Landis, de laatste in 1614 geëxecuteerde doper. Het tweede deel uit 2007 bevat de teksten van 82 documenten over de periode 1635-1709. Die eerste twee delen heb ik besproken in *DB* 34 (2008), 278-284. Dit ten opzichte van deel twee bijna dubbeldikke derde deel telt maar liefst 216 documenten uit slechts twee cruciale jaren: 1710 en 1711. De opzet van dit standaardwerk omvat zowel de kritische en geannoteerde teksteditie van documenten in hun oorspronkelijke talen (Duits, Engels, Frans, Latijn en Nederlands) op de versozijden, als de Engelse vertaling daarvan op de tegenoverliggende pagina's. Daarmee wordt zowel een publiek van onderzoekers en wetenschappers bediend, als ook lezers die primair in het drama en het verhaal geïnteresseerd zijn en hechten aan stichtelijk nut. De inleider en eindredacteur van dit project, John L. Ruth, schroomt dan ook niet om dit deel naast de martelaarsspiegel van Tieleman Jansz van Braght (1660) te leggen, die in conservatief Mennonite en Amishe kringen als *Märtyrer Spiegel* en *Martyr's Mirror* nog altijd hoog scoort. 'Analogously, the work of presenting a less horrific but still oppression-stoked later chapter of the Anabaptist story is viewed by the promoters of the present volume as a spiritual offering.' Het vierde en laatste deel dat de periode 1712-1784 zal beslaan, is nu in voorbereiding, maar daarover zal James Lowry – zeer op leeftijd en zijn sporen meer dan verdiend – zich niet meer ontfemen.

Dit deel behandelt een van de meest prangende fasen van twee jaar uit dit schier eindeloze en treurige verhaal van Zwitserse starheid en intolerantie. Al sedert 1525 vertikten de gereformeerde autoriteiten van Bern en omliggende kantons het de dwarse dopers op enigerlei wijze te gedogen. Dat bergvolk van boeren en handwerkers was sedert 1693, dankzij hun oriëntatie op belijdenisgeschriften uit Nederland, ook nog eens in twee kampen uiteengevallen: in een mildere partij van Reistische mennonieten en de strengere Amischen. In het voorjaar van 1710 hadden de getergde Zwitserse overheden een 'proefballon' opgelaten door op goed geluk en scheepslading van 53 gevangen dopers de Rijn te laten afzakken. In plaats van dat zij doorverwezen zouden worden naar Amerika, waarop de Zwitsers hadden gespeculeerd, werden de in Nijmegen gestrande sloebers op bevel van de Staten Generaal uit hun ketenen bevrijd en losgelaten. Sindsdien bemoeide ook de Nederlandse overheid zich met deze affaire, met uiteindelijk resultaat dat er een soort amnestie afgekondigd werd en er hier in juli 1711 vier schuiten met 346 dopers, overwegend Amischen, toegelaten werden. Zij werden op 3 augustus in Amsterdam een paar weken in pakhuizen ondergebracht – in een aanhangsel zijn de precieze locaties daarvan beschreven (1344-1345) – waarna zij elders werden gevestigd. De meesten kwamen in de stad Groningen en rond Sappemeer terecht, alsmede in Kampen en Deventer; een restant van 21 Reistischen moest zich zien te redden in het sompige laagveen nabij Gorredijk, in Friesland. Uiteindelijk zou deze min of meer gedwongen emigratie naar Nederland de opstap zijn tot de definitieve wegzending naar de jonge Noord-Amerikaanse vrijstaat Pennsylvania, wat vanaf 1717 haar beslag zou krijgen.

Centraal in dit deel staat de niet aflatende onbaatzuchtigheid van de 'Commissie voor Buitenlandsche Nooden', die al sedert ca. 1650 bestond en kantoor hield in

beide grote doopsgezinde gemeenten van Amsterdam. Samen met 16, 17 andere gemeenten telde de voltallige commissie zo'n 38 afgevaardigden (zie o.a. document nrs. 80 en 193), doch de dagelijkse leiding berustte bij de Zonnisten Hermannus Schijn, Jacob Vorsterman en Cornelis Beets, en de Lammisten Abraham Jacobsz Fries, Frans van Aken, Jan Willink Jansz en Willem van Maurik. De Zonnisten voerden overwegend het secretariaat, terwijl de Lammisten veruit de meeste pecunia binnenbrachten. De gemeenschappelijke inzet voor deze Zwitserse kwestie slechtte onderlinge meningsverschillen en gevoeligheden tussen beide denominaties. Een andere belangrijke rol is in dit deel weggelegd voor de (gereformeerde) Nederlandse overheid, die niet alleen in haar maag zat met het beschamend onchristelijke beleid van haar Zwitserse geloofsbroeders, maar vooral ook haar eigen doopsgezinde volksdeel uiterst serieus nam. De Staten Generaal stuurden zelfs haar ambassadeur als onderhandelaar namens de Republiek op pad om Bern tot enige mildheid te bewegen: de Duitse beroepsdiplomaat Johann Ludwig Runckel, ook een calvinist, die vaak vanuit Schaffhausen opereerde. Van Runckel zijn uit deze twee jaren meer dan 70 ambtsberichten en missives bewaard gebleven, bestemd voor zowel de Staten Generaal, in casu secretaris François Fagel (in het Frans), de Commissie voor Buitenlandsche Nooden (in het Duits), en andere direct betrokkenen. In lange epistels deed hij uitgebreid verslag van zijn bemoeienissen met de voortdurend heen en weer zwalkende Zwitserse overheden, met de leden van de zogenaamde 'Täufer-Kammer', maar ook met beide doperse groeperingen, van wie de Reïstischen het minst plooibaar waren. De Amsterdamse commissieleden brachten verzoeken van hem ten uitvoer, en voorzagen hem van aanvullende opdrachten. Deze Runckelcorrespondentie biedt een bijzondere inkijk in de listen en lagen van het diplomatieke onderhandelingsverkeer met een lastige buitenlandse bondgenoot. Op 30 november 1711 stuurde Runckel de commissie een gedetailleerde declaratie van alle onkosten die hij in haar belang had gemaakt tussen 30 maart 1710 tot en met 30 november 1711 (document nr. 213, 1290-1320). De derde partij in dit deel wordt geblazen door de verschillende vertegenwoordigers van de Zwitserse dopers, waarvan enkelen ook Nederland bezochten voor overleg, of er tijdelijk verbleven tijdens hun missie om eventuele emigratie naar oostelijk Pruisen te onderzoeken. De belangrijkste van hen was Bendicht Brechtbühl, een Reïstische mennoniet, die ook de Amische belangen behartigde. Zijn schriftelijk verkeer met de Hollanders werd in de loop der tijd zo intensief, dat zijn brieven steeds meer Nederlands idioom gingen bevatten!

Veruit het grootste deel van de documenten, zo'n 195 stuks, stamt uit de archieven van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam in het Stadsarchief aldaar. Zij vormen de kern van de door J.G. de Hoop Scheffer beschreven stukken in deel A van diens *Inventaris der Archiefstukken* (1883), afd. XV: 'Commissie voor de buitenlandsche nooden', waarvan de nummers 1257 tot en met 1357 de kern vormen. Voorts heeft Lowry tal van bronnen opgediept uit onder andere de notulenboeken van de Amsterdamse kerkenraden: de tamelijk formalistische van de Zon en de veel belangwekkender notulen van het Lam & de Toren met veel stukken en

correspondenties in afschrift. Daarnaast heeft Lowry ook nog 22 documenten uit het archief van de Rotterdamse doopsgezinden weten op te diepen. Voor slechts drie bronnen moest hij in Zürich, Bern en Berlijn zijn. Kan nog duidelijker worden gemaakt hoe belangrijk deze bronnenuitgave ook voor de Nederlandse geschiedenis is, met name die van de doopsgezinden? Dat voor de nazaten van het al dan niet conservatieve Amerikaanse doperdom van Zwitsers-Duitse origine een ‘Fundgrube’ is ontsloten, spreekt vanzelf.

In mijn eerdere bespreking heb ik al een bedenking gegeven bij de hier nog steeds gehandhaafde vormdwang ten aanzien van de uiteenlopende regellengtes van de getranscribeerde handschriften (zie *DB* 34 (2008), 280). Desalniettemin is het evident dat elke lezer/gebruiker van deze teksteditie, leek en professional, allerwegen kwaliteit aangereikt krijgt. Ook de vele met zorg gekozen illustraties van handschriftfragmenten, van drukwerk, locaties en topografische kaartjes dragen daartoe bij. De enkele keren dat Lowry niet wist door te dringen tot de contemporaine slordigheden van sommige scribenten, of twijfels had bij de correcte interpretatie van een woord of zin, dan deelt hij dat open en bloot mee. Zo bijvoorbeeld in voetnoot 8 op p. 1324: ‘It is uncertain what word the Dutch translation intends’. Of hij geeft alternatieve lezingen van dezelfde documenten in afschrift, die hij elders heeft aangetroffen, zoals in het omvangrijke *Relaes*, een omvangrijk privé-archief van de Amsterdamse Zonnist Jacob Vorsterman (zie De Hoop Scheffer A 1392).

Een enkele keer werd mij niet geheel duidelijk welke systematiek Lowry voor het toelichtende notenapparaat heeft gehanteerd. Hoewel dat sowieso zeer efficiënt en adequaat gedaan is, kon het toch gebeuren dat van commissielid Hermannus Schijn, leraar van de Zon, tweemaal, zowel op p. 25 (in noot 1) als op p. 867 (in noot 13), onderling licht afwijkende gegevens zijn verstrekt met niet uniforme literatuurverwijzingen. Iets dergelijks overkwam ook Harmen Reynskes van Overwijk (resp. p. 227, noot 1, en 867, noot 14). Jan Willink Jansz (ook: Jan Jansz Willink), diaken bij Lam en Toren, vinden we zelfs driemaal in de voetnoten terug (p. 43, 63 en 893). Naar identiteiten van mensen die niet in de *Mennonite Encyclopedia* genoemd worden, moet de lezer zelf enigszins gissen op basis van de context, hoewel Lowry daarin zelf wel iets vrijgevier had mogen of kunnen zijn. Dat is bijvoorbeeld het geval met Johannes Brand/Brant, een jonge leraar van de Zon die sedert maart 1700 in dienst gekomen was (cf. p. 227, 276, 412, 460, 844 en 867).

Tot slot attendeer ik nog op een onvermoede verdienste van deze uitgave van dit immense corpus. In de Europese, zeker ook Nederlandse boekgeschiedenis woedt momenteel een discussie, aangezwengeld door de Schotse hoogleraar Andrew Pettegree, over volledigheidclaims van databases op het gebied van drukwerk uit de handpersperiode (tot ca. 1830). Zo betwist hij dat de ‘Short Title Catalogue, Netherlands’ (STCN) van de Koninklijke Bibliotheek een meer dan representatief beeld zou geven van het in Nederland vóór 1800 vervaardigde drukwerk. Pettegree constateert tal van manco’s en lacunes in de STCN-database, waarin bijvoorbeeld eenbladsdrukken (plano’s) buiten beschouwing zijn gebleven, terwijl ook zakelijk, administratief

en ander gebruiksdrukwerk links is blijven liggen. Hoe terecht die kritiek is, blijkt ook bij nadere bestudering van deze bronnenuitgave. Zo betreft document nr. 54 (p. 278-285) een rondschriften van de Amsterdamse commissie, dat zij op 12 augustus 1710 als *drukwerk* liet uitgaan naar de gemeenten elders in Nederland om deel te nemen aan een landelijke collecte voor de Zwitsers. De aan twee zijden bedrukte plano bevat een open plek voor het adres dat met pen ingevuld moest worden. Lowry traceerde er in het Rotterdamse archief één exemplaar van dat bestemd was voor de gemeente aldaar, en drie exemplaren in het Amsterdamse Stadsarchief, bestemd voor de gemeenten Hoorn, Purmerend en Vlissingen. En hoe intrigerend is het minuscule drukwerkje dat Lowry in Zürich aantrof achter een exemplaar van een partij van 100 door Runckel bestelde belijdenissen van Dordrecht (1632), die ooit door Tieleman van Sittert in het Duits was vertaald als de *Christliche Glaubens-Bekentnys Der Waffenflosen?* Het betreft een half octavokaterntje met drie gesigneerde bladen A, A2 en A3 die geen paginanummers hebben, maar dat door de Amsterdammers achter het belijdenisboekje is mee gebonden en waarin 'Wir Bürgermeistern und Regenten der Statt Amsterdam' verklaren dat de drie Zwitserse leiders Brechtbühl, Hans Bürki en Melchior Zahler, eerder in Nijmegen bevrijd, in hun opvattingen over de overheid, het eed zweren en wapen dragen niet afwijken van wat in Nederlands doopsgezinde belijdenissen dienaangaande gesteld wordt (document nr. 63a, 342-349). Deze verklaring had het Amsterdamse stadsbestuur al in mei 1710 afgegeven blijkens een enigszins afwijkende Franse versie daarvan (document nr. 43, 228-235). Nu is het echter zeer de vraag of dit Duitstalige, in Nederland gedrukte halve katerntje tegelijkertijd met de Duitse belijdenistekst zal zijn afgedrukt, waar Lowry vanuit gaat (zie bijv. ook zijn toelichtend bijschrift bij een afbeelding van de titelpagina op p. 349). Ik betwijfel dat ten eerste. De begeleidende brief (document nr. 63, 336-338) van de Amsterdamse commissie aan Runckel rept namelijk niet specifiek over het laten drukken van een nieuwe oplage, maar simpelweg van een bestelling van 100 exemplaren van deze belijdenis, waarachter de commissie die bijzondere verklaring van het stadsbestuur 'gedrukt en gebonden' heeft (338). Het Zürichse exemplaar uit de Zentralbibliothek, afgebeeld op p. 349, heeft een regulier Amsterdams impressum dat al van 1691 dateert, toen het gedrukt was door boekekoper Hendrik Harmensz Boterenbrood (alias Heinrich Hermanß). Daar was rond 1710 in Amsterdam kennelijk nog wel een partijtje van voorradig geweest – de uitgever was al in mei 1700 gestorven – waarachter men toen de nieuw gedrukte burgemeestersverklaring heeft laten meebinden. In plaats van de belijdenis nu abusievelijk te betitelen als een 'hitherto unnoticed edition' (p. 342, noot 1), blijkt dus enkel dat onooglijke drukwerkje een tot dusver 'unnoticed' unicum te zijn, waarvan er dus toch ooit minstens 100 stuks van in omloop moeten zijn gebracht! Lowry verkeert dus in de niet te terechtte veronderstelling dat er van de *Christliche Glaubens-Bekentnys* tot heden geen editie uit 1691 bekend was. Zijn verwijzing naar de bibliografie van Springer & Klassen, nr. 11549, betreft echter niet de druk uit 1691, maar een latere druk, vermoedelijk uit 1711, waarvan evenwel het impressum terug verwijst naar de Amsterdamse druk

die dus nu in Zürich opgedoken is, en dus geheel correct luidt: ‘Zuvor gedruckt In Amsterdam, Bey Heinrich Hermans. Im Jahr 1691!’ Daarvan is niet alleen in Zürich een exemplaar bewaard gebleven, maar ook al jarenlang in onze Doopsgezinde Bibliotheek in de UB-Amsterdam (sign. OK 65-801, aan de aandacht van Springer & Klassen ontsnapt), waarbij dus van dat later in 1710 mee gebonden halve katerntje geen spoor te bekennen is!

Zo’n uitstapje naar de in deze doperse context toch verder volstrekt irrelevante boekgeschiedenis onderstreept andermaal de grote rijkdom van deze nieuwe indrukwekkende teksteditieproductie die de geschiedwetenschap, vooral ook in Nederland, toch maar mooi te danken heeft aan het onbaatzuchtige, Amerikaanse initiatief van de onvolprezen ‘plain people’.

Piet Visser

Bridget Heal & Anorthe Kremers (eds.), *Radicalism and Dissent in the World of Protestant Reform* (Göttingen/Bristol, CT (USA): Vandenhoeck & Ruprecht, 2017), 274 p., ISBN: 9783525552582

Vooruitlopend op de talrijke herdenkingen van 500 jaar Lutherse reformatie in 2017 werd in september 2016 aan het German Historical Institute in Londen een internationaal symposium gehouden, mede gesponsord door de Volkswagenstiftung te Hanover, getiteld: ‘The Protestant Reformation and its Radical Critique’. De voorliggende bundel bevat de neerslag daarvan in vijftien bijdragen, die in vier afdelingen zijn ondergebracht: ‘I. Radicalism and the Early Reformation; II. Radicalism and the Established Reformations; III. Writing Radical Histories; IV. Radicalism across Borders’. Hoewel radicalisme – hoe ook gedefinieerd – de rode draad vormt, de chronologische focus beperkt zich niet tot de eerste fase van de reformatie, maar strekt zich uit tot het piëtisme van de achttiende eeuw. Zoals het betaamt op een congres met deels erkende grootheden en deels een ‘coming of age’ generatie van jonge honden wordt er flink gestoeid met de bestaande nomenclatuur van radicale en ‘magisterial’ reformatie. Wat daar de netto winst van is, blijft altijd de vraag. Dat er veel bezwaren kleven aan de hokjesgeest en etiketteringszucht van bijvoorbeeld ‘grandpa’ George Hunston Williams en zijn standaardwerk *The Radical Reformation* (3e dr., 1992) weten we eigenlijk al jaren, maar wie zou het anno 2017 durven wagen het zozeer context gebonden en diffuse kerkhistorische terrein van dissidentisme en radicalisme stekeblind en zonder dat naslagwerk in zijn binnenzak te betreden? Met voorbijgaan aan deze hier en daar wat obligate grondhouding van enkele historici die zich sowieso al op het scherpst van de snede van historische dissidentie, kritiek en anti-mainstream mentaliteiten bewegen, levert deze congresbundel een mooie oogst op van creatieve inzichten en verrassende eycopeners. Het gros van de artikelen – ik ga slechts op enkele bijdragen nader in – stelt terecht de vermeende zekerheden om-

trent de afbakening van radicalisme, mainstreamkerken en orthodoxie ‘im Frage’. Verdeeld over tijd en geografie wordt er herhaaldelijk op gewezen hoezeer lokale contexten, nogal kunstmatig aangemeten theologische vooronderstellingen en zelfbepaald kerkelijk gezag de grenzen tussen autoriteit en ondermijning daarvan, tussen dissidentie en leerstellige aanmatiging zeer betrekkelijk zijn. Zonder twijfel was Luthers verzet tegen de misstanden in de kerk op zich al een revolutionaire daad van radicalisme, evenzo zijn pleidooi voor algemeen priesterschap en het ‘sola scriptura’ dat de bijbel tot gemeenschappelijk bezit poogde te maken. Op hun beurt werden niet alleen Luthers tegenstanders, maar ook die van Zwingli en Calvijn tot ‘Schwärmer’, tot radicalen en dissidenten verheven. De ooit ketterachtige kerken creëerden weer eigen ketters om zich een nieuwe mainstreampositie aan te meten. Die positie van insider of outsider kon per plaats en periode verschillen.

Zeer leerzaam en verhelderend in dit verband zijn de bijdragen van twee Duitse boegbeelden, Thomas Kaufmann (UvGöttingen) (27-35) en Gerd Schwerhoff (TU Dresden) (36-52), die in het eerste deel Luthers radicalisme onder de loep nemen en vast stellen dat de man van Wittenberg, hoezeer zijn radicale tegenstanders hem ook als een halfzachte hervormer beschouwden, als polemicus en haat-prater wel het tegendeel van gematigdheid was. Een van de meest prikkelende artikelen uit de bundel is het stuk van de evenzeer doorgewinterde Alex Ryrie (Durham Un.) (100-117): ‘Scripture, the Spirit and the Meaning of Radicalism in the English Revolution’. Zijn stuk laat fijntjes zien dat een onderscheid tussen ‘radical’ en ‘magisterial’ er een van grote betrekkelijkheid is. In de aanloop toont hij dat al aan door te wijzen op hoezeer de doperse reformatie van Hubmaier in Nicholsburg (1526-27) op een haar na toch ook een succesvolle (‘magisterial’) stadsreformatie was geworden. Overigens had Diarmaid MacCulloch in zijn boek uit 2016, *All Things Made New. The Reformation and its Legacy*, zo’n observatie ook al gedaan door te wijzen op de grote overeenkomsten tussen de mislukte stadsreformatie van ‘loser’ Jan van Leiden in Münster en de geslaagde stadsreformatie van Genève door ‘champion’ Calvijn!

En laat Mirjam van Veen, ons Nederlandse VU-boegbeeld en DB-hoofdredacteur, aan het slot van haar likkebaardende bijdrage over het ‘omkeringsgeval’ van Servets ketterij in de doperse en gereformeerde historiografie (162-172) daar nou ook op uitkomen! Uit de grote assimilatie- en emancipatiebehoefte van de Nederlandse doopsgezinden verklaart zij – en terecht – dat de nogal treurige Servet-verkettering door Calvijn in achttiende-eeuwse doperse geschriften (van Schijn en anderen) domweg vergoelikt werd, terwijl in de gereformeerde geschiedschrijving de positie van Calvijn in dit ketterproces toen juist steeds meer onder vuur kwam te liggen! ‘In short: on the one hand the Radical Reformation ceased to be radical; on the other hand, the mainstream Reformation became radical.’ Doopsgezinden in Nederland waren uit emancipatoir eigenbelang steeds meer genegen om hun ooit radicale huik naar de gereformeerde wind te hangen! In dat verband kan Van Veens suggestie om ook eens de doperse positie inzake de overheid in zo’n tijdframe te plaatsen, nog leuke dingen opleveren.

Dat is de facto de methode van onze Canadese ambassadeur van het academische Nederlandse doperdom, Michael Driedger (Brock University, St. Catharines, Ont.). In een mix van cultuur- en boekgeschiedenis zet hij aan de hand van de zeer gerucht-makende en stigmatiserende Münsteraffaire, die een eeuwenlange smet op het Nederlandse doperdom heeft geworpen, uiteen hoe in feite ‘heresy-making’ steeds bepaald werd door dezelfde beeldbepalende mechanismen, waarin de belegen verkettingingen eigenlijk nog steeds gereproduceerd worden. Hij vergelijkt daartoe de allereerste geschiedschrijvingen over Münster (van Kerksenbrock, ca. 1560, Hortensius, 1548, en het merkwaardige *Anabaptisticum Et Enthusiasticum Pantheon*, 1701-1702) met enkele Amerikaanse werken van recenter datum, waaronder Norman Cohn’s *Pursuit of the Millennium* (drie drukken vanaf 1957), de al genoemde *Radical Reformation* van Williams, en Marvin Perry’s *Western Civilization* (2008). Overigens, zelfs in Nederlandse kerkhistorische handboeken, hoe summier ook, zoals die van Van Eijnatten & Van Lieburg, p. 145, en met name ook Selderhuis, p. 245, zijn die sporen van ‘caging’ (een subtiële verwijzing ook naar de kooien aan de Lambertikerktoren te Münster) in het historiografische ketterdenken nog steeds te herkennen. Overigens lijkt mij – een beetje recensent is een betweter – het frontispiece op p. 147 niet van Adriaan Schoonebeek te zijn, zoals Driedger suggereert (p. 146, noot 12), maar van diens leermeester, Romeyn de Hooghe.

Evenzeer interessant voor het Nederlandse doperdom is tenslotte de gedegen bijdrage van die andere Canadese zomertrekvogel naar de doperse jachtvelden van onze Lage Landen, ‘good-old’ Gary K. Waite (Un. New Brunswick, Fredericton). Hij playeit een rijk gedocumenteerd wegdek tussen spiritualisme en Spinoza. Dat begint bij het Waterlands-doopsgezinde spiritualisme van Hans de Ries cum suis, in diens conflict om het letterlijke en geestelijke Woord met Nittert Obbesz, de roemruchte Jan Theunisz, Joost van den Vondel, alsmede de remonstrant Simon Episcopius en de zeer curieuze, doch door de eigentijdse doopsgezindheid uitgekotste Robbert Robbertsz le Canu, die zich gemakshalve neutralist noemde. Die weg eindigt voors- hands bij het mid-zeventiende-eeuwse collegiantenpand van de Lammistische voor- man Galenus Abrahamsz. Waite laat ondertussen zien dat gewaagde gedachtegangen over de betrekkelijkheid van de Schrift en de essentie van religie voor ieder rationeel denkend individu, waarmee Spinoza het kerkelijk conservatisme zou shockeren, niet zozeer in geleerde kringen, maar reeds in deze doopsgezinde milieus van authentieke vrijsprekers en vrijdenkers gemeengoed waren. Het was geen geheim dat Spinoza onder dat dopervolk vele sympathisanten telde, waaronder diens beste vriend en uitgever, Jan Rieuwertsz I. Wel zij nog opgemerkt – ik had dat overigens eerder al eens plompverloren in het Zaanse schuim van Waite’s IPA-tje geflikkerd – dat halver- wege die spiritualistische weg tussen De Ries en Galenus Abrahamsz nog wel enkele andere (Waterlandse) vrijgeesten, zoals Jan Philipsz Schabaelje en Jan de Witte, hun plek moesten krijgen.

Hoe dat ook zij: een intrigerend boek uit historisch Europa vóór de Brexit, en dat is het! Het enige betreurenswaardige is – Volkswagen heeft het ook nogal lastig op de

dieselmarkt, natuurlijk – dat er geen tijd, noch geld gespendeerd is aan zo'n heerlijk en praktisch Duits-degelijk personenregister. Zo blijven helaas vele pk's onbenut en blijkt het ogenschijnlijk stevige imago van boek in praktisch opzicht steken in wat sjoemelig ongemak! Was ook dit maatwerk volgens de regels der kunst gebeurd, dan had ik geen enkel woord meer vuil gemaakt aan de mankepoterige voetnoottypografie, waarin wél tijdschrift- en serietitels, maar geen boektitels gecursiveerd zijn. Egelhaft!

Piet Visser

Wolfram Weiße, Fernando Enns (Hrsg.), *Reformation, Aufbruch und Erneuerungsprozesse von Religionen* (Münster/New York: Waxmann, 2017). Dit boek verschijnt in de reeks: Religionen im Dialog, Eine Schriftenreihe der Akademie der Weltreligionen der Universität Hamburg, Band 11, ISBN: 978-3-8309-3721-0

Het boek is tot stand gekomen naar aanleiding van lezingen in de winter van 2016-2017 aan de Universiteit van Hamburg, waaraan vakgroepen van meerdere faculteiten hebben deelgenomen. De lezingen werden georganiseerd door de 'Arbeitsstelle Theologie der Friedenskirchen' en de 'Akademie der Weltreligionen der Universität Hamburg'. De beide leiders van deze instituten Fernando Enns en Wolfram Weiße verzamelden als redacteurs de teksten en voorzagen die van een inleiding en toelichting. Fernando Enns is naast zijn aanstelling bij de 'Arbeitsstelle' hoogleraar Vredestheologie en ethiek aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij houdt zich bezig met oecumenische en interculturele theologie, theologie van de vredeskerken en interdisciplinaire vredesprocessen. Wolfram Weiße heeft als onderzoeksterrein de godsdienstpedagogiek, met als aandachtspunten het onderzoek naar de interreligieuze dialoog op scholen en in de samenleving, oecumenische en dialogische theologie en het onderzoeksveld religie, samenleving en onderwijs.

De inleiding vermeldt allereerst het doel en de opzet van het boek. Daarna volgt een beschrijving van de activiteiten van beide organiserende vakgroepen en een korte toelichting op de opgenomen lezingen. Bij elk hoofdstuk is een uitgebreide literatuurlijst opgenomen. Het boek besluit met een korte introductie over de verschillende auteurs.

In totaal zijn er veertien lezingen opgenomen. Het eerste deel bevat de tekst van de vijf lezingen die werden uitgesproken tijdens de studiedag 'Reformation – Aufbruch zur Befreiung?'. Daarna volgt de weergave van de lezingen die behoren tot het interreligieuze gesprek vanuit het Boeddhisme, het Jodendom, de Islam en het Christendom. In de inleiding van het boek leggen de beide redacteurs uit dat het Lutherjaar 2017 uitnodigt tot reflectie op de betekenis van de Reformatie, met aandacht voor de oorzaken, spanningsvelden en gevolgen. Belangrijker dan alleen de bestudering van het verleden noemen zij 'het openen van de horizon' door het ver-

breiden van het blikveld naar de vernieuwingsbewegingen en veranderingsprocessen van andere godsdiensten. Reformatie en vernieuwingsprocessen spelen niet alleen in Europa, maar vinden wereldwijd plaats, zowel in het verleden als het heden.

Het is bijna onmogelijk de inhoud van het boek te beschrijven. In het kort schets ik van een aantal van de lezingen de kernpunten. Deze punten bij elkaar tonen een verscheidenheid aan thema's die bij verandering en vernieuwing aan de orde zijn.

Het woord 'Aufbruch' is lastig te vertalen naar het Nederlands. Het betekent zoiets als een nieuw begin maken en breken met wat was. Uit de lezingen blijkt echter dat het maken van een nieuw begin minder makkelijk is dan het lijkt. Vaak is er sprake van een vervolg van al bestaande ontwikkelingen. Reformatie in de 16e eeuw is ook een voortzetting van wat bijvoorbeeld al gebeurde in de mystiek (Christine Büchner). Büchner wijst er ook op dat dat er in de katholieke kerk geen dialoog tot stand kwam, maar een debat leidde tot een breuk en een gedwongen nieuw begin.

Vrijheid wordt verbonden met waarheid. Hoe kun je over vrijheid spreken als je je eigen waarheid aan een ander wilt opleggen. Tolerantie wordt besproken als een langdurig en moeizaam proces, dat nog steeds voortduurt. Dialoog is daarbij dé methode om verscheidenheid te erkennen en te accepteren (Peter Cornehl).

Andere belangrijke thema's zijn identiteit, de verhouding van religie en macht, de status van een Schrift (dogmatiek), sociale en politieke veranderingen, de interpretatie van de geschiedenis en het proces van vernieuwing en verandering. Een voorbeeld is de kritiek op de enorme aandacht voor Luther, met de kleurstelling van het logo van het Lutherjaar in rood-zwart-goud, de kleuren van de Duitse vlag (Richard Faber). Deze aandacht voor Luther resulteert in te weinig oog voor de ontwikkelingen in de katholieke kerk (Christine Büchner) en het belang van de doperse beweging in de geschiedenis van Duitsland (Andrea Strübind).

De lezingen in het tweede deel van het boek stellen vergelijkbare thema's aan de orde. In elk artikel wordt een deel van de eigen geschiedenis en omgang met geloof en waarheid en vrijheid ter sprake gebracht. Vernieuwing en reformatie is een voortdurend proces. De bestudering van dat proces stimuleert de dialoog tussen de verschillende godsdiensten en maakt het gesprek mogelijk (Stefan Doll).

Een dialoog tussen godsdiensten kenmerkt zich door openheid en bereidheid met elkaar in gesprek te gaan ook over ongemakkelijke onderwerpen. Het accepteren van de verschillen zonder oordeel en het benoemen van wat er gedeeld wordt maakt het proces van de dialoog een vredesproces. De verandering van perspectief door de dialoog toont mogelijkheden tot verandering en vernieuwing (Carola Roloff).

Het in openheid constateren van verschillen geeft de mogelijkheid jezelf te zien in relatie tot een ander. Zo kan de identiteit van een groep worden geformuleerd. Dit is een proces van afbakenen en afscheiden, tegelijkertijd werkt het ontwikkelen van een identiteit in relatie tot de ander helend. Het benoemen van de verschillen geeft aan hoe iemand zich tot een ander verhoudt en de vertaalslag van het uitleggen aan de ander van je overtuiging, maakt dat de verhouding verandert van wij – zij in wij – jullie (Ephraim Meir).

In de oecumenische dialogen wordt dit proces van helen tot stand gebracht doordat tradities samen opnieuw de geschiedenis vertellen (Fernando Enns). Het laatste artikel relateert een aantal gebeurtenissen in de recente Duitse geschiedenis aan de rol van de theologie. Het wijst op de verbondenheid van vrijheid en sociale gerechtigheid (Hans-Marin Gutmann).

Dit is slechts een greep uit de rijkdom van het boek. Bij het lezen werd ik steeds enthousiaster, vooral doordat bovengenoemde thema's steeds vanuit een andere traditie, religie of periode van de geschiedenis worden belicht. Als lezer krijg je deel aan het ontdekken van nieuwe perspectieven.

Het boek is tot stand gekomen vanuit een visie op het voeren van interreligieuze dialogen als proces van vrede. De lezingen tonen aan dat deze visie klopt. In de verscheidenheid ontstaat herkenning en verandering van gezichtspunt. Het boek is daardoor een voorbeeld voor dit vredesproces. Wat mij betreft kan dit boek gelezen worden als een uitdaging voor de Nederlandse Doopsgezinde Broederschap, die toonbeeld moet zijn van geaccepteerde verscheidenheid, verdraagzaamheid en verbondenheid. Identiteit en vrijheid worden steeds opnieuw geformuleerd door in openheid in gesprek te gaan over thema's waarheid, macht en structuur. Door samen 'theologie te doen' worden nieuwe perspectieven te ontdekt in onze context en geschiedenis.

Voor de Nederlandse lezer is het boek op twee manieren vreemd. Ten eerste is het ingebed in de Duitse context gekenmerkt door de eigen geschiedenis en een grote Lutherse kerk. En daarnaast is er de interreligieuze context, waarvan de identiteit en de context van macht en geschiedenis niet altijd breed bekend is. Deze vervreemding wordt tijdens het lezen minder doordat er duidelijk gekozen is voor het thema van reformatie en verandering en vernieuwing. Het vreemde draagt zo bij aan het besef van eigen identiteit en het openen van nieuwe perspectieven. Dit maakt het boek zeer de moeite van het lezen waard.

Flora Visser-van Enkhuizen

Klaas van der Zwaag, *Reformatie vandaag. 500 jaar Hervorming in de context van het debat met Rome en nieuwe vormen van doperse radicaliteit* (Apeldoorn: de Banier uitgeverij, 2017), 2 dln, 876 en 823 p., ISBN: 9789402902792

Met de *Reformatie vandaag* beoogt de auteur het erfgoed van de Reformatie om te zetten in de huidige tijd. Hij wild dat doel bereiken door 'de blijvende actualiteit van de Reformatie' te plaatsen in een geschiedenis van het 'debat' dat sinds het begin van de 16e eeuw is gevoerd tussen de Reformatie en de Rooms-Katholieke kerk enerzijds en het 'debat' tussen de Reformatie en het Doperdom anderzijds. Onder Reformatie verstaat Van der Zwaag 'de zestiende-eeuwse kerkelijke beweging die rondom personen als Luther, Zwingli en Calvijn ... een herontdekking [is] geweest

van de kracht van het Evangelie, de bevrijdende boodschap dat er alleen genade en verzoening te vinden is in het werk van Jezus Christus'. Hij erkent dat er in feite verschillende reformaties hebben plaatsgevonden, maar kiest er toch voor om het geheel te benoemen (dé Reformatie) en slechts een deel ervan te bedoelen. Aanleiding tot deze publicatie was de internationale herdenking van 500 jaar Luther in 2017 en de komende herdenking dat in 2025 het 500 jaar geleden is dat in 1525 met het 'wederdopen' een dopesse groepering in Zwitserland ontstond. In het voorwoord legt van der Zwaag dat zo uit dat hij hoopt dat de herdenking van de Reformatie 'in essentie een hernieuwde toe-eigening, ontdekking en verdediging van het reformatorische geloofsgoed zal zijn', waarmee de toon is gezet voor deze bijdrage aan de confessionele (reformatorische) historiografie. Het boek is dus niet alleen een wetenschappelijk werk, maar ook een poging om 'tot vernieuwing en verlevendiging komen met het doorbreken van wederzijdse beeldvorming richting rooms-katholieken en evangelische christenen'. De auteur is schrijver en o.a. journalist van het Reformatorisch Dagblad en voorzitter van de redactie van het tijdschrift 'Zicht' van het wetenschappelijk instituut voor de SGP. Zijn vader (W. van der Zwaag, *Reveil en Afscheiding*, Kampen 2006) was van doopsgezinde afkomst, later toegetreten tot de Gereformeerde Gemeenten.

De Reformatie wordt geschetst als een beweging die haar positie moest bepalen ten opzichte van twee tegenstanders. Het eerste boek, waartoe deze bespreking zich beperkt, beschrijft in 658 pagina's 'het geding met Rome'. De Rooms-Katholieke Kerk veranderde vanuit een geloofscrisis in de 16e eeuw op het Concilie van Trente (1545-1563) wezenlijk niets en kwam pas na Vaticanum II (1962-1965) tot nieuwe openheid tot aan de sociaal-pastorale lijn van paus Franciscus. Daarna wordt in 281 bladzijden 'het geding met de dopers' (het doperdom) beschreven. 'Was Rome een gevaar van buitenaf, de dopers ontwikkelden zich tot een bedreiging van binnenuit'.

Het doperdom wordt gedefinieerd als 'de beweging van de dopers of anabaptisten' en als een bewuste 'Erasmiaanse' correctie op de Reformatie van Luther. Van der Zwaag noemt het een derde weg ('het innerlijk licht') met een heiligingsbeweging 'rondom' boete en bekering. De doop was het overgangsrитуeel. Daarna heeft volgens Van der Zwaag het doperdom zich ontwikkeld tot een veelkleurigheid van vrijdenkerij en vrijzinnigheid ('de kloof met Menno Simons'). Daartegenover stond het 'corpus christianum' van de opposanten Rome en Reformatie. Van der Zwaag schetst verwantschap tussen dopers uit de 16e eeuw met latere evangelische en charismatische stromingen; een soort van herwaardering van de dopers, waar historisch weinig argumenten voor zijn (alleen al door de tijdsafwijking) en theologisch wel wat vraagtekens bij kunnen worden gezet.

Vervolgens wordt aan het tweevoudige debat tussen Rome en het doperdom in het tweede boek een 'Vroomheids'-debat toegevoegd van radicaal Christendom door de eeuwen heen, zoals piëtisme, puritanisme, de opwekkingstheologie van Wesley, het Reveil en 'de oproep' van de pinksterkerken. Deze 'uitdagingen' van de evangelische beweging worden dan door opleving van spiritualiteit en bevindelijk gedachtengoed

tot ‘nieuwe vormen van doperse radicaliteit, maar zoals gezegd, maakt dit tweede boek geen deel uit van deze bespreking.

De *Reformatie vandaag* heeft een encyclopedisch karakter. Het overzicht van alle gebruikte literatuur beslaat alleen al 52 pagina’s met kleingedrukte letters. Het lijkt erop dat Van der Zwaag ten aanzien van het doperdom zoveel mogelijk literatuur in de noten heeft willen verwerken. Met deze bijna ‘bibliografie’ van de doperse historiografie heeft hij echter geen kritisch narratief tot stand gebracht hoe allerlei ‘doperse’ groepen in het begin van de zestiende eeuw en erna feitelijk een zichtbare invulling aan hun geloof hebben willen geven. Het boek verhaalt (soms opsommend) van de leerstellingheid van de Roomse Kerk en – met veel welwillendheid – de geschriften van doperse voormannen in reactie op ‘het reformatorisch gedachtengoed’. Voor een ieder die zich op welke manier dan ook met het ‘doperdom bezig houdt’ is ‘het geding met de dopers’ een verhaal dat tot verder denken aanzet. Het boek is soms een aaneen geschreven verzameling van literatuur wat de leesbaarheid niet helemaal ten goede komt. Dit neemt niet weg dat het boek zich uitermate leent als naslagwerk al is het uiteindelijk toch meer geschreven voor een debat in de eigen kring.

Theo Brok

Jeroen Giltaij, *Jan de Braij (1626/1627-1697) schilder en architect* (Zwolle: W-books 2017), 400 p., ISBN: 9789462582064

Jeroen Giltaij, oud-hoofdconservator oude schilder- en beeldhouwkunst van het Rotterdamse Museum Boijmans van Beuningen, werkte sinds 1999 af en aan aan een monografie over de Haarlemse schilder en architect Jan de Braij. Aanleiding was de tentoonstelling *Hollands Classicisme in de zeventiende-eeuwse schilderkunst* in dat museum, die Giltaij samen met Friso Lammertse en Albert Blankert, op initiatief van de laatste maakte. Het resultaat van het nu afgeronde onderzoek is een kloek boekwerk, voorzien van een weelde aan illustraties en fraai uitgegeven door W-books. Een boek waarover bij de presentatie gezegd werd: waarschijnlijk de laatste echte kunsthistorische monografie. Dit genre vereist de instelling van een detective in een gecompliceerde zaak, geduld, een zeer goed oog, analytisch vermogen en een goede pen. En bovendien de vaardigheid om een netwerk van beheerders van de verzamelde schilderijen en tekeningen en van kunsthistorische specialisten te onderhouden en met hen in gesprek te gaan. Giltaij is bij uitstek iemand die over deze eigenschappen beschikt.

Zijn doel is om met dit boek de minder bekende 17e-eeuwse Haarlemse schilder en architect Jan de Braij, vertegenwoordiger van het *Hollands Classicisme*, weer tot leven te wekken en hem de plaats in de geschiedenis te geven die hem als belangrijk kunstenaar toekomt. Vertrekpunt was een artikel van Johann Wolfgang von Moltke uit 1936-37: het eerste waarin een overzicht wordt geboden van de gesigneerde en gedateerde werken van Jan de Braij én van een aantal werken die na stilistische ver-

gelijking, waar mogelijk door autopsie, aan hem toegeschreven kunnen worden. De betwijfelde en afgeschreven werken komen eveneens aan bod. Giltaij heeft nu aanzienlijk meer materiaal ter beschikking dan Von Moltke. Hij kan steunen op recente studies en op resultaten van moderner onderzoek. Daarvan geeft hij een mooi evaluerend overzicht. Hij hanteert in principe dezelfde werkwijze als von Moltke. Het leeuwendeel van zijn boek bestaat dan ook uit catalogi van schilderijen, tekeningen, en etsen. Bij elk item legt hij met acribie verbanden met andere werken, vooral naar tekeningen als voorstudies. Giltaij gaat als het ware in gesprek met zijn voorgangers kunsthistorici en geeft daarmee inzicht in zijn eigen beweegredenen om een werk op te nemen in het 'Corpus Jan de Braij' of juist niet. De doorgaans meer dan goede kwaliteit van de illustraties maken het mogelijk om alles ook visueel te volgen, waardoor een maximale controleerbaarheid wordt bereikt. Dat deel brengt Jan de Braij voor de specialist tot leven. We zien hem niet alleen als schilder van historiestukken, in opdrachten voor de stad Haarlem, maar ook in werken met een religieus thema. Hij is een begaafd portrettist. Als zodanig wordt hij wel als de opvolger van Frans Hals in Haarlem gezien.

Aan de Braij's tekeningen, als zelfstandig materiaal of omdat ze belangrijk zijn in een ontwerpproces, wordt ruim aandacht besteed. Interessant zijn tekeningen die een actuele gebeurtenis, zoals de ontvangst en het vertrek van de Engelse koning Karel II uit Scheveningen vastleggen (1660). De rubrieken: 'kopieën naar' bieden inzicht in tekeningen die werk van Jan de Braij voor zijn kunstenaarsarchief documenteren, zowel van eigen hand als vervaardigd door anderen uit zijn omgeving. Tekeningen verwijzen soms ook naar verloren gegaan werk, of naar studiemateriaal voor latere kunstenaars die zijn werk bestudeerden. Een belangrijk deel betreft nieuwe toeschrijvingen.

Ontwerptekeningen van de Haarlemse Doopsgezinde kerk, preekstoel en banken, documenteren De Braij's werk als architect (hoofdstuk 6, afb. 2-15). Ze worden bewaard in het Archief van die kerk. In de notulenboeken van de Vlaams Waterlandse Gemeente is de naam van de architect niet te vinden. Eén van de tekeningen, een ontwerp van een preekstoel, is door Jan de Braij gesigineerd. Giltaij neemt als eerste, ook op stilistische gronden, alle twijfel weg over de toeschrijving van alle tekeningen aan Jan de Braij en daarmee aan zijn werk als architect van de Doopsgezinde Kerk, die nu haar ingang heeft aan de Frankestraat nr. 24 (niet 23). Hij bouwt hiermee voort op een artikel van Paula C. van der Heiden, die dit in 1999 al opperde. Die unieke serie tekeningen leggen verschillende fasen in het ontwerpproces vast. Zo is er een zoektocht naar het aantal zuilen, de spanning tussen een plattegrond die de lengterichting benadrukt en één die meer op een centraalbouw gericht is. Ook over de dakconstructie is flink nagedacht. Jammer genoeg vermeldt Giltaij niet dat het voornamelijk afgewezen ontwerpen betreft. Ramen met gotische 'visblazen' zijn bijvoorbeeld nooit gerealiseerd. Je kunt je voorstellen dat die te 'Rooms' bevonden werden. Een preekstoel met een bloemguirlande haalde het evenmin, vermoedelijk was dat niet sober genoeg. Op een tekening die het interieur na de voltooiing weer-

geeft, is op het front van de preekstoel een psalmbord te zien.

De inleidende hoofdstukken brengen een goed leesbare samenhang in al dat materiaal. Om te beginnen besteedt Giltaij ruim aandacht aan de katholieke kunstenaarsfamilie waaruit de Braij stamde: zijn vader Salomon (1597-1664) en zijn broers Joseph, Dirck en Jacob waren lid van het Haarlemse St. Lucasgilde. De belezen Salomon genoot bekendheid als schilder en architect en als ontwerper van de nieuwe uitleg van Haarlem. De broers zijn door hem opgeleid en hebben nauw samengewerkt. Een pestepidemie in 1664 maakte een voortijdig einde aan het leven van Salomon, zijn vrouw Anna Westerbaen, Joseph en Jacob en hun zusters Margaretha en Juliana. Broer Dirck, bekend als boekbinder (opgeleid door de doopsgezinde drukker en uitgever Hans Passchiers van Wesbusch) vervaardiger van geestige houtsneden en bloemschilder, trad tussen 1678 en 1683 als lekenbroeder in het Augustijnerklooster Gaesdonck bij Gogh in. Met Jan de Braij, die aanvankelijk in welstand leefde in een dubbel huis aan de Bakenessergracht, ging het financieel bergafwaarts. Hij werd uiteindelijk failliet verklaard. Hij vertrok naar Amsterdam, waar hij in 1697 overleed.

Giltaij belicht de netwerken van de familie, waarmee hij tussen neus en lippen door een boeiend verhaal over het Haarlemse culturele leven schetst. Niet verwonderlijk blijken er ook contacten met doopsgezinden. Bekend is De Braij's portret van de Haarlemse drukker, schilder en oprichter *Opregte Haarlemsche Courant* Abraham Casteleyn (ca. 1628-1681) en zijn vrouw Margaretha van Bancken (nu in het Rijksmuseum (cat. 40)). Men heeft vaak aangenomen dat deze de *trait d'union* was tussen Jan de Braij en de kerkenraad van de jonge Vlaams-Waterlandse gemeente 'vergaderende in de Peuzelaarsteeg', die de opdracht verleende tot het bouwen van het enige bewaarde architectonische werk van zijn hand. Maar ik kan nog een mogelijkheid noemen, namelijk de Adam Dingmans of Dingemans (1637-1704), die Giltaij noemt als leerling van Salomon de Braij, en die lid van het St. Lucasgilde was in 1660-1661. Dingmans maakte tussen 1677-1704 deel uit van de dienaarschap van de Vlaams-Waterlandse Gemeente.¹ Casteleyn noch Dingmans hoorden overigens tot de bouwcommissie of tot degenen die fondsen voor de bouw genereerden. Daarin speelden de diakenen (dienaren) Jan de Remaulx en Cornelis Vinckesteijn, Jacob Lievens van der Vooren en Hendrik Barendsz. Kramer, en de broeders Abraham van der Broecke, Joost Hoofman, Jacob Jansen van der Hooft, Willem Palm, Jan (Johannes van) de Rijp, en Gillis Vermersch, Gijsbert van Woensel en Francois Krayestein, voornamelijk rijke kooplieden en blekers, een rol. Je zou je kunnen voorstellen dat dergelijke contacten tot portretopdrachten kunnen leiden. Die vond ik niet in Haarlem, wel in het familieportret van de Zaanse, doopsgezinde burgemeester Floris Cornelisz. de Lange (1635-1714) zijn tweede vrouw Trijntje Jansdr. wed. Simon van der Ley en de zoons uit zijn eerste huwelijk uit 1685 (cat. 79), dat van zijn zoon Adriaan de Lange (1676-1729) uit 1696 (cat. 87) en van diens broer Cornelis (1672-1718) (cat. 88), allen in het Zaanse Museum.

Wie de moeite neemt om de herkomst van schilderijen en vooral tekeningen te lezen, vindt daar de namen van een aantal doopsgezinde verzamelaars en makelaars

in kunst, zoals de Amsterdammers Sybrand Feitama (1694-1758), Pieter Leendert de Neufville (1707-1759), leden van de familie De Bosch, Cornelis Ploos van Amstel (1726-1798), Jacob de Vos Jzn (1735-1833), en de Haarlemmers, Jan Laurensz. van der Vinne (1699-1753), Jacob en zijn dochter Maria Hoofman (resp.??-ca. 1799 en 1776-1845), Klaas Kaan (1797-1852), en Cornelius Ekama (1824-1891).

Giltaij schreef een prachtig kunsthistorisch boek over een katholieke kunstenaar, dat tussen neus en lippen door ook inzicht geeft in de netwerken van doopsgezinden en hun rol in de wereld van kunst en cultuur van de 17e-19e eeuw.

Rineke Verheus-Nieuwstraten

Noot

1 Giltaij, 12; Hendrik Arend van Gelder, *Het Menniste Haarlem* (https://issuu.com/doopsgezinden/docs/webpublicatie_van_gelder_menniste_h) 86.

Flip van Doorn, *De eerste wandelaar. In de voetsporen van een wandelende dominee* (Amsterdam, Thomas Rap, 2017), 464 p., ISBN: 978-94-004-0753-4

Op 1 april 2017 mocht de Doopsgezinde Gemeente Haarlem bij de presentatie van het nieuwste boek van de wandelaar en wandelhistoricus Flip van Doorn een incarnatie van haar vroegere predikant ds. Jacobus Craandijk (1834-1912) begroeten. Gekleed in jacquet besteede de wat stramme grijsaard, een personage van Craandijks latere ambtgenoot ds. Sybout van der Meer, licht steunend op zijn onafscheidelijke wandelstok de zo vertrouwde, sinds 1891 gebruikte kansel. Plechtig sprak hij de aanwezigen toe, verbaasd en dankbaar over de toenadering van zijn achterachterneef Flip van Doorn die zijn voetsporen had gevolgd, en verwonderd over de huidige toestand van zijn gemeente. Hij kon horen hoe uniek zijn wandelingen en beschouwingen daarover zijn, en waarom hij zelf beschouwd wordt als de eerste wandelpionier. Ongetwijfeld heeft de interessante uiteenzetting van Prof. dr. Marita Mathijssen over reizen, lopen en wandelen in de 19e eeuw ook voor hem zijn activiteiten in een verrassende context gezet, al was het alleen al omdat hij kon zien hoe landschap en vervoermiddelen in die eeuw drastisch veranderden.

Benieuwd geworden nam ik na dit evenement Van Doorns boek ter hand. Het kan onmogelijk bij één genre ingedeeld worden: het is een soort socio-biografie en een wandelboek ineen. De auteur heeft zijn eigen observaties en zijn eigen persoon nu eens niet weggeretoucheerd, maar is duidelijk aanwezig in relatie tot zijn object. Wat mij betreft is deze wat meer journalistieke aanpak meer dan geslaagd. Het staat garant voor een heel persoonlijk werk. Hoewel er gereflecteerd wordt op verleden en heden is het alles behalve een nostalgische klaagzang over alles wat teloor is gegaan, of een lofzang op de vooruitgang. Van Doorn speelt het klaar de lezer lang geïnteresseerd te houden in zijn zoektochten naar wat er nog te wandelen valt in het voetspoor van Craandijk. Deze heeft zijn tochten beschreven in wat als zijn magnum

opus wordt beschouwd: de 7-delige de door Piet Schipperus geïllustreerde *Wandelingen in Nederland met pen en potlood*. (Haarlem: Tjeenk Willink, 1875-1884), en in de *Nieuwe Wandelingen* (1888). Het boek is ook een zoektocht naar Craandijk als persoon in zijn tijd, en bovendien maakt van Doorn zijn lezer deelgenoot van wat die tochten met hemzelf doen. De lezer wandelt als het ware op verschillende sporen en in verschillende verhaallagen met de meanderende schrijver mee, en komt en passant heel wat te weten over landschap, gebouwen, geschiedenis, middelen van bestaan en vervoersmiddelen. Dat dit niet ontspoot is te danken aan een uitgekiende onderliggende structuur, en aan deugdelijk onderzoek.

Van Doorn betitelt zijn werk als een ‘mozaïekver telling’. Hij trekt een parallel met een gebrandschilderd raam van een middeleeuwse kerk. Zo’n raam bestaat ook uit fragmenten. Die zijn in een degelijk in raamwerk gevat, maar bij beschouwing van de kleurige, doorgaans zorgvuldig voorbereide en gecomponeerde voorstelling valt dat laatste de beschouwer niet zo op. Hij kwam op die gedachte toen hij in navolging van Craandijk de Goudse St. Janskerk met haar beroemde glazen bezocht. Hij raakte onder de indruk van al die kleurrijke onderdelen die in een zinvol verband zijn gebracht en liet zich mee liet voeren door Craandijks goed geïnformeerde én evocatieve beschrijving. Van Doorn volgt in zijn boek de verschillende delen van Craandijks *Wandelingen* en belicht tegelijk steeds een aspect van Craandijk zelf. Zo maken we via een groot aantal goed gekozen citaten kennis met de wandelaar, de dominee, de historicus, de reiziger, de tekenaar, de schrijver, en de pionier. Steeds selecteerde Van Doorn hierbij een passende illustratie uit de *Wandelingen* van de hand van Piet Schipperus. Net als Craandijk is Van Doorns vertelling evocatief én geïnformeerd, en betreft hij de lezer bij zijn overwegingen en observaties.

Eerst iets meer over die *Wandelingen*. Wat Craandijk deed was niet reizen, niet lopen van A naar B, maar wandelen als vrijetijdsbesteding, met zoeken naar gebaande en ongebaande paden, met een element van zwerven. Wandelen volgens Craandijks recept impliceert vrijheid. Zijn wandelingen zijn bijzondere genietingen des levens, ontmoetingen met de stilten in Gods natuur. Ook ontmoetingen met wat de mens daarin gebouwd heeft en ontmoetingen met mensen van allerlei slag die het reizen naar zijn wandelbestemmingen faciliteerden. Zijn verslaglegging was een novum in de reisliteratuur. Hoewel in eerste instantie door formaat en luxe uitvoering een soort koffietafelboek, heeft Craandijk generaties mensen in de benen gekregen. Dit vooral door een tweede editie in een veel handzamer formaat. Maar voor degene die zittend in zijn (of mogelijk ook haar) leunstoel virtueel op pad wilde, of door de omstandigheden gedwongen thuis het blikveld wilde verruimen, was dit aangename en vooral ook informatieve lectuur, die zeer goed onderbouwd is.

Van Doorn maakt in zijn fascinerende en mooi gecomponeerde boek duidelijk dat Craandijk onze warme belangstelling en bewondering verdient. Het heeft een sterke biografische kant. Zaken als levensloop, familie, de vele facetten van het predikantschap (hij was predikant in Borne, Rotterdam en Haarlem), en zijn interessante

netwerken in die plaatsen, worden mooi uitgediept. We zien een markant man met zo zijn scherpe randjes. Mijn eigen indruk, naar aanleiding van het lezen van notulen van de kerkenraad van de Haarlemse Doopsgezinde Gemeente, rapporten en correspondentie, is dat hij principieel was en in ieder geval op zijn papier veel ruimte nodig had. Misschien ook wat haastig van aard was: heel vaak zijn zijn woorden niet netjes afgemaakt. Van Doorn maakt inzichtelijk dat voor Craandijk niet alleen de natuur, maar ook lezen, studeren, tekenen, historisch onderzoek doen en publiceren, levensbehoeften waren. Hij schildert zijn verre verwant als iemand die qua geloofsopvatting een man van het midden, zo niet aan de conservatieve kant was. Tegelijkertijd had hij oog voor de minderbedeelden in de samenleving, en was hij een goed bestuurder, in- en buiten de zijn eigen kring.

Dat de marketing van zijn boek zijn aandacht had blijkt uit het feit dat hij de bezittingen van een groot aantal van zijn intekenaren bezocht, ook als dat dit ten koste ging van een mooiere of interessante route. Onder die intekenaren bevinden zich velen uit zijn uitgebreide Rotterdamse netwerk dat bepaald niet alleen uit Doopsgezinden bestond. Het aantal Haarlemmers is opvallend gering; Craandijk zal zijn beroep naar de Haarlemse Doopsgezinde gemeente niet aan dat netwerk te danken hebben. Mogelijk wel aan de invloed van zijn doopsgezinde uitgever Tjeenk Willink.

Centraal in Van Doorns boek staan de voettochten door verschillende provincies. Hij maakte ze zo veel mogelijk opnieuw en vervlocht de biografische gegevens met zijn eigen reflecties op het oude en het huidige landschap. Een mooie vondst, die het boek qua vorm net zo uniek maakt als *De Wandelingen in Nederland*. Op deze manier zocht van Doorn toenadering tot de persoon van Craandijk. Mooi vind ik dat Van Doorn Craandijk bijna in de huid kruipt, maar ook beschrijft hoe hij gevolg geeft aan Craandijks aanmoediging aan om de vrijheid te nemen het eigen pad te kiezen en niet bang te zijn voor het loslaten van een doel en te gaan zwerven. Hij laat hem weer los, gaat op eigen benen staan en neemt zo afscheid. Dat dit loslaten ook samenvalt met de plichtmatiger genoteerde wandelingen van Craandijk in het laatste hoofdstuk is een mooie vondst. De auteur lijkt dan bijna zijn belangstelling te verliezen. Jammer is dat je daar bijna overheen leest: het boek is (te) dik en dat Craandijk de eerste echte wandelaar was, dat weet de lezer dan zo langzamerhand wel. Waarom de naam van Craandijk niet op de titelpagina prijkt en hij juist daar gereduceerd wordt tot 'een wandelende dominee', is mij een raadsel.

Rineke Verheus-Nieuwstraten

Signalement

Henk van den Belt en Fred van Lieburg (red.), *Zuurdesem verandert alles. Het Kerkhistorisch Gezelschap (1946-2016) tussen theologie en geschiedenis*. Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis (Gouda, 2017), 123 p., ISBN: 978-90-79845-002

Het Kerkhistorisch Gezelschap (KHG) is in 2017 samengegaan met de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis (VNK). Opgaan in de bredere VNK werd zinvol geacht om de wisselwerking tussen amateurkerkhistorici en academici te bevorderen. Het KHG had ongeveer 170 leden, de VNK heeft er nu 420. De titel *Zuurdesem verandert alles* is een verwijzing naar een uitspraak van de liberale theoloog en socioloog Ernst Troelsch (1865-1923). Volgens hem is de historische methode toegepast op de bijbelwetenschappen en op de kerkgeschiedenis een zuurdesem die alles verandert en alle andere vorm van theologische methoden doet barsten. De centrale vraag die in zeven bijdragen aan de orde komt is het ‘eigene’ van de kerkgeschiedenis en de toekomst (?) van dit vakgebied.

Theo Brok

Personalia auteurs

Nina Schroeder heeft een kunst-historisch proefschrift geschreven over doperse kunst aan de Queen's University (Kingston, Canada). In haar proefschrift analyseert zij vele soorten doperse kunst uit de Nederlandse gouden eeuw en plaatst ze in hun theologische en sociale context.
e-mail: ninahschroeder@shaw.ca

Ruud Lambour is onafhankelijk onderzoeker en specialiseert zich in de Amsterdamse doopsgezinden van de Gouden Eeuw. Zijn lopend onderzoek betreft hun bezit van luxegoederen op basis van 760 boedelinventarissen uit de periode 1614-1725, die hij jarenlang heeft verzameld in het Stadsarchief van Amsterdam.
e-mail: ruud48@hetnet.nl

Astrid von Schlachta publiceerde onder andere over de Hutterieten. Momenteel leidt zij de Forschungsstelle Weierhof.
e-mail: Astrid.Von-Schlachta@geschichte.uni-regensburg.de

Francesco Quatrini promoveerde in Italië op een proefschrift over Adam Boreel. Hij is fellow geweest aan het Amsterdam Centre for the History and Heritage of Protestantism en richt zich momenteel met name op de collegianten.
e-mail: francesco.quatrini@gmail.com

Adriaan Plak is conservator kerkelijke collecties van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UvA).
e-mail: a.p.j.plak@uva.nl

Simon Vuyk (1932) is met name bekend van zijn publicaties over de Verlichting. Hij publiceerde eerder over Marten Martens en binnenkort verschijnt van hem: De geboorte van de verlichte predikant, cultuuroverdracht en preken bij remonstranten 1700-1800.
e-mail: simonvuyk@tiscali.nl

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

nieuwe reeks 44 (2018)

ISBN 978-90-8704-738-2

Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
www.dhkonline.nl

De Doopsgezinde Historische Kring (DHK) stelt zich ten doel

- de bestudering van het doperdom en aanverwante stromingen in de Nederlanden;
- de bezinning op de doperse traditie ten dienste van de kerk- en cultuurhistorie in het algemeen en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder.

De DHK tracht dit te verwezenlijken door

- het houden van halfjaarlijkse studiebijeenkomsten en/of excursies;
 - het publiceren van het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen*;
- het bevorderen van (lokaal)historische studies en van tekstedities van egodocumenten en andere historisch relevante bronnen;
 - het digitaal beschikbaar stellen van wetenschappelijk verantwoorde databases;
- het uitbreiden van het historisch bronnenbezit ten behoeve van de Doopsgezinde Bibliotheek en het Doopsgezind Documentatiecentrum;
 - het verspreiden van boeken en brochures over doopsgezinde geschiedenis

Leden, donateurs & abonnees

De contributie voor gewone *leden* (individueen) en instanties, zoals doopsgezinde gemeenten en instellingen, is €40,00 per jaar. Zowel leden als donateurs ontvangen het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen* gratis. Contributies dienen overgemaakt te worden op NL 36 INGB 0004 3493 37, t.n.v. de Doopsgezinde Historische Kring. Aanmelding kan geschieden via het bovenstaande postadres of via www.dhkonline.nl

Kopij/manuscripts

Schrijvers van wetenschappelijke artikelen, onderzoeksverslagen en/of recensies op dopers en aanverwant terrein worden van harte uitgenodigd hun bijdragen aan de redactie voor te leggen. De kopij dient in definitieve, persklare vorm en voorzien van rechtenvrije illustraties te worden ingeleverd (zowel op papier als digitaal) bij de hoofdredacteur. Raadpleeg voor adressen en de vereiste kopij-instructies: www.dhkonline.nl.

Authors of scholarly articles, research notes and book reviews in the field of Dutch Anabaptism/Mennonitism and related subjects are kindly invited to submit their contributions to the Board of Editors. Manuscript (both in a printed and digital copy) should be sent to the Chief Editor in a final prepress form, including illustrations free of copyright charges. See for further information and style sheet instructions: www.dhkonline.nl.

CULTUUR

De doperse landschapsschilderkunst uit de Gouden Eeuw weerspiegelt niet alleen de sociale status maar ook hun opvatting over 'het boek der natuur'.

EENHEID

Adam Boreel, dissenter van beroep, stond in nauw contact met John Dury: een gereformeerde beroemdheid die onvermoeibaar streefde naar kerkelijke eenheid. Substream en mainstream vonden elkaar.

OP REIS

Met reisverhalen uit het verre verleden en een hedendaags reisverhaal door het verleden.

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN nieuwe reeks nummer 44/2018

9 789087 047382